

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

२२२२

संग्रहालय क्रमांक

लेखक

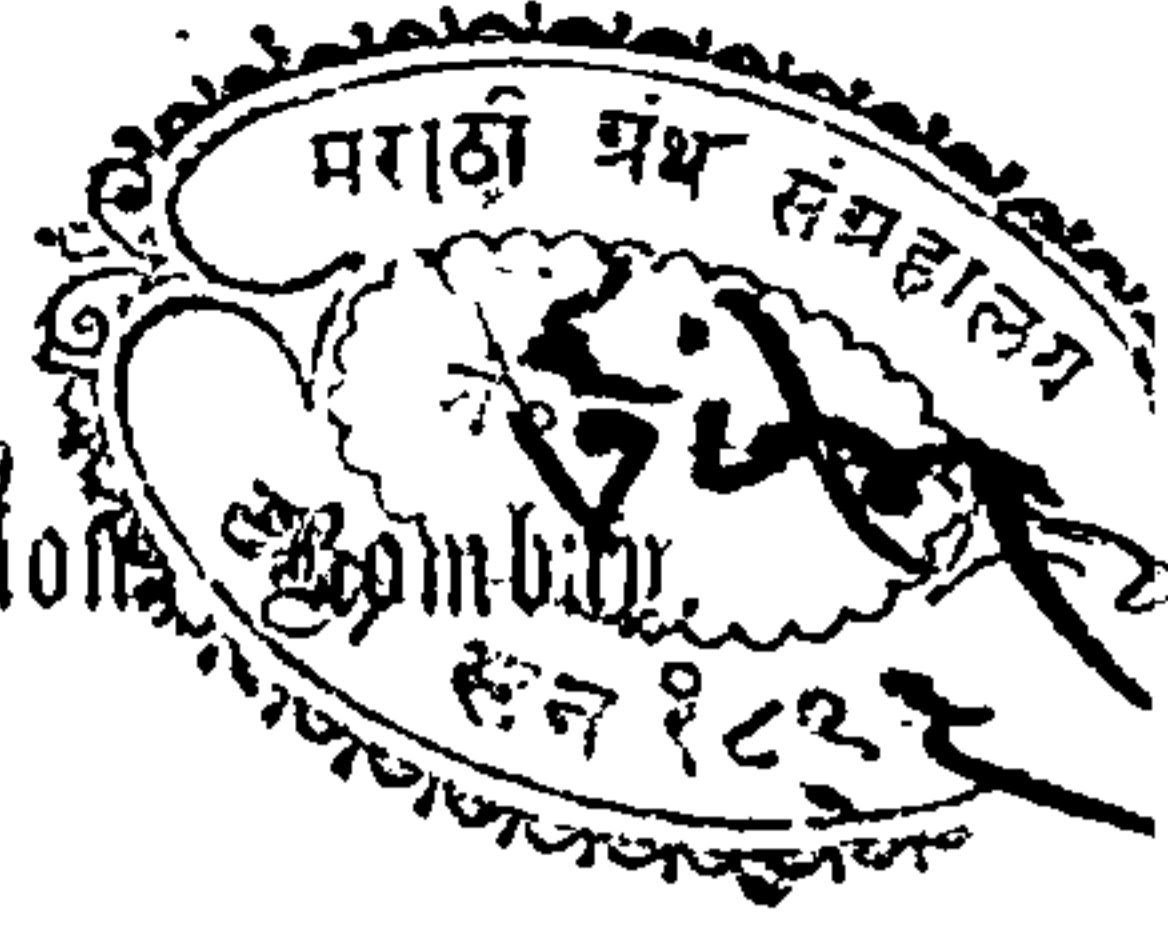
पुस्तकाचें नांव

सन

७४

इति

२१२५
The Department of Public Instruction, Bombay.

THE HISTORY OF INDIA.

BY

HENRY MORRIS, M.C.S.,

TRANSLATED INTO MARATHI

BY SEVERAL TRANSLATION EXHIBITIONERS.

REVISED BY

RAVJI SHASTRI GODBOLE.

EIGHTH EDITION.—5,000 Copies.

*Registered for copy-right under Government of India's
Act XXV. of 1867.*

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1880.

All Rights reserved.

Price Nine Annas.

BOMBAY :

PRINTED AT THE NIRNAYA-SAGAR PRESS.

मुंबई इलाख्यातील सरकारी विद्यालयांसाठी.

हिंदुस्तानाचा इतिहास.

हा ग्रंथ

हॅन्री मारिस साहेबाच्या मूळ इंग्रजी पुस्तकावरून

ट्रान्सलेशन एक्झिविशनर ह्यांनी केला.

तो

रावजी शास्त्री गोडबोले

ह्यांनी शोधून तयार केला.

आवृत्ति आठवी—५,००० प्रती.

ह्या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आक्ता-
प्रमाणे नोंदली असे.

—०१६६७३३—

मुंबई:

गवर्नमेंट सेंट्रल बुक डिपो.

इसवी सन १८८०.

या पुस्तकासंबंधी सर्व अधिकार सरकाराने आपणाकडे ठेविले आहेत.

किंमत ८९ आणे.

मुंबईमध्ये

निर्णयसागर छापखान्यांत छापिलें.

हिंदुस्थानाचा इतिहास.

भाग पहिला.

प्राचीन मुसलमान राजांच्या ताब्यांत हिंदुस्थान असतां त्याची स्थिति.

इसवी सन १५५६ पर्यंत.

हिंदुस्थानाच्या प्राचीन इतिहासाविषयीं गैरमाहिती—प्राचीन काळची सुधारणा—पर्शियन व ग्रीक ह्यांची स्वारी—मुसलमान लोकांची स्वारी—गिजनीचा महमूद—त्याची शेवटची स्वारी—सोमनाथास वेढा—महंमदगोरी—कुतुबुद्दीन—गुलामवंशातील राजे—खिलजी घराणें—तघलख वंश—महंमद तघलख, त्याचीं वेडेपणाचीं कृत्यें—फिरोजशाह—त्याचें सुखावह राज्य—तैमूरलंग—दिल्लींतील कत्तल—हिंदुस्थानांतील अंधाधुंदी—बाबर—पानिपतची लढाई—बाबराचे गुणदोष—रजपूत—शिकरीची लढाई व बाबराचा जय—हुमायून—शीरशाह त्यास पदच्युत करतो—शीरशाहाचें चांगलें राज्य—हुमायून आपली गादी पुनः मिळवितो—त्याचें पर्शिया येथें पळून जाणें व परत येणें—त्याचा मृत्यु.—

हिंदुस्थानाच्या प्राचीन इतिहासासंबंधी हिंदुकवींनीं पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या आहेत. परंतु त्यांनीं सूर्यवंश, चंद्रवंश, रामकृष्णादिकांचे पराक्रम, कौरवपांडवादिकांचीं युद्धें, इत्यादि ज्या गोष्टी वाणल्या आहेत, त्या सर्वांशीं खऱ्या आहेत असें आपण मानूं नये. कारण त्यांमध्ये अतिशयोक्ति फार आहे. अतिशयोक्ति करून वर्णन करणें हें काम कवींचें आहे, इतिहासकर्त्यांचें नव्हे; त्यानें जें खरें असेल तेंच सांगितलें पाहिजे.

अलेक्झांदर (ज्यास इकडे शिकंदर बादशाह म्हणतात) ह्यानें हिंदुस्थानावर स्वारी करून सुमारे बावीसशें वर्षे झालीं; त्याच्या पूर्वीची हिंदुस्थानाविषयीं माहिती फारशी लागत नाही. परंतु इतकें खचित दिसतें कीं, फार प्राचीन

काळी हिंदुस्थानांतील राक्षणारे लोक काळे व अडाणी होते. भील, कृष्णी वगैरे हे त्यांचेच वंशज आले. प्राचीनकाळीं, (अमक्याच वेळस असें पकें समजत नाहीं, परंतु त्यास तीन हजारांवर वर्षे झालीं असावीं) कोणी गौरवर्ण नवीन लोक वायव्य दिशेकडून हिंदुस्थानांत आले, ते आपणांस आर्य म्हणजे श्रेष्ठ किंवा संभावित म्हणत. आर्य प्रथमतः वायव्य दिशेकडील प्रांतांत आले, आणि त्यांनीं क्रमानें उत्तरेकडील व मध्यदेशांतील काळ्या रानटी लोकांस आपल्या अमलाखालीं आणिलें. आर्य त्या रानटी लोकांस म्लेंच्छ म्हणत. आर्यांनीं त्या त्या ठिकाणीं आपली संस्कृत भाषा, आपले कायदे, व आपला धर्म हीं चालू केलीं. आर्यांपासून चार वर्णांची उत्पत्ति झाली आहे. हे आर्यलोक आरंभीं जेथून आले तेथून त्यांच्याच जातीचे कांहीं लोक फार प्राचीन काळीं युरोपखंडांत जाऊन चौहीकडे पसरले. हल्लींचे युरोपांतील लोक त्यांचेच वंशज आहेत. ह्यावरून हिंदूंचें व इंग्रजांचें एकच मूळ आहे असें दिसतें.

हिंदुस्थान आर्यांच्या हस्तगत झाल्यावर त्यांचा मोठा भरभराट झाला. अलेक्झांडराच्या वेळेस आर्यावर्तांत (हिमालय व विंध्याद्रि ह्यांच्या मधील प्रदेशांत) मोठे प्रबळ हिंदु राजे राज्य करीत होते. परंतु तेव्हांपासून पराक्रम, विद्या, कला व व्यापार ह्या गोष्टीविषयीं त्या लोकांचें पाऊल पुढें न पडतां उत्तरोत्तर आंतच येत गेलें, असें दिसतें. ते परराष्ट्रांतील शत्रूंच्या हस्तगत सहज झाले. हा जो त्यांचा उत्तरोत्तर न्हास झाला, ह्याचें कारण काय असावें ?

जे हिंदुलोक आपल्या देशांतील लोकांवर प्रीति करितात व त्यांच्या सुखाची इच्छा धरितात, त्यांनीं ह्या प्रश्नाचा विचार करून उत्तर सांगितल्यास फार उपयोग होईल. सध्या असें म्हणण्यास चिंता नाही, कीं समदृष्टि व परहितेच्छु अशा ब्रिटिश सरकारच्या राज्यांत विद्याप्रसारेकरून हिंदुस्थानाचा पुनः उदय होण्याचा काळ जवळ आला आहे असा संभव दिसतो.

आर्यांच्या पाठीमागून मुसलमान लोकांनीं हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या; ते फार निराळ्या तऱ्हेचे होते. त्यांनीं हिंदुस्थान जिंकून तेथें आपलीं राज्यें स्थापिलीं. तीं राज्यें पुढें शेंकडों वर्षे चाललीं.

पहिल्यानेंच ज्या मुसलमान सरदारानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्याचें नांव महमूद असें होतें. हिंदुस्थानाच्या वायव्य दिशेस पंजाबच्या पलीकडील डोंगरी प्रदेशांत जें गिजनी म्हणून शहर आहे तेथें तो राज्य करीत होता. त्यास स्वराज्यांत स्वस्थता करण्याविषयीं पुष्कळ दिवस फार झटावें लागलें. स्वराज्यांत स्वस्थता झाल्यावर महमुदाच्यानें उगेंच बसवेना, म्हणून तो दुसरा कांहीं उद्योग पाहूं लागला. कारण तो स्वभावानें फार चपळ होता, व त्याजवळ जे पुष्कळ लढाऊ लोक होते त्यांसही कांहीं काम नव्हतें.

प्राचीन मुसलमान राजांच्या ताब्यांत हिंदुस्थान असतां त्याची स्थिति. ३

तेव्हां महमुदास असें वाटलें कीं, हिंदुस्थानावर स्वारी केली असतां फार फायदा होईल. नंतर त्यानें आपले जे लोक लढण्या करण्याविषयी उत्सुक होते त्यांस बरोबर घेऊन हिंदुस्थानावर स्वारी केली. महमुदानें हिंदुस्थानावर बारा स्वाऱ्या केल्या. प्रत्येक स्वारींत तो पुष्कळ संपत्ति मिळवून गिजनीस परत जाई.

सरशेवटल्या स्वारींत महमुदाचा फार नाश झाला व त्याचें पुष्कळ सैन्य मेलें. ह्या स्वारींत तो सोमनाथापर्यंत आला होता. तेथें एक फार सुंदर देवालय होतें. त्या देवालयांत फार द्रव्य होतें व त्यासभों- त्याची वा-
वतीं तटबंदी करून त्याचा पक्का बंदोबस्त केला होता. त्या देव- रात्री स्वारी
स्थानाच्या संरक्षणार्थ पुष्कळ रजपूत वगैरे शूर लोक जमले होते. सोमनाथा-
मुसलमान लोकांनीं त्या देवालयावर पुष्कळ हल्ले केले, परंतु त्यांस वर. इ०स०
तेथील लोकांनीं पुष्कळ दिवस दाद दिली नाहीं. इतक्यांत मुस- १०२४.
लमान लोकांनीं आपल्या पूज्य देवस्थानावर हल्ला केला हें पाहून
आसपासच्या राजे रजवाड्यांस फार राग आला, आणि ते मोठ्या आवेशानें
महमुदाच्या सैन्यासभोंवतीं जमले. महमुदानें त्या नवीन शत्रूंवर जाण्याकरितां
देवळास जो वेढा घातला होता तो उठविणें त्याला प्राप्त पडलें. ह्या प्रसंगीं
महमुदाचें व त्या राजांचें जें मोठें भयंकर युद्ध झालें, तें फार वेळ चाललें होतें.
हिंदु लोक मोठ्या आवेशानें फार उत्तम प्रकारें लढले. त्यामुळें मुसलमान लोक
अगदीं हटत चालले होते. इतक्यांत महमुदानें आपल्या घोड्यावरून खालीं
उडी टाकिली, आणि स्वकीय सैन्यासमोर गुडघे टेंकून आपणास जय मिळावा
म्हणून ईश्वराची मोठ्यानें प्रार्थना केली. नंतर त्यानें आपल्या घोड्यावर बसून
सैन्यासहवर्तमान एकदम शत्रूंवर हल्ला केला, तेव्हां हिंदु लोक पळून गेले आणि
महमुदाचा जय झाला. सोमनाथ येथील जे रखवालदार होते ते जिवावर उ-
दार होऊन तटाबाहेर आले, आणि हाणमार करीत समुद्रापावेतो जाऊन तेथें
मचव्यांत बसून जलमार्गानें पार झाले. महमुदानें देपळांत शिरून तेथील सर्वा-
हून मोठी मूर्ति आपल्या हातानें फोडून टाकिली, व तेथील सर्व संपत्ति लु-
टून घेतली.

महमूद स्वदेशास परत जातांना कांहीं दिवस गुजराथेंत राहून तेथें एक न-
वीन राजा गादीवर बसवून आपण पुढें चालता झाला. परंतु
असें झालें कीं, ज्या वाटेनें महमुद हिंदुस्थानांत आला होता त्या त्याचें गुज-
वाटेत अजमीरचा राजा पुष्कळ सैन्यानिशीं उतरला होता. हें राथेंत राह-
महमुदास समजल्यावर त्यानें असा निश्चय केला, कीं ही वाट णें व गिज-
सोडून देऊन सिंध देशाचे पूर्वेस जें रेतीचें मैदान आहे त्यामधून नीस परत
नवीन वाट काढून जावें. महमूद त्या वाटेनें जात असतां त्याची येणें.

फार खराबी झाली. त्याचे हजारों लोक अत्यंत थकून प्यावयास पाणी न मिळाल्याने व उष्णतेने मरण पावले. ह्या प्रकारे त्याच्या सैन्याचा फार नाश झाला.

महमुदाच्या पाठीमागून जे राजे त्याच्या गादीवर बसले त्यांविषयीं येथे वर्णन करण्याची गरज नाही; कारण कीं त्यांचा हिंदुस्थानाच्या इतिहासाशी फारसा संबंध नाही. महमुदाच्या घराण्यांतील शेवट ३० स० ११७६.

टल्या राजास महंमदगोरी ह्याने पदच्युत केलें आणि आपलें एक नवीन घराणें तेथें स्थापित केलें, त्यास गोरीचें घराणें असें म्हणतात. ह्या घराण्यांतील पुष्कळ पुरुषांनीं पुढें हिंदुस्थानांत राज्य केलें.

महमदगोरी ह्याने दिल्ली व अजमीर इकडील देश काबीज केला. कुतुबुद्दीन म्हणून महमदगोरीचा एक सरदार होता, त्याने वर सांगितलेलीं दोन शहरे घेतलीं. महमदापाशी पुष्कळ गुलाम होते, त्यांतलाच कुतुबुद्दीन हा एक गुलाम

होता. महमदास पुत्रसंतान नव्हतें; म्हणून त्याने कुतुबुद्दीन ह्यास कुतुबुद्दीन. चांगल्या रीतीने पाळण पोषण करून वाढविलें, व मोठ्या योग्यतेस

३० स० चढविलें. महमद मेल्यानंतर कुतुबुद्दीन व तसेच त्याचे दुसरे दोन गुलाम होते ते स्वतंत्र झाले, आणि निरनिराळ्या ठिकाणी स्वतः

१२०६. अंमल करूं लागले. कुतुबुद्दीन ह्याने दिल्लीचें राज्य बळकाविलें.

कुतुबुद्दीन ह्याच्या वंशांत जे राजे झाले त्यांस गुलाम राजे असें म्हणतात.

गुलाम राजे गुलाम राजे झाल्यानंतर खिलजी घराण्यांतील राजे झाले. व खिलजी खिलजी घराण्यांतील पुरुष राज्य करीत असतां मुसलमान लोघराणें. कांचा अंमल दक्षिणेपावेतो बसला.

ह्या घराण्यांतील राजांनंतर तघलख घराण्यांतील राजे झाले. तघलख घराण्यांतील दुसरा राजा ज्यास महमद तघलख म्हणतात, तो तघलख घ- वेडा होता. त्याने आपली राजधानी बदलण्याविषयीं यत्न केला. राणें. त्याच्या मनांत दिल्ली शहर सोडून दक्षिण हिंदुस्थानांत एखाद्या

शहरांत आपली राजधानी करावी असें होतें. ह्यावरून त्याने

दिल्लीतील सर्व लोकांस असा हुकूम केला कीं, तुम्ही हें शहर सोडून मजबरोवर दक्षिण हिंदुस्थानांत चला. त्याने दुसरे असें केलें, कीं चीन देशावर स्वारी

करावी म्हणून हिमालय पर्वताच्या पलीकडे एक लक्ष सैन्य र-

महमद तघ- वाना केलें. परंतु त्या सैन्यांतील लोकांचा पराभव होऊन त्यांस

लख. ३० माघारें फिरणें प्राप्त पडलें. परत येतांना त्या सैन्यांतील लोकांचे

५ स० १३२५ इतके हाल झाले, कीं बहुतेक वाटेनेच मरण पावले. तो, आप-

त्याचीं वेडेप- णास रंजविण्याकरितां रयत लोकांस कधीं कधीं ठार मारी; त-

णाचीं कृत्ये. सेंच कोणी त्याच्या जुलुमास त्रासून बंड केलें असतां सर्व प्रदे-

लावून आपल्या बायकापोरांस ठार मारून मोठ्या आवेशानें शत्रूंवर धांवून जावें, आणि शत्रूंशीं युद्ध करून सर्वांनीं प्राण द्यावे.

बाबर ह्यास अशा लोकांशीं लढावयाचें होतें. पुष्कळ रजपूत लोक, संग म्हणून मेवाडचा राजा होता, त्यास मुख्य करून आभ्याकडे बा- शिक्री येथें बराबर हल्ला करण्याकरितां आले. तेथें बाबराची व रजपूत लो- संगारशीं बा- कांची मोठी निकराची लढाई झाली. ती अशी कीं, प्रथमतः बराची ल- बाबराच्या कांहीं सैन्याचा पराभव होऊन ते लोक मागे हटले; ढाई. ता० परंतु रजपूत लोकांनीं ही संधी न साधल्यामुळें बाबरास आपल्या १६ मार्च लष्कराचा चांगला बंदोबस्त करण्यास वेळ सांपडला, व तित- ३० स० क्यांत शत्रूंनीं पुनः हल्ला करूं नये म्हणून त्यानें तजवीज केली. १५२७. बाबराच्या सैन्याचा आरंभीं पराभव झाला होता, तेणेंकरून त्या लोकांचें धैर्य अगदीं खचलें, आणि असा सुमार दिसूं लागला कीं, आतां रजपूत लोकांस जय मिळतो; परंतु बाबर ह्यास तसें न वाटून त्यानें आपल्या सैन्यांतील सर्व सरदारांस एकत्र जमा करून त्यांस अशी विनंती केली कीं, तुम्ही माझा पक्ष सोडून देऊन निराश होऊं नका, धैर्य धरून ह्या प्रसंगीं तुम्ही युद्ध केलें असतां तुमची मोठी वाहवा होऊन तुम्हांस मोठें वैभव प्राप्त होईल, व तशीच तुमची मोठी प्रतिष्ठा होईल. तेव्हां जे सरदार लोक तेथें जमले होते त्यांनीं शपथ वाहून असें सांगितलें कीं, तुमचा पक्ष आम्ही सोडणार नाहीं, व आम्ही शत्रूस जिकूं अथवा आपला प्राण देऊं. असें झाल्यानंतर बा- बर आपलें सैन्य घेऊन लढाई करण्यास चालून आला. त्या वेळीं त्याच्या लो- कांस इतका आवेश आला होता कीं, त्यांनीं लढून शत्रूच्या सैन्यास समरांग- णापासून हाकून दिलें.

चंदेरीचा परंतु पुढेही तो मरेपर्यंत त्यास रजपूत लोकांपासून फार त्रास वेदा. ता० सोसावा लागला. एक दिवस असें झालें कीं, चंदेरी म्हणून २० जानेवा- एक किल्ला रजपूत लोकांच्या स्वाधीन होता, त्यास वेदा घालून री ३० स० तो लढत असतां, मागे सांगितल्याप्रमाणें रजपूत लोकांनीं साहस १५२८. करून सर्वांचे प्राण जात तोपर्यंत निकराची लढाई केली.

बाबरास अयोध्या व बहार ह्या प्रांतांतील मुसलमान लोकांपासूनही पुष्कळ त्रास झाला; तेथें बंडें होत तीं ह्यास मोडावीं लागत. परंतु जे वेळेस बाबर मरण पावला ते वेळेस पूर्वींचे जेवढें दिल्लीचें राज्य होतें तेवढें बहुतेक त्याच्या अमलाखालीं आलें होतें. त्याच्या म- रणाची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात, ती अशी कीं, हुमायून म्हणून त्याचा आवडता मुलगा होता, त्याच्या आयुष्याचें संरक्षण व्हावें म्हणून बाबरानें

प्राचीन मुसलमान राजांच्या ताब्यांत हिंदुस्थान असतां त्याची स्थिति. १९

त्याचें मरण कांहीं कृत्यें करून ईश्वरपासून आपणावर आणिलें. बाबराचा
पण बाबरानें आपल्या पुत्राबद्दल आपण मरावें म्हणून जी कृत्यें मरु ३०
केलीं त्यांच्या योगानें मनांत धास्ती पडून त्यांस विकृति होऊन स० १५३०.
तो मरण पावला असावा, असें दिसतें.

बाबर मेल्यानंतर त्याच्या घराण्याची अवस्था उत्तरोत्तर वाईट होत चालली.
त्याचें राज्य त्याच्या मुलांनीं वांटून घेतलें. त्या वांटणींत कामरान म्हणून
जो मुलगा होता त्याजकडे काबुल, कंदाहार व पंजाबाचा कांहीं
भाग इतके देश गेले. हुमायून जो वडील मुलगा होता त्यास हुमायून ३०
बादशाहीची वखें मिळालीं. परंतु ह्या व्यवस्थेनें असें झालें की, स० १५३०
पूर्वीं जसा बाबर आपल्या सैन्यांत भरती करण्याकरितां सिंधुन- त तत्कावर
दापलीकडील प्रांतांतील लोक आणीत असे; तसें हुमायून ह्यास बसतो.
करण्यास अडथळा झाला.

जे वेळेस हुमायून राज्य करूं लागला ते वेळेस आरंभी पुष्कळ बंडें उत्पन्न
झालीं. तीं बंडें मोडून टाकण्यापुरतें त्यास सामर्थ्य नव्हतें.

हुमायून ह्यास पुष्कळ शत्रु झाले; त्यांत शिरशाह म्हणून एक पठाण जा-
तीचा मुसलमान होता, तो फार प्रबळ होता. त्यानें मोठ्या परा-
क्रमानें व अत्यंत चातुर्यानें बहार प्रांतांत आपणास मोठी योग्यता शिरशाह.
मिळविली, व सरशेवटीं तो इतका प्रबळ झाला कीं, हुमायून
ह्याजबरोबर युद्ध करून त्यानें त्यास पदच्युत केलें. त्यामुळे हुमायुनास राज्य
सोडून पळून जावें लागलें. शिरशाह हुमायुनाचें राज्य करीत
असतां त्यानें लोकहितकारक अशा पुष्कळ गोष्टी केल्या, व दे- तो हुमायु-
शाची पुष्कळ सुधारणा केली. त्यानें फक्त पांच वर्षे राज्य केलें नास पद-
तरी तितक्या काळांत त्यानें जितक्या लोकहितार्थ गोष्टी केल्या च्युत कर-
तितक्या पूर्वींच्या कोणत्याही राजानें केल्या नव्हत्या. त्यानें वसूल तो. ३० स०
घेण्याची रीति बदलली व सर्व अंधाधुंदी मोडून टाकून सर्व लो- १५४०. नीं
कांची दाद पूर्वींपेक्षां सुलभ रीतीनें लागेल असें केलें. तसेंच
त्यानें प्रजेच्या सुखाकरितां पुष्कळ तळी वगैरे बांधिली. हा राजा जेव्हां म-
रण पावला तेव्हां सर्व प्रजा फार हळहळली.

इ०स० १५४५ सांत शिरशाह मरण पावला. तो त्या वेळेस त्याचा मृ-
एका रजपूत लोकांच्या शहरास वेढा घालून तें घेण्याच्या कामांत ल्यु. इ०स०
गुंतला होता. शिरशाहानंतर त्याचा मुलगा राज्य करूं लागला; १५४५.
परंतु पुढें शिरशाहाच्या घराण्यांतील जे पुरुष राज्य करूं लागले हुमायून
त्यांनीं वाईट रीतीनें राज्य केलें, ह्यामुळे पुढें जेव्हां हुमायून आ- आपलें रा-

ज्य पुनः
मिळविता.
इ० स०
१५५५.
हुमायुनाचें
हिंदुस्थानां-
तून पळून
जाणें.

पलें राज्य पुनः मिळविण्याकरितां उद्योग करूं लागला, तेव्हां राज्यांत इतकेच फळ्या झाल्या होत्या व सैन्यांत इतकी अव्यवस्था झाली होती व कारभारी लोकांची वर्तणूक इतकी वाईट होती कीं, हुमायून ह्यास फार आयास करावे लागले नाहींत. इकडे शिरशाहानें हुमायुनाचा प्रराभव केल्यावर तो इराणांत पळून गेला. वाटेनें जातानां त्याचा फार नाश झाला. त्याजबरोबर जे लोक गेले त्यांचे प्रवासांत इतके हाल झाले कीं, ते बहुतेक वाटेनेंच मरण पावले. हुमायून अशा प्रवासांत व विपत्तींत असतां त्यास अकबर म्हणून एक पुत्र झाला.

हिंदुस्थान
परत घेण्या-
विषयी त्या-
स इराणचा
बादशाह म-
दत करितो.
त्याचा मृत्यु.
इ.स.१५५६.

जेव्हां हुमायून इराणच्या बादशाहाकडे गेला तेव्हां त्यानें असें दाखविलें कीं, माझीं धर्माविषयीं भतें अगदीं बदललीं आहेत, तेणेंकरून बादशाह फार संतुष्ट होऊन त्यानें त्याच्या स्वाधीन पुष्कळ सैन्य केलें. तें सैन्य घेऊन हुमायून ह्यानें कामरान म्हणून जो त्याचा भाऊ काबूल व कंदहार येथें राज्य करित होता, त्यास तेथून हांकून लाविलें. तेणेंकरून शेवटीं तो इतका प्रबळ झाला कीं, त्यानें आपलें राज्य शिरशाहाच्या घराण्यांतील पुरुषांपासून परत घेतलें. परंतु राज्य मिळाल्यावर तो एका वर्षानें मरण पावला.

पहिला भाग समाप्त.

भाग दुसरा.

मोगल बादशाहांविषयी.

इसवी सन १५५६ पासून सन १७४४ पर्यंत.

अकबर—त्याचा बहिराम प्रधान—अकबराची चांगली व फार दिवसांची कारकीर्द—चांगल्या गोष्टीविषयी त्याचे वेत—जाहानगीर—नूरजहान—त्याच्या कारकीर्दाच्या अखेरीची बंडे—शहाजहान—त्याची आपल्या पुत्रांशीं वर्तणूक—त्यांचे गुणदोष—बादशाहाचें दुखणें—त्याच्या पुत्रांची गादीविषयी आपसांत लढाई—औरंगजेब व मुराद हे दाराबरोबर युद्ध करितात—दाराचा पराजय—औरंगजेब सुजाचा पराभव करितो—औरंगजेबाचा जय—शहाजहानाचा मृत्यु—मराठे—त्यांचा उदय—त्यांची लढाई करण्याची रीति—शिवाजी—त्याची धूर्तता व दगाबाजी ह्यांचें एक उदाहरण—मराठ्यांशीं लढाई—बादशाह दक्षिणेंत जातो—त्याची अयोग्य रीतीनें रजपूत लोकांशीं वर्तणूक—बंडे—औरंगजेबाचा मृत्यु—त्याच्या राज्याचा लय—नादिरशाहाची स्वारी—दिल्लीची कत्तल—राज्य मोडकळीस येऊन स्वतंत्र सत्ताधारी यांचा उद्भव—नवे लोक राज्य जिंकण्यास व राज्यकारभार करण्यास येतात—हिंदुस्थान मुसलमानांच्या अमलाखालीं असतां त्याची अवस्था.

अकबर ज्या वेळेस राज्यावर बसला त्या वेळेस त्याच्या राज्यांत बरीच स्वस्थता झाली होती; व असा संभव दिसत होता कीं, राज्य चांगलें चालेल. ज्या वेळेस त्याचा बाप मरण पावला त्या वेळेस अकबर फार लहान होता, म्हणून राज्यकारभार बहिराम ह्या नांवाचा एक मुख्य प्रधान हातांत दिला होता. बहिराम ह्यानें फार जपून मोठ्या हुशारीनें तें राज्य चालविलें. बहिरामाच्या कारकीर्दींत बहुतेक सर्व देश हस्तगत झाला. परंतु बहिराम ह्यानें पुढें आपल्या हातांतून अधिकार गेला म्हणून फार त्रासून बंड केलें, आणि त्यानें जी धन्याची मोठ्या विश्वासानें चाकरी केली होती तीस तेणेंकरून बद्दा आणिला. अकबर जेव्हां मोठा झाला व स्वतः राज्य करूं लागला, तेव्हां राज्यांत बरीच स्वस्थता होती. त्यानें फार दिवस राज्य केलें. आजपत्नेतो ज्या मुसलमानांनीं हिंदुस्थानांत राज्यें केलीं त्या सर्वांपेक्षां अकबर चांगला होता. तो आपल्या प्रजेस कोणत्या रीतीनें सुख होईल ह्याविषयीं बहुत-

अकबर दि-
ल्लीचा बाद-
शाह होतो.
इ० स०
१५५६.
बहिरामा-
च्या हातीं
राज्यकार-
भार येतो.

अकबराची कऱून विचार करीत असे. त्यानें इतक्या उत्तम रीतीनें राज्य चांगली व केले कीं, त्याच्या राज्यांत स्वस्थता असून सर्व जातीचे व सर्व फार दिव- धर्माचे लोक जितके सुखी होते तितके मुसलमान राजांपैकीं को- सांची कार- णाच्याही कारकीर्दीत नव्हते. अकबराच्या सैन्यांत निरनिराळ्या कीर्दी. इ० जातीचे लोक होते. त्या सर्व लोकांचीं परस्पर वैमनस्ये मोडून स० १५५६ टाकून सर्वांचें एकचित्त करावें असा त्यानें प्रथमतः निश्चय केला: —१६०५ कारण तसें केले असतां आपणास पूर्वीं जसे वाहेरून हिंदुस्थानां- त्याचे उत्त- त सैन्याची भरती करण्याकरितां लोक आणावे लागले होते तसे म प्रकारचे आणावयाची गरज पडणार नाही. व प्रसंग पडला असतां आपले वेत. संरक्षण इतर मुलखांतून लोक आणल्याशिवाय आपणास करतां येईल, असें त्यास वाटले. त्यानें दुसरें असें केले कीं, हिंदु लो- कांस राज्यांतील मोठमोठीं कामें सांगितलीं, व त्यांजवर जे पूर्वीं बहुत अयोग्य कर बसविले होते ते उठविले. शिरशाहाची जी वसूल घेण्याची रीत होती तीत फेरफार करून ती नीट केली; चांगले कायदे केले; तसेंच क्रूर क्रूर दंड करण्याच्या रीति होत्या, त्या मना केल्या; आणि सती बंद करण्याविषयींही त्यानें पुष्कळ उद्योग केला. सारांश, अकबरानें जेणेंकरून आपल्या प्रजेस सुख होऊन त्यांचा उत्कर्ष होईल अशा रीतीनें सर्व राज्यव्यवस्था चालविली होती. आजपा- वेतां मुसलमानी धर्माचे राजे अनेक झाले, परंतु त्यांमध्ये हाच एक चांगला झाला.

अकबर बादशाहाच्या पाठीमागून त्याचा मुलगा सेलिम म्ह- जहानगीर णून होता तो गादीवर बसला. सेलिम ह्यानें आपणास जहान- तत्तावर व- गीर (म्हणजे जगाचा जिंकारारा) असें नांव ठेविलें. हा राजा सनो- इ० आळशी व सुस्त असा होता, तरी अकबराच्या कारकीर्दीत रा- स० १६०५ ज्यांत इतकी चांगली व्यवस्था झाली होती कीं, तिच्या योगानें जहानगीर ह्यास पुष्कळ दिवस सुखानें राज्य करावयास सांप- त्याचे गुण- ढले. बंडे वगैरे झालीं नाहींत. जहानगीर ह्यानें एक नूरजहान दोष. ह्याणून सुंदर व बुद्धिमान् स्त्री होती तिच्याशीं लग्न केले. ही गोष्ट तो स्वस्थपणें राज्य करीत असतां घडून आली ती चमत्कारिक आहे.

अकबर जिवंत असतां सेलिम ह्याची त्या स्त्रीवर प्रीति बसून त्याच्या मन- त तिशीं लग्न करावें असें आलें होतें; परंतु अकबरास ही गं नूरजहान मान्य न झाल्यामुळे ती स्त्री कोण्या एका मोठ्या पदवीच्या हिशीं बाद- ह्स्थास दिली होती. तथापि जेव्हां सेलिम राज्य करूं लाग शाहाचें ल- तेव्हां त्यानें आपला मनोरथ सिद्धीस नेण्याचा निश्चय केला. म. त्यानें नूरजहान हिच्या नवऱ्यास ठार मारवून तीस जनानखान्यां-

त आणून ठेविलें; परंतु मग त्याची प्रीति तिजवरून उडाली. तरी ती तेथेंच होती; पण तो तिजकडे अगदीं लक्ष देत नसे. तथापि पुढें नूरजहान हिनें पुनः बादशाहाची प्रीति संपादिली. तेव्हां बादशाहानें तिच्याशीं लग्न लाविलें, आणि तीस पट्टराणी करून ठेविलें. नंतर तो मरेपर्यंत तिच्याच बोलण्या-प्रमाणें बहुतकरून चालत होता.

जहानगीर ह्यास पुष्कळ मुलगे होते; त्यांतील एकजण फार बेफाम होता. ह्यामुळें व नूरजहान हिला आपल्या हातीं राज्याधिकार असावा असें वाटत होतें, म्हणून त्या राज्यांत शेवटीं बंडें उत्पन्न होऊन अव्यवस्था झाली. तेव्हां अमें झालें कीं मोवतखान म्हणून एक सरदार होता, त्यानें नूरजहान हिनें आपणास वाईट रीतीनें वागविल्यावरून बंड केलें होतें. मोवतखान ह्यानें त्या बंडांत जहानगीर ह्यास कैद केलें. पुढें जहानगीर कैदेतून सुटल्यावर लागलाच मरण पावला. नंतर त्याचा मुलगा, ज्यानें एक स्वतंत्र बंड केलें होतें, तो गादीवर बसला. त्याचें नांव शहाजहान होतें.

त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस बंडें. जहानगिराचा मृत्यु. शहाजहान तत्कावर बसतो. ता० २७ अक्टोबर स० १६२७.

शहाजहान ह्याच्या राज्याच्या आरंभी काबुलांत व दक्षिण हिंदुस्थानांत लढाया लागल्या होत्या. ह्या राजानें आपल्या पुत्रांस फार चांगल्या रीतीनें वागविलें, ही एक विशेष गोष्ट त्याच्या कारकीर्दींत ध्यानांत ठेवण्याजोगी घडून आली. पूर्वी दिल्लीच्या बादशाहांची अशी चाल होती कीं, ते आपल्या घराण्यांतील पुरुषांस राज्यांतील मोठमोठे अधिकार देत नसत. आजपावेतो ही चाल कोणी मोडली नव्हती; ती शहाजहान ह्यानें मोडून टाकिली; परंतु ह्या गोष्टीपासून परिणामी त्याचा फार नाश झाला. शहाजहान ह्यानें आपल्या पुत्रांवर पूर्ण भरंवसा ठेवून निःशंकपणें त्यांस मोठी मोठी विश्वासाची कामें सांगितलीं; व सर्व सैन्याचा अधिकार दिला. त्या मुलांची नांवें दारा, सुजा, औरंगजेब, व मुराद अशीं होती. ते सर्व निरनिराळ्या स्वभावाचे होते. दारा हा मोठा रागीट होता. सुजा हा विषयी त्यांचे गुणदोष होता. मुराद म्हणून जो त्याचा धाकटा मुलगा होता तो अगदीं मूर्ख होता; व औरंगजेब मोठा कपटी, महादक्ष, हव्यासी व मसलती असा होता.

इसवी सन १६५७ नांत शहाजहानास फार मोठें दुखणें लागून त्याच्यानें राज्यकारभार अगदीं चालवेनासा झाला. नंतर शहाजहानानें आपला

शहाजहा- जो दारा म्हणून वडील मुलगा होता त्यास राज्यकारभार सां-
नाचें दुखणें. गितला. असें होतांच त्याचे दुसरे मुलगे राज्याकरितां भांडूं
व राजसत्ते- लागले. सुजा म्हणून जो त्याचा मुलगा बंगाल्यांत होता, त्यानें
विषयी त्या- प्रथमतः भांडण्यास आरंभ केला. इकडे लढाईची तयारी होत
च्या पुत्रां- आहे तों शहाजहान ह्याची प्रकृति बरी झाली व दारा ह्यानें रा-
ची आपसां- ज्याचा सर्व अधिकार त्यास परत दिला. परंतु जेव्हां ही गोष्ट
त लढाई. स० सुजा ह्यास कळली, तेव्हां त्यानें मला तें खरें वाटत नाही असें
१६५७. दर्शवून आपलें सैन्य घेऊन दिल्लीवर स्वारी केली. परंतु सालिमन
म्हणून एक दारा ह्याचा मुलगा होती त्यानें त्यास मागे हटविलें.

इकडे असें चाललें असतां औरंगजेब व मुराद हे उगीच बसले नव्हते. औ-
रंगजेब ते वेळेस दक्षिण हिंदुस्थानांत होता, व मुराद गुजराथेंत होता. औरं-
गजेब बाह्यात्कारी असें म्हणूं लागला कीं, मला बादशाह हो-
औरंगजेबा- प्याची इच्छा नाही व माझ्या मनांत असें आहे कीं, बाकी राहि-
चें कायद्या. लेलें आयुष्य धर्मकृत्यांत घालवावें; पण ज्या अर्थीं माझे दुसरे
दोघे भाऊ राज्य करण्यास अयोग्य आहेत त्या अर्थीं मी केवळ
परहितबुद्धीनें मुराद ह्यास साहाय्य करीन.

मुगद ह्यास औरंगजेबाचें बोलणें खरें वाटून तो त्याच्या सैन्यांत येऊन मिळ-
ण्याकरितां निघाला. इकडे यशवंतशिग म्हणून एका रजपूत सरदा-
ते यशवंत रास दारा ह्यानें औरंगजेबावर पाठविलें होतें; परंतु तो बुद्ध्या
शिगाचा प- मुराद येण्याची वाट पाहत होता. त्यास असें वाटत होतें कीं,
राभव क- मुराद येऊन औरंगजेबास मिळाला म्हणजे दोघांस एकदम जि-
राना. कून टाकावें. परंतु पुढें असें न होतां त्या रजपूत सग्दारा-
अप्रैल स० चाच त्यांनीं पराभव केला. नंतर ते दोघे भाऊ दारा ह्याजवर
१६५८. चालून गेले. आपणास यश मिळेल असें दारा ह्यास पक्कें वाटत
होतें, त्यामुळे त्याचा मुलगा सालिमन हा, त्यास साहाय्य येऊन
मिळे तोंपर्यंत देखील त्यानें वाट पाहिली नाही. त्या प्रसंगीं त्यांची मोठी भयं-
दाराचा प- कार लढाई झाली. औरंगजेब व मुराद हे जेथें मोठी हाणमार
राभव होतो. चालली होती तेथें होते. ज्या हौद्यांत मुराद बसला होता तो
जून स० हौदा वाणांच्या वृष्टीनें आच्छादित झाला होता. तेव्हां दैवव-
१६५८. शात् एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली, तेणेंकरून त्या दो-
घां बंडखोर भावांस जय प्राप्त झाला. ती अशी कीं, दारा
त्या दिवशीं सकाळपासून ज्या हत्तीवर बसला होता त्या हत्ती-
वरून कांहीं कारणास्तव तो उतरला; मग त्याच्या सैन्यांतील लोकांनीं त्या

हत्तीवरील हौदा रिकामा पाहिला, तेव्हां त्यांस आमचा धनी लढाईत मारला गेला, असें वाटून ते लागलेच अत्यंत भयभीत होऊन पळून गेले. इकडे औरंगजेब समरांगणांत तसाच होता, त्याचें सर्वांग धुळीनें व रक्तानें भरून गेलें होतें. तो तसाच मुराद ह्याजकडे जाऊन त्यास म्हणाला कीं, तुला ह्या लढाईत जय मिळून राज्य प्राप्त झालें; ही मोठी आनंदाची गोष्ट झाली.

ते जेव्हां आग्र्यास आले तेव्हां त्यांनीं शहाजहानास कैद केलें. इतके दिवसपर्यंत औरंगजेब ह्यानें आपल्या मनांतील भाव गुप्त ठेविला होता. औरंगजेबास आतां असें दिसून आलें कीं, तो भाव प्रसिद्ध केला असतां कांहीं हरकत होणार नाही. ह्यावरून तो आपणास वादशाह असें म्हणवूं लागला; व मुराद ह्यास कैदेत घालून आपण स्वतः राज्याधिकार करूं लागला.

परंतु त्याचा सुजा म्हणून जो एक भाऊ होता त्याच्याशीं औरंगजेबाला अद्यापि लढावयाचें होतेंच. तो बरोबर पुष्कळ सैन्य घेऊन त्याजवर येत होता; ह्या दोघां भावांची मोठी भयंकर लढाई झाली. त्या लढाईत यशवंतशिंग म्हणून जो पूर्वी सांगितला, व ज्यास औरंगजेबानें क्षमा केली होती, त्यानें विश्वासघात केला, तेणेंकरून औरंगजेब ह्याचा पराभव होण्याचा बेत आला होता. यशवंतशिंग ह्यानें औरंगजेबानें केलेली क्षमा न स्मरून ह्या प्रसंगां औरंगजेबाच्या सैन्याच्या पृष्ठभागी जे लोक रक्षणार्थ ठेविले होते त्यांवर हल्ला केला, परंतु शेवटीं औरंगजेबासच यश आलें. औरंगजेब व सुजा ह्यांचीं सैन्यें सभोंवतीं एकमेकांशीं लढत असतां ते दोघेही हत्तीवर बसून एकमेकांशीं लढत होते. तेव्हां सुजा ह्याजकडील एका सरदारानें आपल्या धन्याच्या पुढें येऊन त्याच्या हत्तीस औरंगजेबाच्या हत्तीवर घालून त्यास पाडाव केलें. ते वेळेस औरंगजेब अगदीं हत्तीवरून खालीं उतरण्याच्या बेतांत आला होता, तों त्याच्या एका चाकरानें त्यास उतरूं दिलें नाही. तो म्हणाला कीं, ह्या वेळेस हत्तीवरून खालीं उतरूं नका; जर उतराल तर राज्यास मुकाल. हें चाकराचें बोलणें ऐकून औरंगजेब हत्तीवर तसाच बसला; तेणेंकरून त्याचा बचाव झाला. परंतु सुजा ह्यानें तसें केलें नाही; तो हत्तीवरून उतरला; तेणेंकरून सुजा ह्याचा त्या लढाईत पराभव झाला. ह्यापुढें कांहीं दिवसपर्यंत सुजा तसाच औरंगजेबास उपद्रव करीत होता, परंतु सरशेवटीं तो जिंकला गेला. नंतर सुजा ज्या राजाचा आश्रय करून होता त्यानें त्यास मारून टाकिलें. महंमद

शहाजहानास कैद करताना.

औरंगजेब आपणास वादशाह म्हणवूं लागतो. ता० २० आगष्ट स० १६५८.

औरंगजेब व सुजा ह्यांच्या मध्यें लढाई. ता० ३ जानेवारी, स० १६५९.

सुजाचा १- म्हणून औरंगजेबाचा मुलगा होता, त्यानें सुजा ह्याच्या कन्येशी
राभव. लग्न करण्याकरितां आपल्या बापास सोडून दिलें होतें. त्यानें
सुजा ह्यास एकदां साहाय्य केलें, परंतु औरंगजेबानें महंमदाचा
पराभव करून त्यास जन्मभर कैद करून ठेविलें.

दारा म्हणून जो त्याचा भाऊ होता तोही त्याच्या हातीं सांपडला. दारा
सुटून जात होता, परंतु त्यास एकांकृतघ्न सरदारानें धरून औरं-
दाराचें दु- गजेबाच्या स्वाधीन केलें. त्या सरदारावर दारा ह्यानें दोन वेळ
देंव. उपकार केले होते, परंतु ते त्यानें ह्या प्रसंगी स्मरले नाहींत. औ-
रंगजेबानें दारा ह्यास कांही दिवस कैदेत ठेवून मारून टाकिलें.

पुढें कांहीं वर्षांनंतर त्याचा बाप शहाजहान, ज्यास पदच्युत केलें होतें,
तो मरण पावला. शहाजहान मेल्यानंतर औरंगजेब दिल्लीच्या सर्व
शहाजहा- राज्याचा मालक झाला. त्याशी भांडण करण्यास कोणीच उरला
नाचा मृत्यु. नव्हता; परंतु दक्षिण हिंदुस्थानांत मराठे लोक प्रबळ झाले होते.
दिसेंबर २० मराठे लोक मूळचे अडाणी डोंगरांतील राहणारे असे होते. ते
१६६६. मुख्यत्वेकरून मुंबईच्या आसपासच्या प्रांतांत राहत असत. औ-
रंगजेबाचे वेळेस त्या लोकांत कोणी एक थोर पुरुष उदयास आला.
त्याच्या हाताखालीं ते प्रबळ होत होत औरंगजेब ह्याशीं तो मरेपर्यंत लढत होते.
ते जेव्हां पुढें फारच प्रबळ झाले, तेव्हां उत्तरोत्तर असा सुमार
मराठ्यांचा दिसूं लागला की, मराठे लोक मुसलमान लोकांचें राज्य घेऊन
उदय. पुनः हिंदुस्थानांत हिंदूचें राज्य स्थापित करतील. मराठे लो-
कांची लढाई करण्याची रीति मोंगल लोकांच्या पेक्षां निगळी
होती. त्यांच्या सैन्यांत मुख्यत्वेकरून घोडेस्वार असत. ते बहुतकरून लढा-
ईची वाट पाहत नसत. ते असें करीत की, लढाईचा प्रसंग आला
मराठ्यांची असतां लढाई न करितां ह्या स्थलाहून त्या स्थलावर लूट करीत
लढाई कर- जात. त्यांवर शत्रूंनी हल्ला केला असतां ते निरनिराळे होऊन
ण्याची रीति. पळून जात; व जेव्हां शत्रु पाठलाग करीत असतां त्यांचे सैन्या-
च्या टोळ्या व बाजारवृणगे चहूंकडे पसरत, तेव्हां ते पुनः ए-
कत्र जमून त्यांवर हल्ला करीत. सारांश, मराठी लोकांच्या सैन्यास सैन्य म्ह-
णावयाची योग्यता नव्हती. जसा एखादा चोरटे लोकांचा जमाव आपला
कोणी एक धनी करून लुटारूपणा करीत असतो तसें ते लोक करीत होते.

मराठे लोकांनीं ज्यास मुख्य केलें होतें त्यास शिवाजी असें म्हणत. तो
शिवाजी प्रथमतः लहान लहान चोऱ्या करीत असे, नंतर मोठमोठ्याही
करूं लागला. ह्याप्रमाणें तो पुढें मोठा प्रबळ झाला. प्रथमतः आपणाजवळ

थोडथोडे लोक जमवून जसजसा तो प्रवळ होत चालला तसतसे शिवाजी तेथील डोंगरी किल्ले एकामागून एक घेऊन सरशेवटीं एक मोठा राजा. देश त्यानें आपल्या हस्तगत केला. जेव्हां शिवाजी इतक्या योग्यतेस आला, तेव्हां औरंगजेबास भय पडूं लागलें.

शिवाजीच्या राज्यांच्या शेजारींच विजापूरचें राज्य होतें. तेथील सरकारानें शिवाजीस जिंकून त्याचा उत्कर्ष कमी करावा म्हणून पुष्कळ उपाय केले; त्या सरकारानें शिवाजीस जिंकण्याकरितां एक सैन्य पाठविलें होतें. त्या सैन्याचा शिवाजीनें पराभव केला, तो येणेंप्रमाणें.— याच्या दगा- शिवाजीनें बाह्यात्कारी आपण भ्यालों आहे असें दाखवून त्या चार्जीचें व सैन्यावरील मुख्य अधिकाऱ्यास सांगून पाठविलें कीं, मी वश भूतेंतेंचें होण्यास राजी आहे तर अशी विनंती आहे कीं, आपली एकांतीं एक उदाह- गांठ घेऊन तह करावा व त्या स्थळीं आपण दोघांनीं एकेक चा- रण. स० कार मात्र घेऊन विनहत्यारी यावें. असा ठराव झाल्यानंतर तो १६५९. सरदार वरोबर कांहीं शस्त्र न घेतां कराराप्रमाणें शिवाजीस भेटा- वयास आला. परंतु शिवाजीनें तसें केलें नाहीं. त्यानें आपल्या डोक्यावर पागोड्याखालीं शिरस्त्राण घालून आंगां झग्याखालीं चिलख- तही घातलें होतें, आणि हातांत वाघनखें गा आंत कड्यार ठेविली होती. तो मुसलमान सरदार जवळ ३ राजीनें भ्याल्याचें सोंग घेतलें; परंतु तो भेटावयास पुढें सरसावला, तव्हा शिवाजीनें आपलीं वाघनखें त्याच्या पोटांत खुपसून त्यास फाडून त्याचे तुकडे तुकडे केले. इकडे मुसलमान लोकांचें सैन्य स्वस्थ बसलें होतें. त्यांस आपणावर हल्ला येईल असें वाटत नव्हतें. परंतु इकडे शिवाजीनें असें कर्म केल्यावर त्याच्या लोकांनीं त्यांवर हल्ला करून त्यांचा पराभव केला.

ह्या प्रकारच्या विश्वासघातानें व छठपणानें शिवाजी उदयास आला. उत्त- रोत्तर त्याचें सैन्यही पुष्कळ वाढलें. नंतर तो दक्षिण हिंदुस्थां- नभर लुटालूट कुरीत फिरूं लागला. त्यानें पुढें मोठा समारंभ शिवाजीचा करून मराठे लोकांचा राजा म्हणून स० १६७४ त आपणास त्वरित उदय. राज्याभिषेक करून घेतला. स० १६६५.

शिवाजी मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा राज्य करूं लागला. त्यानें व त्याचे पाठीमागून जे राजे झाले त्यांनीं मराठ्यांचा अंमल तसाच राखिला. औरंगजेब व मराठे ह्यांच्या लढाया तशाच चालल्या होत्या. औरंगजेब विजापूरच्या राजाशी व गोंवळकोंड्याच्या राजाशीही लढत होता. त्यानें

औरंगजेबा- गोंवळकोंड्याच्या राजास त्याच्या राजधानीत सात महिनेपर्यंत
च्या दक्षिणेंत सभोवता सैन्याचा वेढा घालून कोंडून ठेविलें होतें. तो मरा-
लढाया. ठ्यांशींही लढत होता, परंतु त्याच्याने त्यांचें कांहीं झालें नाहीं.
तो दक्षिण हिंदुस्थानांत मराठे लोकांबरोबर पुष्कळ वर्षे लढत होता, परंतु असें
होई कीं मराठे लोकांचा एकीकडे मोड होतो इतक्यांत ते दुसरेकडे उठत; ह्या-
मुळे औरंगजेबास आपलें मोठें सैन्य त्यांजवर लागलेंच नेण्यास सांजडत नसे.

औरंगजेबाच्या राज्यांत दुसरे ठिकाणींही बंडें उत्पन्न झाल्यामुळे त्यास फार
औरंगजेबा- इजा सोसावी लागली. औरंगजेबाची आपल्या धर्मावर पक्की
च्या उतार- श्रद्धा होती, व त्यास असें वाटत होतें कीं, आपला धर्म प्रसृत
वयांन बंडें. करावा; परंतु मुसलमान लोकांच्या शास्त्रांत तो धर्म प्रसृत कर-
ण्याचा जो मार्ग सांगितला आहे तो अशा तऱ्हेचा आहे कीं, तेणें-
करून इतर लोकांचा द्वेष झाल्यावांचून राहणार नाहीं. आजपावेतो अकबरापा-
सून जे दिल्लीस बादशाह झाले, त्यांनीं रजपूत लोकांस चांगल्या रीतीनें वाग-
विलें होतें; परंतु औरंगजेब फार धर्मवेडा होता तेणेंकरून त्यास असें वाटलें कीं,
रजपूत लोकांस गांजून त्यांस जवरीनें मुसलमान करावें आणि ते मुसलमान न
होतील तर अकबरानें जो कर त्यांजवरचा उठविला होता तो
तो रजपूत पुनः बसवावा. अकबरानें जो कर उठविला होता तो मोठ्या
लोकांस अ- शहाणपणानें उठविला होता. परंतु औरंगजेबानें तसें केलें नाहीं.
योग्य रीतीनें त्याचा परिणामही तसाच झाला. रजपूत लोकांनीं बंडें केलीं
वागवितो. त्या एका बंडांत औरंगजेबाचा चवथा मुलगा येऊन मिळाला.
औरंगजेब मरे तोपर्यंत रजपूत लोक तशींच बंडें करीत होते
औरंगजेब मेल्यानंतर त्याच्या पाठीमागून जे राजे झाले त्यांस त्यांनीं लढाईच्या
अथवा दुसऱ्या एखाद्या अडचणीच्या प्रसंगीं साहाय्य केलें नाहीं. ह्या प्रकारें
औरंगजेबाच्या राज्याचा क्षय लांकरच झाला.

अशा लढाया व दंगे चालले असतां औरंगजेब मरण पावला. औरंगजेब
राज्य करीत असतांच त्या राज्याला उतरती कळा लागली होती.
औरंगजेबाचें मरण. ना० मग तर अर्थातच तें लवकरच क्षयास जाऊं लागलें. कारण कीं
२१ फेब्रुवारी त्याच्या पाठीमागून जे राजे झाले ते दुर्बल व मूर्ख असे होते.
स० १७०७. त्यांस तें मोठें राज्य नीट आपल्या अमलाखालीं राखण्याची श-
क्त नव्हती. तितक्यांत इराणचा बादशाह नादिरशाह ह्यानें
हिंदुस्थानावर स्वारी केली, तीमुळे औरंगजेबाच्या राज्याचा क्षय
लागला. ह्या स्वारींत तैमुरलंगाप्रमाणेंच ह्यानें दुष्ट व
अघोर कामें केलीं.

नादिरशाह ह्यास स्वारी करण्याचें कारण असें झालें की, औरंगजेब ह्यानें अफगान लोकांबरोबर लढाई करीत असतां त्यांस फार वाईट रीतीनें वागविलें, तेणेंकरून नादिरशाह ह्यास फार राग आला. तो दिल्लीवर मोठ्या त्वरेनें चालून आला, व त्याजवर जें सैन्य पाठविलें त्यास त्यानें जिकिलें. आणि दिल्ली शहर घेतलें. तें शहर घेतल्यांतंर दोन दिवसपर्यंत कांहीं तेथें गडबड झाली नाहीं. इतकी मात्र वदंता उठली होती कीं, नादिरशाह मरण पावला. दिवशीं रात्रीं दिल्लींत लोकांनीं बंड केलें. ते वेळेस कत्तल व जुलूम हीं चालू झालीं. त्याच रात्रीं सकाळीं नादिरशाह स्वतः बाहेर येऊन असें हुकूम करूं लागला कीं, ज्या ज्या रस्त्यांवर इराणी लोकांचें प्रेत सांपडेल तेथील राहाणाऱ्या लोकांस मारून टाकावें. ह्याप्रमाणें तीस हजार लोक मारले गेले. असें अघोर कृत्य करून बरोबर पुष्कळ संपत्ति घेऊन नादिरशाह स्वदेशास परत गेला.

नादिरशा-
हाची स्वारी.
नवेंबर, स०
१७३८.

परंतु तिसरे
दिल्लीची
कत्तल.
मार्च, स०
१७३९.

ह्या स्वारीनंतर औरंगजेबाच्या राज्याचे अगदी तुकडे तुकडे झाले. दक्षिण हिंदुस्थानांत निजाम म्हणून एक मुसलमान सरदार होता तो स्वतंत्र झाला. तसाच बंगाल देश दुसऱ्या एकांनें घेतला; व अयोध्या येथें तिसरा निराळाच राज्य करूं लागला. शीख म्हणून सोळाव्या शतकाच्या आरंभीं नवीन लोक उत्पन्न झाले होते, व ज्या लोकांनीं औरंगजेबास त्रासून बंडे केलीं होतीं, त्यांनीं पंजाबदेश घेतला. मराठे लोकही तसेच उत्तरोत्तर प्रबळ होत चालले होते. जरी त्यांचा राजा अशक्त व निरुपयोगी असा होता, तरी त्यांच्या राज्यांतील पुणें येथील पेशवे मुख्य प्रधान व नागपूर येथील सेनाधिपति ह्या मुख्य अधिकाऱ्यांनीं मराठे लोकांचें प्राबल्य तसेंच राखिलें होतें.

मोंगलांच्या
राज्याचा
लय व स्वतंत्र
राजे व लोक
ह्यांचा उदय.

परंतु ह्याच वेळेस एक नवीन लोक हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाले. ते शेवटीं मुसलमान लोकांस, मराठे लोकांस, व शीख लोकांस जिंकून त्यांजवर अमल करूं लागले. सत्रावे शतकामध्यें पश्चिमेकडील एका दूरच्या बेटांतील कांहीं व्यापारी लोक हिंदुस्थानांत येऊन कांही येथें, कांहीं तेथें असे राहिले. प्रथमतः त्या लोकांनीं केवळ व्यापाराकडेसच लक्ष दिलें, व ते त्याच कामाकरितां आले होते. परंतु शेवटीं, त्यांस कांहीं प्रसंगामुळें हातांत तरवार घ्यावीच लागली. नंतर उत्तरोत्तर त्यांस राज्य मिळूं लागलें. सर्व प्रांत एका पाठीप्रागून एक त्यांच्या हातांत येऊन शेवटीं सर्व हिंदुस्थान त्यांचेंच झालें.

हिंदुस्थानांत
इंग्लिशां-
च्या सत्तेचा
उद्भव.

हिंदुस्थानांत मुसलमान लोकांच्या राज्यांत ज्या मोठमोठ्या गोष्टी झाल्या

त्यांचें एवढा वेळ वर्णन केलें. कांहीं मुसलमानी राज्यांत अशीं
 हिंदुस्थान कांहीं अघोर कर्म झालीं कीं, त्यांचा विचार केला असतां, अं-
 मुसलमानां- • गावर कांटाच येतो. दुसऱ्या कांहीं राज्यांत राजे संपत्तिमान
 च्या अम- होते, व लोकही सुखी होते, परंतु फिरोजशाह, शिरशाह, व
 लाखालीं अकबर ह्यांच्या राज्यांत जसें, प्रजेच्या कल्याणाकडे वास्तविक
 असनां त्या- लक्ष होते, तसें इतर राज्यांत नव्हतें. हीं राज्ये खेरीज करून
 ची अवस्था. महमुदाच्या कारकीर्दीपासून औरंगजेबाच्या कारकीर्दीपर्यंत हिंदु-
 स्थानांत निरंतर आपसांत लढाया, जुलूम व भयंकर दुष्ट कर्म
 चाललीं होतीं. मधून मधून मात्र थोडेंसें प्रजेस सुख होई.

दुसरा भाग समाप्त.

भाग तिसरा.

हिंदुस्थानांत इंग्लिशांचा उत्कर्ष.

इसवी सन १७४४ पासून सन १७५३ पर्यंत.

इंग्लंड व फ्रान्स ह्यांच्यामध्ये लढाई—हिंदुस्थानांतील फ्रेंच लोक—दुप्री—हिंदुस्थानांत इंग्लिश लोक—लाबरदोन्स मद्रास घेतो—फोर्टसेंतदेवीद ह्यास वेढा—तंजावर येथे एक लहानशी लढाई—युरोपामध्ये शांतता असून हिंदुस्थानांत लढाई चालते.—दक्षिण हिंदुस्थानांतील राज्यकारभाराची स्थिति—नासिरजंग व मुजफरजंग—अनवरुद्दीन व चंदासाहेब—हैदराबाद व अर्काट येथील अधिकारांविषयी तंटा—ह्यांत फ्रेंच लोक एक पक्ष स्वीकारतात व इंग्लिश लोक दुसरा पक्ष स्वीकारितात—एम्बुसी—फ्रेंच लोक विजयी होतात—सलाबतजंगास निजाम करतात—दुप्रीचा जय व आनंद—महंमदअल्ली त्रिचनापल्लीस वेढा घालतो—रावर्त क्लेव—तो अर्काट घेतो—तेथील लोक शहराचे पराक्रमाने संरक्षण करितात—अरणी येथील जय—मद्रासेजवळ राजा साहेबाचा पराभव—लारेन्स साहेब त्रिचनापल्ली सोडवितो—सेरिंगहम येथील फ्रेंच लोकांचे शिपायांचे शरण येणे—चंदासाहेब शरण येतो—लारेन्स साहेब फ्रेंचांचा बहूर येथे पराभव करितो—क्लेव साहेब कोवेलंग व चिंगलपट घेतो व इंग्लंडास परत जातो.

ब्रिटिश लोकांनी हिंदुस्थान जिंकून राज्य कसे मिळविले ह्याचे इंग्लिशांच्या आतां वर्णन करितों. ह्याविषयीचा इतिहास खरा असून जितका राज्याधिकारचमत्कारिक आहे तितका दुसरा कोठे आढळत नाही. पहा, काराच्या इतिहासास आरंभ. दूरवरच्या देशांतून थोडेशा लोकांनी हिंदुस्थानांत येऊन तेथे आपल्या देशाला एवढे मोठे राज्य मिळवून दिले की, त्याच्या योगाने त्या देशाची शक्ति वाढून त्यास अत्यंत संपत्तिही मिळाली.

इ० स० १७४४ सांत इंग्लिश आणि फ्रेंच ह्या लोकांत भांडण लागले. जे वेळेस हिंदुस्थानांत त्या दोन्ही लोकांच्या मोठमोठ्या वसाहती होत्या. तेव्हां अर्थातच हिंदुस्थानांतही तो कज्जा त्या दोन्ही लोकांत चालू होऊन लढाया चालू झाल्या.

त्या वेळेस हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोकांचे सैन्य सर्वांच्यापेक्षां पुष्कळ होते. त्यांचे मुख्य शहर पोंदेशरी म्हणून होते, व त्यांचा जो मुख्य धनी होता, तो फार बुद्धिमान होता, व त्यास हव्यासही फार होता. हिंदुस्थानांत त्याचे नांव दुप्री असे होते. फ्रेंच लोक.

प्रथमतः त्याच्याच मनांत ही कल्पना आली की, हिंदुस्थानांतील लोकांस जर युरोपियन कामगारांकडून कवाईत शिकवून तयार करविलें, तर ते लोक शौर्यानें युरोपांतील लोकांची बहुतेक अंशीं बरोबरी करतील. हेंही दुष्ठी. त्याचे मनांत आलें कीं नेहमी येथील राजेरजवाड्यांचीं आपसांत भांडणें होतात, ती संधी साधून आपल्या देशाचें कल्याण करून घ्यावें. हिंदुस्थान आपल्या अमलाखालीं आणावें हा त्याचा प्रथमतः मुख्य उद्देश होता, आणि तो सिद्धीस नेण्याकरितां त्यानें आपलें सर्व सामर्थ्य व अकल हीं खर्चिलीं. तो महाकपटी होता, व त्यास माहितगारी फार होती, व त्यांस आपला उत्कर्ष व्हावा असें वाटत होतें.

परंतु इकडे इंग्लिश लोकांकडे हिंदुस्थानांत फ्रेंचासारखा कोणी मुख्य सरदार नव्हता. ते लोक अगदीं थोडे होते व त्यांस लढाईचीही माहिती फारशी नव्हती. त्यांस व्यापाराची मात्र पुष्कळ माहिती होती.

युरोप खंडांत फ्रेंच व इंग्लिश ह्यांच्यामध्ये लढाई सुरू होताच, फ्रेंच सरकारानें हिंदुस्थानच्या दक्षिणेस फार लांब बोरबोन व अईल आफ् फ्रान्स ह्या दोन जागा आहेत, तेथें लावरदोन्स म्हणून जो त्यांचा मुख्य सरदार होता त्याजकडून पुष्कळ लढाऊ गलबतें जमवून फोर्टसेंतजार्ज ह्यावर हल्ला करण्यास त्यास परवानगी दिली. फोर्टसेंतजार्ज येथें इंग्लिशांची मुख्य वसाहत होती.

लावरदोन्स ह्याचा मद्रासेवर हल्ला. ता० १०. सप्टेंबर स० १७४६ दुष्ठीची अयोग्य वर्णनूक.

लावरदोन्स पुढें थोडक्याच दिवसांनीं त्या ठिकाणीं येऊन पोहोचला. नंतर इंग्लिशांची व फ्रेंचांची लढाई चालू झाली. इंग्लिशांनीं पांच दिवसपर्यंत लढून शेवटीं मद्रास व तो किल्ला फ्रेंच लोकांस दिला आणि त्यांच्या ते हस्तगत झाले. ते वेळेस लावरदोन्स ह्यानें असें वचन दिलें कीं थोडीसी खंडणी घेऊन तुमच्या जागा तुम्हांस परत देऊं. परंतु दुष्ठी म्हणून जो तेथें फ्रेंचांचा मुख्य सरदार होता, त्याच्या मनांत लावरदोन्स ह्यास जय मिळाला ह्याविषयी मत्सर उत्पन्न होऊन त्यानें लावरदोन्स ह्यानें जें वचन दिलें होतें तें मान्य न करून इंग्लिश लोकांस कैद करून पोंदेशरी येथें रवाना केलें, व तेथें त्यानें त्या लोकांस अशा रीतीनें वागविलें कीं, तेणेंकरून फ्रेंच लोकांस व त्यास मोठा बद्दा लागून त्याची फार अपकीर्ति झाली.

फोर्टसेंतदेविद ह्याजवर हल्ला. दिसेंबर स. १७४६.

नंतर त्यानें फोर्टसेंत देविद म्हणून दक्षिणेस पोंदेशरीजवळ एक किल्ला इंग्लिशांच्या ताब्यांत होता तो घेण्याविषयी यत्न आरंभिला. त्यानें करनाटकाच्या नवाबास इंग्लिशांबरोबर लढाई करण्यास साहाय्य मागितलें. तेव्हां तो नवाब फ्रेंचांस मिळाला.

इतक्यांत इंग्लंडाहून इंग्लिशांचें सैन्य येऊन पोहोचलें. हें फ्रेंचास कळतांच फोर्टसेंतदेविद ह्याजवर जो ते हल्ला करणार होते, तो सोडून देऊन ते पोदेशरी येथें परत आले. तेथें त्यास इंग्लिशांनी वेढा घातला.

इंग्लंडाहून आरमारें येऊन पोदेशरीस वेढा घालनात. मार्च स० १७४७.

इंग्लिशलोक जरी ह्या वेळेस सर्वापेक्षां प्रबळ झाले होते, तरी घेण्यापुरती शक्ति आली नव्हती; म्हणून कांहीं वेळ फ्रेंचांशीं युद्ध करणें सोडून देऊन तंजावर म्हणून एक जवळ प्रांत आहे तेथें एक लहानशी लढाई चालली होती, तींत ते जाऊन मिळाले. तंजावरच्या राजास त्याच्या भावांनें पदच्युत करून आपण राज्य बळकावलें होतें. त्या पदच्युत झालेल्या राजानें इंग्लिशांशीं असा करार केला कीं, तुम्ही जर मला साहाय्य करून पुनः गादीवर बसवाल, तर मी तुम्हांस देवीकोटचा किल्ला बक्षीस देईन. नंतर इंग्लिशांनीं आपलें थोडेंसें सैन्य त्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां पाठविलें. परंतु थोड्याच दिवसांनीं हा तंटो मिटला; कारण कीं जो भाऊ राज्य करीत होता त्यानें तो किल्ला व भोंवतालचा सर्व प्रदेश इंग्लिशांस देऊं करून त्यांस असें सांगितलें कीं तुम्ही माझ्या भावास अतःपर साहाय्य करूं नये. असें झाल्यावर इंग्लिशांनीं लागलाच त्याचे भावाचा पक्ष सोडून दिला.

त्यांस तें शहर तंजावर प्रांतांनील एका लहानशा लढाईत इंग्लिश जाऊन मिळतात. देवीकोट त्यांस मिळतो. स० १७४९.

इकडे युरोप खंडांत इंग्लिश आणि फ्रेंच ह्यांचेमध्यें तह होऊन झाल्या. परंतु हिंदुस्थानांतील त्या लोकांच्या लढाया बंद होईनात. जेव्हां युरोपांत लढाई बंद झाली, तेव्हां हिंदुस्थानांत इंग्लिश व फ्रेंच हे पुढारी होऊन लढेनातसे झाले, व एकमेकांच्या सैन्यावर हल्ले करून एकमेकांचीं शहरें घेण्याकरितां त्यांस वेढा घालीनातसे झाले खरे, परंतु हिंदुस्थानांतील जे राजें परस्पर उघड लढाया करीत होते, त्यांस साहाय्य करून व विरुद्ध पक्षाचा स्वीकार करून पूर्वीप्रमाणें लढत असत.

लढाया बंद युरोपांत शांतता होणे, परंतु हिंदुस्थानांत लढाई चालते.

ह्यापुढें ज्या गोष्टी झाल्या त्या चांगल्या समजण्याकरितां दक्षिण हिंदुस्थानाची ह्या वेळीं जी स्थिति होती तिचें वर्णन अगोदर केलें पाहिजे, म्हणून तें करितों.

दक्षिण हिंदुस्थानांनील स्थिति.

ह्या वेळेस दक्षिण हिंदुस्थानांत दोन मोठीं राज्यें होती. एक निजामाचें व दुसरें करनाटकाच्या नवाबाचें. निजामाचें राज्य पूर्वीचें व फार मोठें होतें आणि त्याची दम्बाराची जागा हैदराबाद ही होती. निजाम हा पूर्वी दिल्लीच्या बाद-

शाहाचा चाकर म्हणून राज्य करीत असे, परंतु पुढे दिल्लीचा बादशाह नांवाचा मात्र धनी होता. करनाटकच्या नवाबाची राजधानी अर्काट ही होती, व तो निजाम सरकारच्या अमलाखाली होता.

ह्या वेळेस हीं राज्यें गिकामीं झालीं होती; तेव्हां नासिरजंग म्हणून शेवट-
च्या निजामाचा एक मुलगा होता; तो निजामाच्या गादीवर
वसला; व करनाटकच्या नवाबाच्या गादीवर अनवरुद्दीन म्हणून
हैदराबाद व अर्काट एक वसला. त्या दोघांसही दोन प्रतिपक्षी होते. नासिरजंग
येथील गा- ह्यास मुजफरजंग म्हणून जो त्याचा पुतण्या होता, तो प्रतिपक्षी
दीकरितां झाला; व अनवरुद्दीन ह्यास चंदासाहेब म्हणून पूर्वीच्या नवाबाचा
लढाई. जावई होता, तो प्रतिपक्षी झाला. मुजफरजंग व चंदासाहेब
ह्या दोघांनीं आपलीं सैन्यें एकत्र करून फ्रेंचांपाशीं साह्य मागित-
लें, तेव्हां फ्रेंचांनीं मोठ्या उत्कंठेनें व आनंदानें त्यांस साहाय्य दिलें. दुप्प्री
म्हणून जो फ्रेंचलोकांचा सरदार होता, त्यास हेंच पाहिजे होतें.
मुजफरजंग त्यानें लागलेच चारशें फ्रेंच लोक व दोन हजार काळे लोक
व चंदासा- त्यांच्या साहाय्यास पाठविले. ते वेळेस एक लढाई झाली; तीं-
हेव ह्यांस त मुजफरजंग व चंदासाहेब, जे अन्यायानें राज्य घेण्यास पाहत
दुप्प्री साहा- होते, त्यांस यश आलें. अनवरुद्दीन त्या लढाईत मारला गेला,
य्य करतो. व महंमदअल्ली म्हणून त्याचा मुलगा होता तो बाकी राहिलेले सै-
न्यासहवर्तमान त्रिचनापल्लीस पळून गेला. ते वेळेस बुसी म्हणून
एक फ्रेंच लोकांचा हिंदुस्थानांत सरदार होता, तो फार शूर व हुशार होता.
त्यानें पुष्कळ लढाया जिंकून मुजफरजंग ह्यास गादीवर बसविलें.
म् बुसी. परंतु मुजफरजंग ह्यानें राज्याचा उपभोग फार दिवस केला
नाहीं. कारण पुढे त्याच्याच राज्यांत एक बंड झालें; तें मोड-
ण्याकरितां तो झटत असतां लढाईत मारला गेला. नंतर बुसी ह्यानें त्याच्या
जागीं सलाबतजंग म्हणून नासिरजंग ह्याचा धाकटा भाऊ होता त्यास गादीवर
बसविलें. चंदासाहेबासही जें राज्य पाहिजे होतें तें प्राप्त झालें.

दुप्प्रीचे हे दिवस उदय होण्याचे आले होते. निजाम व करनाटकाचा नवाब
हे त्यानेंच बसविलेले राजे होते. दक्षिण हिंदुस्थानांत जितकी
दुप्प्रीचा जय वास्तविक सत्ता ह्याच्या हातांत होती तितकी दुसऱ्या कोणाच्याही
व आनंद. नव्हती; दुप्प्री ह्याची वाहवा होऊन त्यास मोठाल्या पदव्या मि-
म०१७१० ळाल्या; आणि त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले असें दिसूं लागलें.
तेव्हां आनंदाच्या भरांत त्यानें आपणास ज्या स्थळीं मुख्य यश

प्राप्त झालें त्या स्थळाजवळ एक स्तंभ पुरून त्यावर आपली स्तुति लिहिली, व त्या स्तंभासभोवतीं दुप्ली ह्याच्या जयाचें शहर म्हणून एक गांव वसलें.

इंग्लिश दुसऱ्या पक्षास अनुकूल झाले होते; परंतु फ्रेंचांनी आपल्या पक्षांतील लोकांस पुष्कळ साहाय्य केलें; तसें इंग्लिशांनीं जो पक्ष स्वीकारिला होता त्यास त्यांनीं केलें नव्हतीं. इंग्लिशांनीं महंमद अल्ली ह्यास करनाटकचा नवाब असें मानून त्याच्या साहाय्यास थोडेसे लोक पाठविले होते खरे, परंतु त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. महंमदअल्ली ह्यास त्रिचनापल्ली येथें वेढा घालून फ्रेंचांनीं कोंडून ठेविलें होतें. त्यानें जेव्हां असें पाहिलें कीं फ्रेंच लोकांसच सर्वत्र यश प्राप्त झालें, तेव्हां तो अगदीं आपले पक्षकार इंग्लिश लोक ह्यांस सोडून शत्रूस मिळण्याच्या व तें शहर त्यांच्या स्वाधीन करण्याच्या बेतांत आला होता. तितक्यांत एक गोष्ट घडून आली, तिणेंकरून त्याचे विचार अगदीं बदलले.

इंग्लिश लोकांचा उदासीनपणा.

त्यांच्या मित्राची अवस्था.

फोर्तसेंत देविद येथें इंग्लिश कौन्सलदारांस एका कप्तानानें त्या प्रसंगी असें सुचविलें कीं, करनाटकच्या नवाबाची जी अर्काट म्हणून राजधानी आहे तिजवर हल्ला करावा. असें केलें असतां, त्रिचनापल्ली येथील वेढा उठेल; कारण, जेव्हां चंदा साहेबास असें समजेल कीं, आपल्या मुख्य राजधानीस धोका आला, तेव्हां तो अर्थातच त्रिचनापल्लीचा वेढा उठवून तें शहर सोडून जाईल. हा वेत कौन्सलदारांनीं मान्य केला आणि ज्यानें हा वेत सुचविला होता त्यासच त्याप्रमाणें करण्यास परवानगी दिली.

ज्या कप्तानानें ही वरील मसलत सांगितली त्याचें नांव क्लैव असें होतें. तो मोठा धैर्यवान् व विचारी असून महाचतुर होता. इंग्लिशांस जें हिंदुस्थानांत राज्य प्राप्त झालें, तें ह्याच्या ह्याच गुणांनीं प्राप्त झालें, असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. तो मोठा धिट, अभिमानी व फार तलख अशा स्वभावाचा होता. असें असून त्याच्या ठिकाणी योजनाशक्ति, बुद्धि, व दूरदृष्टि हेही गुण होते. त्यास आरंभी इंग्लंदांतून सिविल खात्यांत काम करण्याकरितां हिंदुस्थानांत पाठविलें होतें. परंतु त्यास तें काम आपणांस योग्य नाहीं असें वाटून त्यानें तें सोडून दिलें आणि लष्करी खात्यांत शिपाईगिरीचें काम पतकरलें. पुढें लवकरच त्याच्या शौर्येंकरून व धिट स्वभावेकरून असें दिसून आलें कीं, त्यास शिपाईगिरीचें काम योग्य होतें.

इसवी सन १७५१ नांत आगस्ट महिन्याच्या २६ वे तारखेस दोनशें इंग्लिश लोक व तीनशें काळे लोक बरोबर घेऊन क्लैव साहेब मद्रासेहून

क्व साहेबा- निघाला. त्याच्या बरोबर दुसरे आठ मुख्य अधिकारी होते;
 चें अर्काटा- परंतु त्यांस लढाईविषयीं माहितगारी फारशी नव्हती. तो मो-
 वर साहस. ळ्या त्वरेनें अर्काट येथें चालून आला. ते वेळेस तुफान सुटलें
 स० १७५१ होतें, तथापि तो तसाच पुढें चालता झाला. विजा चमकत
 आहेत, पावसाची धार लागली आहे व मेघगर्जना होत आहेत,
 अशांतून तो आपले थोडेसे लोक बरोबर घेऊन त्या जुन्या किल्याजवळ येऊन
 पोहोंचला; आणि तो आंत शिरतांक्षणींच शत्रूंनीं तो किल्ला सोडून दिला. नं-
 तो किल्ला च्या भिंती पडावयाला झाल्या होत्या त्यासभोंवता शत्रूंचा वेढा
 घेनो. पडला असतां पडूं नयेत, म्हणून त्या त्यानें नीट करून बळकट
 वेढा पडला होतें, त्यांचें भय नाहीसें केलें व आंत जी मालमत्ता सुरक्षित
 असतां त्या- राहण्याकरितां ठेविली होती ती जतन करून ठेविली. जे शत्रूंच-
 च्या रक्षणा- चे लोक किल्ल्याभोंवती भोंवतीं हिंडत होते त्यांजवर त्यानें वारं-
 विषयीं त्या- वार हल्ले केले, आणि तितकेही वेळ त्यासच जय आला. असें
 ची मोठी चाललें असतां किल्ल्याच्या बंदोबस्ताचें कामही खूब जलद चाल-
 नयारी. विलें होतें; कारण त्यास असें वाटत होतें कीं, शत्रूंचा मोठा
 वेढा लवकरच पडेल.

चंदासाहेब पुढें श्रोडक्याच दिवसांनीं तो प्रसंग आला. चंदासाहेब ते
 अर्काटास वेळेस त्रिचनापल्ली येथें होता; त्यास आपलें मुख्य शहर शत्रूंनीं
 सैन्य पाठ- घेतलें असें लवकरच समजलें. नंतर लागलेंच त्यानें राजा सा-
 विनो. ता० हेव म्हणून एक नवाबाचा मुलगा होता, त्याच्या हाताखाली
 २३ सप्टेंबर सुमारें दहा हजार लोक देऊन आपल्या सैन्यांतून तत्काळ त्यास
 स० १७५१. रवाना केलें. दहा हजारांपैकीं दीडशें फ्रेंच लोक होते.

इकडे अर्काटच्या किल्ल्यावर जें इंग्लिशांचे लोक होते त्यांतील पुष्कळ लोक
 मरण पावले. तेथें एकशें वीस इंग्लिश लोक व दोनशें काळे लोक मात्र
 उरले होते परंतु ते जरी थोडे होते, तरी ते धैर्यवान् होते. त्यांनीं
 शिपाई लो- सरशेवटपर्यंत धैर्य सोडिलें नाहीं. शत्रूंचा वेढा पन्नास दिवसप
 कांचें धैर्य. र्यंत पडला होता. शत्रूंकडील लोक पुष्कळ असून त्यांनीं हल्ला
 मोठ्या नेटानें चालविला होता. दररोज किल्ल्यास अधिक अधिक
 भोंकें पडत चाललीं, व त्यांची जवळची सामग्री संपून खायालाही पोट-
 भर मिळेनासें झालें. अशा संकटसमयीं इंग्लिश लोक व काळे लोक
 सर्व जात्यभिमान सोडून देऊन मित्राप्रमाणें वागूं लागले. काळे लोक जरी

स्वतः उपाशी मरत होते, तरी त्यांनी क्लैव साहेब ह्यांजकडे जा- शिपाई लो-
ऊन अशी विनंती केली कीं, आम्हांस भाताची पेज, पुरे होईल, कांचें औ-
बाकीचा राहिलेला भात आमच्या इंग्लिश शिपाई लोकांस दार्य,
देण्यास आम्हांला परवानगी द्यावी. ह्याप्रमाणें तेथील लोकांनी
एकमेकांस साहाय्य करण्याचा व एकमेकांकरितां झटून पडण्याचा दृढ निश्चय
केला. असले शिपायी लोक शत्रूस पळवून लावतील ह्यांत काय नवल आहे.

मद्रासेहून त्या लोकांस शत्रूंचे हातून सोडविण्यास कांहीं कुमक येणार होती,
ती तेव्हां आली नाही, पण पुढें लवकरच आली. अर्काटपासून
जवळच करनाटकाच्या तोंडाशीं मुन्हारराव म्हणून एक सरदार मुन्हारराव
मराठे लोकांची पुष्कळ फौज घेऊन उतरला होता. त्याचा ह्यानें कबूल
इंग्लिशांस साहाय्य करावें कीं फ्रेंचांस साहाय्य करावें ह्याचा केलेली म-
निश्चय झाला नव्हता. अर्काटच्या किल्याचें इतक्या चांगल्या दन.
रीतीनें संरक्षण केलें हें पाहून त्यास आवेश आला; व जेव्हां
त्यास क्लैव साहेबानें सहाय्य होण्याविषयी विचारिलें, तेव्हां त्यानें त्यास सांगितलें
कीं, ज्या अर्थीं तुम्ही आपले आपण लढाई करण्यास समर्थ आहां त्या अर्थीं
तुमच्या पक्षास मिळावयाची माझी खुषी आहे.

हें जेव्हां राजासाहेबास समजलें, तेव्हां त्यास असें वाटलें कीं, आतां वाट
पाहूं नये. त्यानें रखवालदारांस वश होण्याविषयी मोठ्या निकरानें सांगितलें.
त्यानें त्यांस लांच देऊं केला व त्यांस भयही घातलें, परंतु कांहीं झालें नाहीं.
नंतर त्यानें असा निश्चय केला कीं, एकदा सरशेवटचा हल्ला करावा. तो
हल्ला करण्याकरितां त्यानें तयारी केली. हा हल्ला करण्याकरितां
मोहरम महिन्यांतील जो मुसलमान लोकांचा सणाचा दिवस अ- हल्ला ता०
सतो तो दिवस नेमला. त्याचे सैन्यांतील लोक ते दिवशीं अ- १४ नवंबर
गदीं भांगेनें उन्मत्त झाले असतां, व कत्तलच्या रात्री ज्या गोष्टी सृ० १७५१
त्यांच्या लोकांत घडल्या त्यांचें स्मरण होऊन त्यांस मोठा आवेश
आला असतां, त्यांस किल्ल्याच्या भितींस जेथे भोंकें पडलीं होती तेथे हल्ला करा-
वयास त्यानें आणिलें; परंतु इकडे क्लैव साहेब ह्यानेंही तयारी केली होती. शत्रु
येतांच त्यानें त्यांवर हल्ला करून त्यांस अगदीं मागे हटविलें. जेथे त्यांची लढाई
झाली तेथे शत्रूकडील चारशें लोक मेले. ज्या लोकांनीं वेढा घातला होता.
ते दुसरे दिवशीं तिसरे प्रहरापासून मध्यरात्रपर्यंत मधून मधून
तोफा मारीतच होते. नंतर ते थांबले. तिसरे दिवशीं सकाळीं क्लैव ह्याचा
सूर्योदयीं पहातात तों अर्काटच्या भोंवतीं जें येवढें मोठें सैन्य ज- जय.
मलें होतें तें नाहींस झालें.

नंतर लागलीच मद्रासेहून क्लेव साहेबास कांहीं कुमक येऊन पोंहचली. ही कुमक येतांच तो शत्रूंचें सैन्य परत चाललें होतें, त्याचा पाठलाग करीत गेला; आणि अरणी म्हणून एक गांव आहे त्याजवळ राजा साहेबाचे सैन्यास गांठून त्यानें त्याचा अगदीं पराभव केला. ह्या प्रसंगीं इंग्लिश लोकांस अरणी येथील पुष्कळ फायदा झाला. फ्रेंचांनीं क्वार्टर शिकवून तयार केलेले लढाई. सहाशें काळे लोक आपलें लष्कर सोडून इंग्लिशांस येऊन मिळाले, व शत्रूचा सर्व खजिनाही इंग्लिशांच्या हातीं सांपडला. स० १७५१. नंतर क्लेव साहेब फोर्टसेंत देविद येथें परत आला. वाटेनें येतां कांजेवेरम येथील किल्ला फ्रेंच रखवालदारांच्या ताब्यांत होता तो त्यानें हस्तगत करून घेतला; ह्याप्रमाणें क्लेव साहेबाचा क्लेवघेनो. त्याचा सर्व मनोरथ सिद्धीस गेला. त्रिचनापल्लीस जो वेढा घातला चा बेन सिद्धीस जातो. होता, तो उत्तरोत्तर कमी होत चालला. शत्रूची सामग्रीही संपत आली, व महंमद अल्ली, ह्यास करनाटकचा नवाब असें बहुतेक सर्वांनीं मान्य केलें.

परंतु ही गोष्ट झाल्यावर कांहीं दिवसपर्यंत इंग्लिश लोक, जसे ते पूर्वीं निकरानें लढत होते, तसे लढेनातसे झाले. जसा त्यांनीं चांगल्या रीतीनें आरंभ केला होता, तसें त्यांनीं काम पुढें चालविलें नाहीं. ते आळशी होऊन कशाची काळजी न वाळगतां स्वस्थ राहिले.

पुढें सुमारे तीन महिन्यांनीं राजा साहेब बरोबर मोठें सैन्य घेऊन फोर्टसेंत-जार्ज किल्यावर आला. त्या सैन्यांत चारशें फ्रेंच लोक होते. क्लेव साहेब त्यास लढाई देण्याकरितां बाहेर आला; परंतु राजासाहेब लढाईची वाट न पहातां माघारा परतला. असें दिसतें कीं, तो क्लेव साहेबाचें नांव ऐकून भिऊन पळाला. क्लेव साहेबानें शत्रूचा तसाच पाठलाग करून कोवेरपंक येथें त्यास गांठलें आणि तेथें त्याचा पराभव करून पुष्कळ नाश केला. ही लढाई झाल्यावर राजासाहेबाच्या सैन्याची फुटाफूट झाली. त्या सैन्यांतील फ्रेंच लोकांची टोळी पोंदेशरीस परत गेली. क्लेव साहेब फोर्टसेंतदेविद तेथेंही लढाई जिंकून परत येत असतां दुप्ली ह्याचा स्तंभ व शहर ह्यांजकडून आला. ते वेळेस त्यानें असा हुकूम केला कीं, हीं दोन्ही मोडून टाकावी, कारण तो मोठा शाहांणा होता, म्हणून त्यास असें वाटलें असेल कीं ह्या लोकांस बाहेरला डामडौल फार आवडतो, तेव्हां हें पाहून त्यांच्या मनांत फार भय उत्पन्न होईल.

राजा साहेब मद्रासेवर चालून जातो, परंतु क्लेव समोर येतांच मागे हटतो.

कोवेरपंक येथें क्लेव साहेब त्याचा पराभव करतो. फेब्रुवारी स० १७५२

इकडे त्रिचनापल्लीस जो वेढा पडला होता तो तसाच होता. इंग्लिशांस ह्या प्रसंगां असें वाटूं लागलें कीं, त्रिचनापल्ली शत्रूच्या हातून प-
केपणीं सोडविली पाहिजे. ह्यांवरून इंग्लिश सरकारानें क्लैव त्रिचनापल्ली-
साहेब ह्यास तिकडे पाठविण्याचा निश्चय केला; परंतु इकडे त्या- स कुमक पा-
वरील जो जुना मुख्य अधिकारी मेजर लारेन्स म्हणून इंग्लंदास ठविनात.ता.
गेल्या होता, तो परत आला, तेव्हां अर्थातच मेजर लारेन्स ह्यास १७ मार्च
क्लैव साहेबाच्या जाग्यावर नेमणें भाग पडलें. नंतर क्लैव साहेब स.१७५२.
ह्यास त्याच्या हाताखालीं नेमून पाठविलें.

हे इंग्लिश लोक त्रिचनापल्लीस पांढोचल्यावर पाहतात तां मह- इंग्लिशांस
मद अली ह्यास नुकतीच म्हैसुराहून १४००० लोकांची व ६००० नवे लोक
मराठे लोकांची कुमक मिळाली होती; आणि तंजावराहूनही सहाय मि-
कांहीं लोक आले होते. ळतान.

हें सैन्य जेव्हां जवळ येऊन पोहोंचलें, तेव्हां चंदा साहेबाकडील लोकांनीं
त्यांस सोडिलें, आणि फ्रेंच लोक जे त्याकडे होते ते सेरिंगहम फ्रेंच लोकांस
म्हणून एक त्रिचनापल्लीजवळ मोठें बळकट देऊळ आहे तेथें मा- सेरिंगहम
घारे गेले. त्या ठिकाणीं इंग्लिशांनी व त्याच्या पक्षाकडील लो- येथें वेढा
कांनीं त्यांस वेढा घातला. पांदेशरी येथें जे फ्रेंच लोक होते पडून ते ह-
त्यांनीं आपल्या लोकांस सोडविण्याविषयीं पुष्कळ उपाय केले, व स्तगन हो-
इंग्लिश लोकांच्या लष्करावर त्यांनीं मोठ्या आवेशानें हल्ला तान. ता० ३
केला, परंतु तें सर्व क्लैव साहेबाच्या मोठ्या निरंतर दक्षतेमुळे जून स०
व्यर्थ गेलें. ते फ्रेंच लोक कांहीं दिवसपर्यंत मोठ्या धिशाईनें ल- १७५२.
टून शेवटीं हस्तगत झाले.

चंदासाहेबास जेव्हां असें दिसून आलें की, आपणास सर्वांनीं सोडून दिलें
व आतां कोणाचा आश्रय राहिला नाही, तेव्हां तंजावराहून जें चंदासाहेबा-
सैन्य इंग्लिशांकडे आलें होतें त्यावरील मुख्याच्या तो स्वाधीन चा खून ता.
झाला. त्या सरदारानें चंदासाहेबास असें वचन दिलें होतें कीं, ११ जून स.
तुला मी सुरक्षित ठेवीन; परंतु पुढें त्यानें आपलें वचन मोडून १७५२.
चंदासाहेबाचें डोकें मारलें. चंदासाहेब ते वेळेस फार दीन दर्शेंत आला होता.
इंग्लिशांकडील मुख्य सरदारांनी त्या सरदारास कांहीं चार गोष्टी सांगावया-
च्या होत्या, परंतु तसें केलें नाहीं, ही गोष्ट फार वाईट झाली.

त्रिचनापल्ली येथें शेवटीं दोन वर्षेपर्यंत वारंवार लढाया होत त्रिचनापल्ली
होत्या; तें शहर इंग्लिशांच्या स्वाधीन झालें. लारेन्स साहेब इंग्लिशांच्या
कांहीं लोक त्याच्या संरक्षणार्थ ठेवून फोर्तसेंत देविद इकडे हातीं येने,

गेला. वाटेनें जातां जातां त्यानें जिंजीचा किल्ला घेण्यास यत्न केला, परंतु बाहूर येथील त्यांत त्याचा पराभव होऊन तो हटला. तरी पुढें लवकरच बालदाई. स० हूर म्हणून एक जागा आहे त्याजवळ त्यास कांहीं फ्रेंचांचें सैन्य १७५२. भेटलें; त्या सैन्याचा त्यानें अगदीं पराभव करून टाकला.

इकडे क्लैव साहेबास कोव्हेलंग व चिंगलपट म्हणून मद्रासेजवळ दोन किल्ले कोव्हेलंग व आहेत ते घेण्याकरितां पाठविलें होतें. त्याजबरोबर जे लोक चिंगलपट होते ते नुकतेच इंग्लंदांतून आलेले होते, व दुसरे कांहीं थोडेसे हे किल्ले क्लैव जुने लोकही होते. त्याच्या हाताखालीं असे जरी लोक होते, साहेब घेनो. तरी त्यानें त्या लोकांनिशीं आपलें काम बजाविलें. ह्या प्रसंगीं तर सप्टेंबर व त्याचा शिपाईपणा व हुशारी फारच दिसून आली. अगोदरच अक्टोबर, कांहीं दिवसपर्यंत त्याची प्रकृति बिघडत चालली होती. म्हणून स० १७५२ तो पुढें लवकरच प्रकृति नीट करण्याकरितां इंग्लंदास परत गेला.

क्लैव साहेबास हिंदुस्थानांत येऊन आठ वर्षे झालीं होती. परंतु तो जेव्हां क्लैव साहेब येथें आला तेव्हां दक्षिण हिंदुस्थानांतील कारोमांडलच्या किना- इंग्लंदास प- न्यानजीकची स्थिति अगदीं निराळी होती. व पुढें जेव्हां परत रत जातो. गेला तेव्हां ती अगदीं निराळी झाली होती. ते वेळेस फ्रेंच स० १७५३ लोकांची सत्ता उत्तरोत्तर वाढत चालली होती, पण हल्ली ती झपाट्यानें नाहीशी होत होती. ते वेळेस दुष्प्री ह्याच्या मसलतीप्रमाणें सर्व गोष्टी सिद्धीस जात होत्या, पण हल्लीं त्या सर्व समूळ नाश पावल्या करनाटकांत होत्या. ते वेळेस इंग्लिश लोक केवळ व्यापाराच्या कामांत मात्र इंग्लिशांची गुंतले होते. ते कीर्द खतावण्या लिहीत असत व व्यापाराच्या स्थिति. मालाचा हिशेब राखित असत; परंतु ह्या वेळेस त्या लोकांस कर- नाटकांत स्वामित्व प्राप्त झालें होतें. ते लोक मोठ्या शौर्यानें युद्ध करीत व कासला जरी संकटसमय आला तरी धीर धरून राहत, तेणेंकरून असें दिसून येऊं लागलें होतें कीं, जी सत्ता त्यांना हळुहळू प्राप्त होत होती, तिचा उपभोग घेण्यास ते योग्य आहेत.

भाग ४.

ब्लकहोल. योग्य बर्खास.

(इसवी सन १७५३ पासून १७५७ पर्यंत.)

लढाई धिमेपणानें चालते.—फ्रेंच व इंग्लिश ह्यांच्या मध्ये तह—क्लैवसाहे-
बाचें परत येणें—घेरिया किल्ल्याचा बास—सुराजउद्दवला—तो कलकत्ता
घेतो—आंधारकोठडी—सूड उगविणाराचें येणें—कलकत्ता पुन्हा घेतात—
नवाबाचे सैन्याचा पराभव—भवाबाशी तह—चंद्रनगर घेतात—सुराजउद्दवला-
ची विरुद्ध वर्तणूक—त्याच्या विरुद्ध कट—मीरजाफर—ब्रिटिश लोक हे एका
मसलतींत गुंततात, व तिचा मोड उमीचंद करितो—त्याचा लोभ—त्यास उ-
लट फसवितात—इंग्लिश मुशिदाबादेकडे जातात—प्लासी येथील लढाई—
जय—इंग्लिश हे राजधानीस पोहोचतात—मीरजाफरास नवाब करतात—
उमीचंदाचा शेवट—सुराजउद्दवलाचा खून.

क्लैवसाहेब गेल्यानंतर ती लढाई तशीच सुरू होती. परंतु इंग्लिश व फ्रेंच हे
दोघेही झटून लढाई चालवीनातसे झाले. त्रिचनापल्ली हें शहर
इंग्लिशांच्या स्वाधीन होतें खरें, परंतु त्या शहराविषयीं इंग्लिशांचे लढाई मंदा-
व मराठे वगैरे जे त्यांच्या पक्षांत होते त्यांचे वारंवार तंटे होऊं वते.

लागले. त्यांचा परिणाम असा झाला कीं, ते जे सर्व एकत्र होते
त्यांची फुटाफूट झाली; त्यांतील पुष्कळ राजे इंग्लिशांस सोडून फ्रेंचांस मिळाले.

पुढें थोडेच दिवसांनीं फ्रेंचलोकांशीं तह झाला. दुप्ली ह्यानें जें सर्व केलें
होतें तें फ्रेंच सरकारास मान्य न होऊन त्यांनी त्यास परत येण्या-
विषयीं हुकूम पाठविला; दुप्ली हा स्वदेशास परत गेल्यावर त्याचे फ्रेंचाबरोबर
फार हाल होऊन व मोठी अप्रतिष्ठा होऊन तो सन १७६४ त तह. ता. ११
पारिस शहरामध्ये मरण पावला. फ्रेंच सरकारानें इंग्लिशांशीं जानेवारी
तह करण्याकरितां एक गोधू म्हणून पुरुष पाठविला होता. ते स० १७५५.
वेळेस इंग्लिश लोकांस अनुकूल असा तह ठरला. असें होण्याचें
कारण असें झालें कीं, इंग्लिश कामगारांस ते येथेंच होते म्हणून त्यांस उपयुक्त
गोष्टी कोणत्या हें चांगलें समजत होतें; आणि फ्रेंच लोकांचा हा सरदार तर
हिंदुस्थानांत नवीनच आला होता, व त्यास माहितीही चांगली नव्हती.

फ्रेंच आणि इंग्लिश ह्यांच्यामध्ये तह होऊन युरोपांतील व लढाई पुन्हा
हिंदुस्थानांतील परस्पर तंटे मोडले. परंतु इंग्लिश सरकारास सुरू होण्या-
असा पक्का सुमार दिसून आला कीं, पुनः लवकर लढाई उत्पन्न चा संभव.

ब्रिटिश सरकार क्लैवसाहेवास पुनः हिंदुस्थानांत पाठवितें. अक्टोबर १७५५.

होईल. तेव्हां त्या सरकारच्या मनांत असें आलें कीं, आपल्या स्वाधीन ज्या जागा हिंदुस्थानांत आहेत त्यांचें संरक्षण होण्याकरितां लढाई सुरू होण्याच्या पूर्वी कांहीं बंदोबस्त केला पाहिजे. ह्याकरितां थोक्याच्या प्रसंगास क्लैव साहेबच योग्य आहे म्हणून त्यास हिंदुस्थानांत पाठवावें. हा निश्चय झाल्यावर त्यांनी त्यास फोर्टसेंत देविद येथील गवरनर नेमिलें.

तो हिंदुस्थानांत परत आल्यावर त्यानें प्रथमतः जे मराठी चांचे लोक पुष्कळ घेरियाचा नाश. ता० १३ फेब्रुवारी, स० १७५६.

ठ वर्षेपर्यंत उपद्रव करीत होते, त्यांचा अगदीं नाश करून टाकिला. त्या लोकांचा घेरिया म्हणून एक मुख्य किल्ला होता त्यावर समुद्रांतून व जमिनीवरून हल्ला करून त्यानें तो घेतला. तो किल्ला गेल्यानंतर ते लोक दुर्बळ होत चालले.

परंतु ह्या कामापेक्षां मोठमोठी कामे त्यास करावयाची होती. तो फोर्टसेंत इंग्लिश लोकांची बंगाल्यांत हेलना आली तीवटल खबर. स्वदेशीय होते त्यांचें चित्त तो सूड उगवण्याकडे लागले.

देविद एथें येऊन पोहोचल्यावर लागलीच त्यास एक फार वाईट बातमी समजली. त्यानें असें ऐकिलें कीं, बंगाल्यांत नवाबानें कलकत्ता शहर हस्तगत करून जे इंग्लिश लोक सांपडले; त्यांचा त्यानें हाल करून वध केला. येणेंकरून इंग्लिशांच्या नांवास मोठा कलंक लागला; त्यामुळे दक्षिण हिंदुस्थानांतील जे त्यांचे स्वदेशीय होते त्यांचें चित्त तो सूड उगवण्याकडे लागले.

हिंदुस्थानाच्या ईशान्य दिशेस जे बंगाला, ओरीसा, बहार म्हणून प्रांत आहेत तेथें पुष्कळ दिवसपर्यंत अलिवर्दीखान म्हणून मोठा प्रबळ राजा राज्य करीत होता. तो अलिवर्दीखान इतर नवाबांप्रमाणें व राजांप्रमाणें दिल्लीच्या बादशाहाच्या अमलाखालीं पूर्वी होता; परंतु पुढें तो स्वतंत्र झाला होता. स्वतंत्र असें त्यास नांव मात्र मिळालें नव्हतें. तो इसवी सन १७५६ नांत मरण पावला.

त्याच्या पाठीमागून त्याचा नातू सुराजउद्दवला म्हणून होता तो राज्य करूं लागला. तो मूर्ख व स्वभावानें क्रूर व आपलपोढ्या असा होता. सुराजउद्दवला इंग्लिशांचा पूर्वीपासूनच नेहमीं फार द्वेष करीत असे. तो द्वेष तो राज्यावर बसल्यानंतर लागलाच प्रसिद्धीस आला. कलकत्ता येथें जे इंग्लिश व्यापारी लोक होते त्यांनी असा विचार केला कीं, आपणाजवळच फ्रेंचांची एक वसाहत आहे, व फ्रेंचांशीं लढाई सुरू होण्याचा समय जवळच आला आहे, ह्याकरितां आपण बंदोबस्त केला पाहिजे; म्हणून ते लोक कलकत्ता येथील किल्याची दागदुजी करूं लागले. हें

त्याच्या पाठीमागून त्याचा नातू सुराजउद्दवला म्हणून होता तो राज्य करूं लागला. तो मूर्ख व स्वभावानें क्रूर व आपलपोढ्या असा होता. सुराजउद्दवला इंग्लिशांचा पूर्वीपासूनच नेहमीं फार द्वेष करीत असे. तो द्वेष तो राज्यावर बसल्यानंतर लागलाच प्रसिद्धीस आला. कलकत्ता येथें जे इंग्लिश व्यापारी लोक होते त्यांनी असा विचार केला कीं, आपणाजवळच फ्रेंचांची एक वसाहत आहे, व फ्रेंचांशीं लढाई सुरू होण्याचा समय जवळच आला आहे, ह्याकरितां आपण बंदोबस्त केला पाहिजे; म्हणून ते लोक कलकत्ता येथील किल्याची दागदुजी करूं लागले. हें

त्याच्या पाठीमागून त्याचा नातू सुराजउद्दवला म्हणून होता तो राज्य करूं लागला. तो मूर्ख व स्वभावानें क्रूर व आपलपोढ्या असा होता. सुराजउद्दवला इंग्लिशांचा पूर्वीपासूनच नेहमीं फार द्वेष करीत असे. तो द्वेष तो राज्यावर बसल्यानंतर लागलाच प्रसिद्धीस आला. कलकत्ता येथें जे इंग्लिश व्यापारी लोक होते त्यांनी असा विचार केला कीं, आपणाजवळच फ्रेंचांची एक वसाहत आहे, व फ्रेंचांशीं लढाई सुरू होण्याचा समय जवळच आला आहे, ह्याकरितां आपण बंदोबस्त केला पाहिजे; म्हणून ते लोक कलकत्ता येथील किल्याची दागदुजी करूं लागले. हें

पाहून सुराजउद्वला ह्यास फार राग आला. त्यानें तें काम बंद करण्याविषयी हुकूम केला; परंतु तो त्यांनीं मानला नाही. त्या कारणानें व त्याचा कोणी संबंधी पळून कलकत्यास गेला होता, त्यास त्यांनीं देण्याचें मान्य केलें नाहीं. म्हणून ह्या दोहों कारणांनीं अत्यंत क्रोधायमान होऊन त्यानें आपलें सैन्य जमा केलें; आणि तो इंग्लिशांवर चालूच आला. इंग्लिशांचा कलकत्ता येथील किल्ला चांगला तयार झाला नव्हता; त्याच्या भिती जुन्या झाल्या होत्या, व त्याजवर संरक्षणार्थ लोक थोडे असून त्यांचीं हत्यारें वगैरे चांगली नव्हतीं. अशी जरी स्थिति होती तरी, इंग्लिशांनी त्या किल्याचें संरक्षण तीन दिवसपर्यंत केलें. परंतु पुढें त्यांस असें दिसून आलें की शत्रु फार प्रबळ आहे, त्याच्या पुढें आपलें चालणार नाहीं. ज्या वेळेस किल्ल्यावर हल्ला होण्याची वेळ जवळ आली, त्या वेळेस त्यांचें अगदी धैर्य सुटलें. गवर्नर व त्यांचा जो मुख्य होता तो व दुसरे पुष्कळ लोक पळून गेले, आणि तेथील नदीत जाऊन जाहाजावर बसून त्यांनी आपला प्राण वांचविला.

परंतु १९० लोक त्या किल्यांत राहिले होते, त्यांनीं हालवेल साहेब म्हणून एक त्यांमध्ये होता त्यास मुख्य केलें. नंतर चवथे दिवशीं तो किल्ला नवाबानें घेतला, तेव्हां लागलेच त्याचे शिपाई लोक आंत शिरले, नवाबही लागलाच तेथें आला. आणि त्यानें त्या सर्व किल्यांतील सांपडलेल्या लोकांस पुढें आणून त्यांस खजिना कोठें आहे म्हणून विचारिलें. त्यास असें वाटत होतें कीं, इंग्लिशांचा खजिना किल्ल्यांतच आहे. त्यानें इंग्लिश कैदी लोकांस चांगल्या रीतीनें वागवून त्यांस असें वचन दिलें की, तुमच्या जिवास धक्का लागणार नाहीं. असें झाल्यावर त्यानें त्या कैदी लोकांस ज्या शिपायांच्या पाहण्यांत दिलें त्या शिपायांनी त्यांस एकीकडे नेऊन त्या किल्यांतील एका आंधेच्या कोठडींत नेऊन ठेविलें. ते सुमारे १४६ होते व ती खोली औरसचौरस २० फुटांची होती. इंग्लिश लोकांनी असें जेव्हां पाहिलें तेव्हां हे आपणास येथें कोंडून मारतील अशी शंका त्यांस आली नाहीं; कारण त्यांस तुमच्या जिवास धक्का लागणार नाहीं; असें नवाबानें वचन दिलें होतें; परंतु त्यांची ही भ्रान्ति लवकरच दूर झाली. त्या शिपायांनी त्या सर्व कैदी लोकांस त्या खोलीत खचून भरून खोलीचें दार बंद करून कुलूप लाविलें.

त्या कैदी लोकांस ती सारी रात्र तेथेंच काढावयाची होती. आंतील सर्व लोक अत्यंत भयभीत होऊन त्यांची तोंडे सुकून गेलीं. त्यांनीं आपली तेथून

सुटका होण्याचा कोणताही उपाय ठेविला नाही. पाळीपाळीने त्यांनी तडफड करून त्या पाहारेकरी लोकांची काकळूत केली; व ते मोठ्याने आरडू लागले; त्यांनी रखवालदारांस कांहीं लांचही देऊं केला; परंतु ते सर्व व्यर्थ गेले. ते रडत आरडत, तिकडे त्या रखवालदार लोकांनी कांहींच लक्ष दिलें नाही, उलटे हातांत दिवे धरून त्यांस पहाण्याकरितां व ते अशा दुःखांत असतां त्यांचा उपहास करण्याकरितां ते खिडकीच्या गजांशीं येत; तेव्हां त्या कैदी लोकांनीं विनंती केली कीं, आमची नवाबास ही दशा सांगावी. तेव्हां त्या शिपायांनीं उत्तर दिलें कीं, नवाब साहेब निजले आहेत, तर त्यांची झोप मोडली असतां ते आम्हास रागें भरतील. भर उन्हाळा असल्यामुळे गरमी अतिशयित होऊन त्यांस फारच तहान लागली. म्हणून त्यांनीं पाणी मागितलें; तेव्हां शिपायांनीं थोडेंसें पाणी आणून दिलें. परंतु पाण्याचे भांड्याशीं हिसकाहिसक केल्यामुळे त्यांतील पाणी सांडून गेलें. नंतर ते शिपाई अधिक पाणी आणीनातसे झाले.

जसजशी रात्र अधिक होत चालली, तसतसे त्यांचे हाल अधिक होत चा-
आंधारको- लले. ते नानाप्रकारें विनवणी करीत, शपथा वाहात, प्रार्थना
ठडी. ता० करीत, त्या ओरडण्याच्या नादानें ती सर्व खोली भरून गेली. ते
२० जून एकमेकांस तुडवीत व निराश होऊन एकमेकांशीं भांडत; परंतु
स० १७५६ ह्या गोष्टी हळूहळू बंद झाल्या. शेवटीं उष्णतेनें व तृषेनें अत्यंत
व्याकूल होऊन व अत्यंत निराश होऊन त्या खोलींत प्राण सो-
डावा म्हणून ते पडले. सकाळीं जेव्हां खोलीचें दार उघडलें, तेव्हां त्यांत
तेवीस असामी मात्र जिवंत राहिले होते. त्यांस हात पाय हालविण्याची दे-
खील शक्ति राहिली नव्हती.

हें जें मोठें घोर कृत्य झालें, त्याविषयी नवाबास कांहींच माहिती नव्हती.
नवाब आप- परंतु ते त्यास समजलें तेव्हां त्याच्या मनास त्या मेलेल्या माण-
ल्या राज- सांविषयीं कांहींच वाटलें नाही, व ज्या लोकांनीं हें कृत्य केलें,
भानीस ज- त्या लोकांस तो रागें भरला नाही. पुढें लवकरच तो नवाब
यजयकार आपल्या राजधानीस जयजयकार करीत व आपण जो जय मि-
करीत परत ळविला त्याची मोठी वढाई करीत परत आला.

परंतु त्याचा सूड पुढें इंग्लिशांनीं लवकरच उगविला. ही जीं त्यानें वाईट
कृत्यें केलीं, त्यांची वातमी पूर्वीच मद्रासेस लागली होती. तेथें तत्काल एक सैन्य
सूड उगवि- तयार होऊन अडमिरल वाटसन ह्याच्या जहाजांत अक्टोबर महि-
णाराचें येणें. न्याच्या सोळाव्या तारखेस रवाना झालें. त्या सैन्यावर मुख्य क्लेव
साहेब ह्यास नेमिलें होतें. हें सैन्य मोठ्या त्वरेनें जात होतें; परंतु वारा प्रतिकूल
लागला म्हणून बंगाल्यास जाण्यास त्यास सुमारें अडीच महिने लागले.

क्लैव साहेब बंगाल्यास घेऊन पोहोंचतांच पुढें चालू झाला. पुष्कळ किल्ले घेऊन नवाबाच्या सैन्यास हटविलें. पुढें लवकरच पुनः कलकत्ता घेऊन हुगळी येथील किल्ला व शहर हीं त्यानें हस्तगत केलीं. सुराजउद्वला ह्यास हें कळल्यावर तो पूर्वीपेक्षां मोठें सैन्य घेऊन त्याजबरोबर लढाई करण्यास आला, परंतु क्लैव साहेब ह्यानें ब्याही सैन्याचा पराभव करून त्यास हटवून लाविलें. ह्या लढाईत नवाबाचा फार नाश झाला.

त्यानें वाटेंत क्लैव साहेब पुनः कलकत्ता घेनो. ता० २ जानेवारी स० १७५७.

ही त्यांची कृत्यें पाहून नवाब अत्यंत भयभीत झाला, आणि तह करण्याविषयी विनंती करूं लागला. क्लैव साहेबास असें करणें बरें वाटलें नाहीं तरी, नवाबाचें म्हणणें त्यास मान्य करावें लागलें; कारण इंग्लंडांत व फ्रान्सांत त्या वेळेस लढाई सुरू झाली होती. त्या वेळेस जर तो नवाबाशीं लढता तर फ्रेंच लोकांस इंग्लिशांवर हल्ला करण्यास फार सोपें गेलें असतें. तेव्हां क्लैव साहेबास असें वाटलें की, एकद्व्या फ्रेंचांकडेसच लक्ष असलें म्हणजे, फ्रेंच लोकांस आपणावर हल्ला करण्यास तितकें सोपें जाणार नाहीं. ह्यावरून इंग्लिशांचा व नवाबाचा तह झाला. त्या तहांत बंगाल्यांत जीं इंग्लिशांचीं ठाणीं होती तीं त्यांस परत मिळाली व नवाबाच्या राज्यांत इंग्लिशांच्या मालावर कर घेत असत तो माफ झाला आणि कलकत्ता येथील किल्याचा बंदोबस्त करण्यास परवानगी मिळाली.

नवाब तह करावयास इच्छितो. तह ता० ९ फेब्रुवारी स० १७५७

नंतर क्लैवसाहेब फ्रेंचांविषयीं विचार करूं लागला. कलकत्त्याच्या नजीक उत्तरेस चंद्रनगर म्हणून एक शहर आहे, तेथें फ्रेंच लोकांची एक मोठी वसाहत होती. क्लैवसाहेबानें तिजवर हल्ला करण्याचा निश्चय केला. ह्या कृत्याकरितां त्यानें नवाबास परवानगी विचारली. नवाबानें पुष्कळ मार्गें पुढें पाहून सरशेवटीं परवानगी दिली. नंतर इंग्लिशांचीं जहाजे व सैन्य नदींतून त्या शहरापाशी गेल्यावर त्यांच्याशीं फ्रेंचांनी मोठ्या निकरानें युद्ध केलें तरी ते शहर लवकरच इंग्लिशांच्या हस्तगत झालें.

चंद्रनगरावर हल्ला. ता० २३ मार्च स० १७५७.

इंग्लिशांस हा जय प्राप्त झाला, तेणेंकरून ते पूर्वीपेक्षां फार हें पाहून नवाबास फार वाईट वाटलें. त्यास असें वाटूं लागलें कीं, इंग्लिश लोक नवीनच आपल्या पक्षास मिळाले आहेत; त्यांपासून आपणास फार भय उत्पन्न होईल, व जोपर्यंत हे आपल्या देशांत आहेत; तोपर्यंत आपलें काय होईल ह्याचा भरंवसा नाहीं; म्हणून चांगली एखादी संधी पाहून इंग्लिशांशीं जो

प्रबळ झाले. नवाबाची रागीटपणाची व विसंगतपणाची वागणूक.

आपण तह केला आहे तो मोडून टाकून त्यांपासून वेगळे व्हावे, असे त्यास वाटू लागले, तेणेकरून त्याच्या वर्तणुकीत फार अंतर पडू लागले. एके दिवशी त्याने इंग्लिशांशी मोठे सख्य दाखवावे, एके दिवशी दक्षिण हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोकांचा सरदार असे, त्यास इंग्लिशांशी लढण्याकरितां सहाय्य होण्याविषयी विनंती करावी; एके दिवशी क्लैवसाहेबाच्या पत्राचा मोठा तिरस्कार करावा व एके दिवशी त्या पत्राचे मोठ्या आर्जवाने जबाब लिहावे; तेथे वाटसाहेब म्हणून रेसिदेंत होता त्यास एखादे वेळेस असे भय घालावे कीं, मी पुष्कळ हाल करून तुला ठार मारीन, व एखादे वेळेस मोठ्या आदरसत्काराने त्यास दरबारांत आणून त्याची मोठी मानमान्यता करावी. ह्या प्रकारचे त्याचे विरुद्धाचरण पाहून, व तो आपल्या प्रजेस वारंवार

फार त्रास देई, तेणेकरून, सर्व लोकांस त्याचा इतका त्रास आला नवाबाविरुद्ध बेत. त्यास पदच्युत करण्याचा व त्याचे जागी त्याचा मीरजाफर म्हणून सेनाधिपति होता तो बसविण्याचा बेत केला. हा बेत क्लैवसाहेबास व कलकत्ता येथील कौन्सलदारास समजला. कौन्सलदारांच्या मनांत ब्रिटिश लोका हे एका हेवाने त्यांचे भय कमी करून त्यांस चार गोष्टी सांगून मीरजाफर ह्यास साहाय्य करण्यास व त्याच्याशी पत्रव्यवहार चालू करण्यास त्यांचे मन वळविले. ह्याप्रमाणे त्या कटांत इंग्लिश लोक शिरल्यावर तो सुरळीत चालला होता; परंतु तो कट सिद्धीस नेण्याचे दिवस जेव्हां जवळ आले, तेव्हां उमीचंद म्हणून एक मोठा वजनदार व्यापारी होता; त्याच्या योगाने तो बहुतेक मोडला.

उमीचंद पहिल्यापासून ह्या कटांत मिलाफी होता, परंतु इकडे नवाबाचा उमीचंद. पूर्ण भंगवरा त्याजवर होता, म्हणून त्याने असे मनांत आणिले कीं ह्या संधीस आपण आपले कांहींतरी हित करून द्यावे. तो स्वभावाने फार लोभी होता. त्यास असे वाटले कीं, ह्या वेळेस आपणास पुष्कळ पैसा मिळण्याचा लोभीपणा व विश्वास घालून घ्या- नकीपणा. वित्तां येईल; नंतर त्याने क्लैव साहेबास असे कळविले कीं, हा बेत गुप्त राखण्यास जर मला तीस लक्ष रुपये देण्याबद्दल खत लिहून द्याल तर मी नवाबास हें सांगणार नाही. नाही तर मी त्याच्या कानावर घालीन.

हें पाहून कलकत्त्यांतील कौन्सलदारांचे धैर्य खचले. परंतु क्लैव साहेबाने त्यास लबाडी करून ठकविण्याचा बेत केला. त्याने कौन्सलदारां-

कडून दोन करारनामे तयार करविले; एक जो खरा करारनामा क्लैवसाहेब होता, तो पांड्या कागदावर लिहविला होता, व त्यांत उमीचं- त्यास उलटें दाचें नांव कोठेंही दाखल केलें नव्हतें, व दुसरा जो खोटा तयार फसवितो. करविला होता, तो तांबड्या कागदावर लिहविला होता, व त्यांत जें उमीचंदास वक्षीस यावयाचें तें देऊं म्हणून वचन दिलें होतें. त्या करारना- म्यावर सर्व कौन्सलदारांनीं सहा केल्या, परंतु अदमिरल वॉतसन ह्यानें मात्र सही केली नाहीं. त्यानें सांगितलें कीं, मी ह्या कामांत अगदीं पडणार नाहीं. परंतु क्लैवसाहेबानें असा निश्चय केला कीं, कसेंही करून हा बेत सिद्धीस न्यावा. त्यानें लवाडीनें त्या करारनाम्यावर अदमिरल वॉतसनची खोटी सही घालून तांबडा करारनामा उमीचंदास दाखविला. तेव्हां तो पाहून त्यास मोठा आनंद झाला. ह्या प्रकारें उमीचंदाचें तोंड बंद झालें.

क्लैवसाहेबानें नवाब ह्यास स्नेहाच्या रीतीनें असें लिहून पाठविलें कीं, तुम- च्या मनांत आम्हांविषयी कांहीं शंका आली आहे असें दिसतें. तर तुम्ही ती मनांत अगदीं आणूं नये; परंतु वॉतसन साहेब ह्यास क्लैवसाहेब लिहून पाठविलें कीं, जलदी करून बंड उठविण्याची तयारी क- मुरशिदाबा- रावी. मीरजाफर हा अनुकूल होण्यास कांकू करूं लागला, देवर जातो. तेणेंकरून क्लैव साहेबास फार त्रास पडला. त्यानें असा निश्चय केला कीं; एकदम कामास लागून बेत सिद्धीस न्यावयाचा, तो ठेवायाचा नाहीं.

त्यानें सुराजउद्वल्ला ह्यास लिहून पाठविलें कीं, तुम्ही फ्रेंचांपाशीं साहाय्य मागत होतां हें मोठें विश्वासघाताचें काम केलें, ह्याकरितां आम्ही तुमच्या रा- जधानीस येण्याकरितां निघालों आहों; आम्ही तेथें आलों म्हणजे तुमच्या दरबारांतील मुख्य लोकांच्या कानावर हें घालूं व ते नवाब लडा- काय म्हणतात तें पाहूं. हें लिहिण्याचा अभिप्राय वस्तुतः लडाई ईची तयारी करण्याचा होता. नवाबासही तोच अभिप्राय वाटून त्यानें आप- करितो. लें सैन्य जमा करून इंग्लिशंबरोबर लडाई करण्याकरितां त्यांज- वर चालून जाण्याचा निश्चय केला.

इकडे क्लैवसाहेब चंद्रनगराहून निघाला. त्याजवळ दोन हजार इंग्लिश लोक व तीन हजार काळे लोक इतके मात्र होते. त्यांजबरोबर आठ तोफा होत्या. हें सैन्य इतकें लहान होतें तरी त्यांतील लोक क्लैव साहे- आवेशाचे असून त्यांस पक्की खातरी होती कीं, आपणास यश नाचें सैन्य. मिळेल. परंतु क्लैवसाहेब जेव्हां शत्रूच्या फौजेच्या जवळ आला, तेव्हां त्याच्यानें एकदम त्यांवर हल्ला करवेना. मीरजाफर ह्याविषयीं त्याला कांहीं आलीकडे वर्तमान समजलें नव्हतें. त्या प्रसंगीं क्लैवसाहेब मोठ्या अड-

चणींत सांपडला होता. त्याजवळ फौज फार थोडी होती, व भोंवतालचे सर्व प्रदेशांतील लोक प्रतिकूल होते, व शत्रूंचे सैन्यही फार मोठे होते. त्यास ह्या प्रसंगी असे वाटले की, आतां जर शत्रूचा पराभव आपल्या हातून झाला नाही, तर इंग्लिश लोकांचा अमल बंगाल्यांतून नाहीसा होईल इतकेंच लढाईतील लढाईतील होणार नाही, तर सर्व हिंदुस्थानांत कोठेही तो राहणार नाही. मुख्य अग्नि- तो एका नदीजवळ लष्करासुद्धां उतरला होता. त्यास असे वाटले कात्यांची की नदी उतरून पलीकडे गेली तर पुन्हा माघारें येण्याची अड- सभा. चण पडेल. म्हणून त्याने आपल्या सैन्यांतील मुख्य अधिकाऱ्यांची सभा भरवून त्यांस मसलत विचारली की, आपण ही नदी उतरून जाऊन युद्ध करावें अथवा येथे राहावें ?

क्लैव साहेबाचे व दुसरे बहुतेक असामींचे असे मत पडले की, लागलेच जाऊन लढाई करूं नये. सभा उठल्यावर क्लैवसाहेबाने तेथील एका आंबराईत जाऊन एक तासभर स्वस्थपणे ह्याविषयीं विचार केला. तेव्हां त्याने असा निश्चय केला की, जें होईल तें होवो, शत्रूस लढाई दिल्यावांचून क्षणभरही राहूं नये. नंतर तो आपल्या लष्करांत परत आला, आणि आपल्या लोकांस त्याने असा हुकूम केला की, उद्यां सकाळीं शत्रूवर जाण्यास सिद्ध असावें.

शत्रूंचे सैन्य प्लासी म्हणून एक खेडे आहे, तेथे उतरले होते. क्लैवसाहेब ह्याचेंही सैन्य त्या ठिकाणाजवळ एका दिवसांत येऊन दाखल प्लासी येथे झाले. क्लैवसाहेब ह्याच्या प्रतिपक्षांकडील फौज फार मोठी होती; लष्कराचा त्यांत किमानपक्ष ५०,००० तरी लोक होते. त्या लोकांपैकी मुक्काम. १५,००० घोडेस्वार होते. ५० तोफा होत्या व त्या तोफांवर एक फ्रेंच सरदार मुख्य होता.

क्लैवसाहेब ह्याने आपले सैन्य घेऊन शत्रूच्या फौजेपासून एका कोसावर एका आंबराईत तळ दिला. इंग्लिशांचे लष्करांत शत्रूच्या फौजेकडून शिंगे, तुताऱ्या वगैरे वाद्यांचा शब्द ऐकूं येई, व त्यांच्या सैन्यांत हजारों लोक जमले होते त्यांचा कलकलाट दुहन कानी पडे.

दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयीं युद्धास आरंभ झाला. प्रथमतः नवाबाने तोफांची सुरुवात केली. इंग्लिश लोक ज्या आंबराईत उतरले होते, तिच्या भोंवतालीं मातीची उंच दरड होती, तिच्या योगाने त्यांचा पुष्कळ बचाव प्लासी येथील झाला. इंग्लिशांपाशी थोड्या तोफा होत्या तरी जेव्हां त्यांनी लढाई. २३ त्या तोफा मारण्यास आरंभ केला, तेव्हां त्या ते मोठ्या नेमाने जून १७५७. मारीत, तेणेकरून नवाबाच्या सैन्यांतील लोकांचा फार नाश झाला. ह्याप्रमाणे दोन प्रहर दिवस येई तोंपर्यंत चालले होते.

नंतर मोठी पावसाची सर पडूं लागली. तेणेंकरून नवाबाच्या सैन्यांतील दारू-गोळा वगैरे सामान खराब झालें. तेव्हां त्याच्या सैन्यांतील तोफांचा भडिमार कमी झाला. पुढें त्याच्या घोडेस्वारांनीं हल्ला केला; परंतु इंग्लिशांनीं नेमानें थोड्याशा तोफा मारून त्यांस हटविलें.

पाऊस थांबल्यावर पुढें तीन वाजत तोंपर्यंत तोफा सुटतच होत्या. तीन वाजतां इंग्लिशांस अशी बातमी लागली कीं, शत्रु परत जाऊं लागले. ही बातमी ऐकून त्यांस फार आनंद झाला; व तेणेंकरून त्यांस उत्तेजन आलें. नवाबाच्या सैन्यांत त्याच्या मुख्य सरदारांपैकीं एक सरदार तोफेचा गोळा लागून मरण पावला होता. तेणेंकरून नवाब फार भयभीत झाला व त्यास त्याच्या कारभार्यांनीं लबाडी करून जी मसलत सांगितली, तीस त्यानें स्कार दिला, आणि माघारें फिरण्याविषयी हुकूम दिला. नवाबाचें सैन्य कांहीं वेळपर्यंत व्यवस्थेनें परत जात होतें, परंतु क्लैवसाहेबानें त्या आंबराईतून पुढें येऊन फ्रेंच लोक ज्या एका लहानशा तलावावर होते तो घेतला; तेणेंकरून क्लैवसाहेबास तोफा मारण्यास चांगली मान्याची जागा सांपडली. नंतर क्लैवसाहेब तसाच झपाट्यानें पुढें आला आणि शत्रु ज्या छावणींत परत जात होते तीवर त्यानें हल्ला केला. त्या छावणीसभोंवता खंदक खणिला होता. तेव्हां नवाबाच्या सैन्याचा मोड होऊन अगदी दाणादाण झाली; आणि त्या सैन्यांत हजारों अडाणी लोक होते ते पराभूत होऊन पळून गेले.

ह्याप्रमाणें क्लैवसाहेबास जय प्राप्त झाला. नंतर त्यानें तीन कोसपर्यंत शत्रूंचा पाठलाग केला; आणि तेथें मुक्कामाकरितां तळ दिला. पुढें लवकरच मीरजाफर त्यास भेटायला आला, तो क्लैवसाहेबास जय मिळाला हें ऐकून मोठा आनंदी होऊन त्याकडे आला होता. परंतु मीरजाफरास अशी शंका वाटत होती कीं, क्लैवसाहेब आपलें आगतस्वागत चांगल्या रीतीनें करणार नाही; कारण त्या लढाईत त्यानें अगदीच साहाय्य केलें नव्हतें. तो उदासीन राहून कोणत्याही पक्षास मिळाला नव्हता. असें असतां क्लैवसाहेबास जेव्हां मीरजाफर भेटायला आला, तेव्हां तो तंबूबाहेर सामोरा आला; व त्याचा मोठा आदरसत्कार करून त्यानें बहार, ओरिसा आणि बंगाला, ह्या देशांचा नवाब ह्या नात्यानें त्यास मान दिला.

नंतर दोघे मिळून मुरशिदाबादेस गेले. मुरशिदाबाद ही पूर्वांच्या नवाबाची राजधानी होती. तेथें त्या नवाबाचा खजिना होता. क्लैवसाहेब व मीरजाफर हे दोघे तो खजिना जप्त करण्याकरितां व तेथील लोकांशी खेह राखण्याकरितां गेले होते. तेथें गेल्यावर क्लैवसाहेबानें मोठा समारंभ करून हजारों लोकांमध्ये मीरजाफरास आपल्या हातानें तक्तावर बसविलें.

क्लैव मुरशिदाबादेस येऊन नव्या राजास अधिकारावर बसविता. ता. २९ जून स. १७५७.

पुढें लागलेंच, ह्या राजक्रांतीत ज्या मुख्य मुख्य लोकांचें आंग होतें, त्यांची एका श्रीमंत व वजनदार हिंदुगृहस्थाच्या घरीं सभा भरून त्या सभेंत इंग्लिशांचा व त्यांचा तहनामा ठरला होता तो त्यांनीं वाचला; आणि इंग्लिशांस काय वक्षीस द्यावें ह्याचाही विचार केला.

नवाबाच्या खजिन्यांत जितका पैसा सांपडेल असें इंग्लिशांस वाटत होतें, तितका सांपडला नाही, म्हणून मीरजाफरानें, तुम्हांस जो पैसा शेवटचे व- द्यावयाचा त्यांतील निमे रुपये मी आतांच देतो व बाकीच्या दोवस्त. रुपयांची फेड तीन वर्षांत करीन, असा त्यांच्याशीं करार केला आणि त्यांच्या कामगार लोकांसही मोठमोठ्या देणग्या दिल्या. त्या उभयतांच्यामध्ये आणखी असा ठराव झाला की, जे पूर्वीं इंग्लिशांचे हक्क होते ते त्यांजकडे असावे, कलकत्याचे दक्षिणेस काल्पीपर्यंत सर्व प्रदेशाची जमींदारी त्यांच्याकडे असावी, व नवाबाच्या राज्यांत इंग्लिशांच्या मालावर जकात घेऊं नये, व पुनः फ्रेंच लोकांस तेथें राहूं देऊं नये.

मीरजाफर ह्यास गादीवर बसविल्यानंतर मुख्य मुख्य लोकांची जी सभा भरली म्हणून वर सांगितलें त्या सभेस उमीचंदही होता. त्यास उमीचंदाचा पकें वाटत होतें कीं, आपणांस जें पुष्कळ द्रव्य देऊं केलें आहे शेवट. तें आतां मिळेल. परंतु त्यानें तेथें करारनामा वाचतांना जेव्हां ऐकला, तेव्हां त्यास फार नवल वाटलें; कारण कीं, ज्या पूर्वींच्या करारनाम्याची त्यानें आपणापाशीं नकल ठेविली होती, तो करारनामा अगदीं निराळा होता. करारनामा वाचल्यानंतर उमीचंदास असें सांगितलें कीं, तांबड्या कागदावर जो तुला करारनामा लिहून दिला आहे तो लबाडीचा आहे, म्हणून तुला कांहीं मिळणार नाही. असें ऐकतांच उमीचंद अत्यंत दुःखानें व्याकूल होऊन त्यास हात पाय हालविण्याची देखील शक्ति राहिली नाही. जेव्हां तो शुद्धीवर आला, तेव्हां असें दिसून आलें की, त्याची निराशा झाल्यामुळें त्याच्या बुद्धीस भ्रंश झाला. पुढें तो मरे तोपर्यंत तसाच भ्रंशित होता. उमीचंद पुढें थोड्या दिवसांनीं मरण पावला; त्याच्या मरणापासून लोकांस दुःख वाटलें नाही, व तो मेल्या म्हणून कोणी त्याच्या नांवाकरितां कांहीं समारंभही केला नाही.

वर ज्या गोष्टीचें वर्णन केलें आहे त्या गोष्टींत दुसरा एक पुरुष मुख्य होता, त्याच्या मरणाविषयी सांगावयाचें आहे. तो सुराजउद्दवला. त्यानें प्लासी येथें आपल्या सैन्यास परत फिरण्याविषयी हुकूम दिला, आणि लागलाच आपण तेथून पळून जाऊन मुरशिदाबाद येथील आपल्या वाड्यांत आला. परंतु जेव्हां त्यास असें कळलें की,

सुराजउद्द-
ला ह्याचा
पळ.

मीरजाफर आणि क्लैवसाहेब हे मुरशिदाबादेत शिरले आहेत, तेव्हां तो वेष पालतून फक्त दोन चाकरांसहवर्तमान रात्री आपल्या राजधानीतून बाहेर चालता झाला. परंतु तो पळून जात असतां कोणा एका मनुष्याने त्यास ओळखिलें. त्या मनुष्यास सुराजउद्दवला त्यास पकड्याने फार त्रास दिला होता; त्याने सुराजउद्दवला ह्यास धरून उतान. कैद करून मीरजाफराजवळ आणिलें. मीरजाफर ह्याचे मनांत त्याचा जीव ध्यावयाचा नव्हता. परंतु मीरन म्हणून त्याचा एक क्रूर पुत्र होता त्याच्या सांगण्यावरून सुराजउद्दवला ह्यास त्याने त्याच्या स्वाधीन केलें.

नंतर मीरन ह्याने दोन प्रहर रात्री सर्वत्र सामसूम झाल्यावर मीरन त्यास त्या बाड्याच्या एका दूरच्या कोपऱ्यांत त्यास नेऊन निर्दयपणाने ठार मारतो. त्याचा जीव घेतला. स. १७५७.

मीरजाफर व क्लैवसाहेब ह्यांचे सर्व गोष्टीविषयी ठराव झाल्यावर क्लैवसाहेब आपले लहानसे सैन्य घेऊन कलकत्यास परत गेला. त्याने जातांना शंभर जहाजे भरून खजिना नेला. तो गेला तेव्हां मोठा इंग्लिश जयजयकार समारंभ केला होता. त्याच्या आरमारांतील होड्यांत निशाणे यजयकार उडत आहेत व बाजा वाजत आहे, अशा थाटाने ते हुगळी नदी करीत कलकत्यास परतून गेले. त्याच नदीवर एक वर्षापूर्वी जेव्हां माजी नवाब जयजयकार करीत कलकत्याहून गेला, तेव्हां फारच निराळ्या तऱ्हेचा समारंभ दृष्टीस पडला होता. न जानात.

चवथा भाग समाप्त.

भाग पांचवा.

इंग्लिशानीं करनाटक घेतलें ह्याविषयीं व बंगाला येथें
मीरजाफर ह्यानें विश्वासघात केला त्याविषयीं वर्णन.

इसवी सन १७५६ पासून सन १७६० पर्यंत.

करनाटक प्रांतीं कांहीं वेळपर्यंत शांतता—शत्रुत्वाचा पुनः उद्भव—तिण-
वल्ली व नेलूर येथें स्वार पाठवितात—त्रिचनापल्लीवर फ्रेंच लोक हल्ला करतात—
कपतान कालियंद हा तिचें संरक्षण करितो—फ्रेंच लोकांचें सैन्य येऊन पोहां-
चतें—लाली व त्याचा स्वभाव—फोर्ट सेंट देविद ह्यावर हल्ला—बुसी ह्यास
परत बोलावितात—लाली तंजावरावर स्वारी करितो—फोर्टसेंत जार्ज ह्यास
वेढा—कर्नल कूट साहेब कलकत्याहून येतो—तो वांदिवाश व कारंगोली हे
किल्ले घेतो—वांदिवाश येथील लढाई—फ्रेंचांचा पराभव—त्यांस पोंदेशरी येथें
वेढा पडतो—उत्तर सरकार येथें कर्नल फोर्ड त्यांस जिंकितो—पोंदेशरी
घेतो—लालीचा शेवट—शाहआलम बहार प्रांतीं स्वारी करितो—क्लैव साहे-
बापुडें तो मार्गें हटतो—मीरजाफराची कृतघ्नता—दच लोक त्यास साहाय्य
करतात—दच लोकांचा पराभव—क्लैव बंगाला सोडतो.

क्लैवसाहेब आपली फौज घेऊन बंगाला येथें लढत असतां कारोमांडल
करनाटक किनाऱ्याकडे जे दुसरे इंग्लिश लोक होते ते उगीच बसले नव्ह-
प्रांतीं शांत- ते. पूर्वीं जो तह सांगितला त्या तहानंतर कांहीं दिवसपर्यंत तेथें
ना. शांतता होती. बंडे वगैरे झालीं नाहींत; परंतु जेव्हां इंग्लिश
आणि फ्रेंच ह्यांच्यामध्ये लढाई चालू झाली, तेव्हां पुनः हिंदु-
स्थानांत कज्जे व लढाया फार चालू झाल्या.

करनाटकांत महंमदअल्ली म्हणून एक मुसलमान सरदार निर्वधपणानें राज्य
करीत होता. परंतु त्यासही भय पडलें. त्याच्या राज्यांत बंडे उत्पन्न होऊं
लागलीं तीं त्याच्यानें मोडवतना. त्याचा भाऊ देखील त्याचें ऐकेनासा झाला.
इंग्लिश नवाबाच्या पक्षाचे होते, त्यांस असें वाटलें कीं, आपणं ह्यास नवाब
महंमद अ- केलें आहे, त्या अर्थीं त्यास साह्य करावें, हें आपणास योग्य
ल्लीच्या सा- आहे. जेव्हां फ्रेंच लोकांनीं त्रिचनापल्लीवर हल्ला केला होता,
हाय्यास ति- तेव्हां तें शहर सोडविण्याकरितां नवाबास म्हैसूरच्या राजानें सा-
णवल्ली व ने- हाय्य केलें होतें. त्याबद्दल तो राजा तें शहर बक्षीस मागत
लूर येथें होता. असले जे कोणी त्या शहरावर अयोग्य रीतीनें वारसा
स्वार पाठ- सांगत होते, त्यांशीं लढून इंग्लिश लोकांनीं त्या शहराचें संरक्ष-
वितान. ण केलें, मधुरा व तिणवल्ली ह्या प्रांतांत नवाबाचा अंमल चाल

करण्याकरितां कांहीं लोक रवाना केले. परंतु त्या प्रांतांत पाळिगार म्हणून लोक होते त्यांनीं व तेथें दुसरे कोणी रानटी लोक होते त्यांनीं इंग्लिशांकडील लोकांचें कांहीं एक चालूं दिलें नाहीं. नवाबाचा अंमल बसविण्याकरितां नेलूरासही कांहीं लोक रवाना केले. तेथें इंग्लिशांनीं हल्ला केला. परंतु त्यांस मार्गें हटावें लागलें.

जेव्हां फ्रेंचींच्या दृष्टीस पडलें की, इंग्लिश लोक ह्याप्रमाणें अगदीं गुंतले आहेत, व त्यांची फौज इतकी दूर गेली आहे, तेव्हां त्यांनीं त्रिचनापल्लीवर पुनः हल्ला केला. कप्तान कालियंद म्हणून दुसरा इंग्लिशांच्या सेनेचा मुख्य अधिकारी होता, तो ही गोष्ट ऐकतांच तेथें आला; आणि ज्यांनी शहरास वेढा घातला होता त्यांस कळूं न देतां आंत शिरला. त्या इंग्लिश सरदाराच्या हुशारीनें व चपलतेनें त्या लोकांचे सर्व वेत फसले व त्यांस पोंदेशरीस परत जाणें भाग पडलें.

त्रिचनापल्ली-
वर फ्रेंचलो-
क हल्ला क-
रतात.

कप्तान का-
लियंद तिचें
संरक्षण करि-
तो. ता० २६
मे स०

१७५७.

ह्यानंतर कांहीं दिवसपर्यंत विशेष कांहीं झालें नाहीं. पुढें लवकरच कांहीं लढाऊ गलबतें फ्रान्स देशाहून पोंदेशरीजवळ आली त्यांत जें सैन्य आलें होतें त्याचा मुख्य कौत धी लाली म्हणून होता. तो ऐर्लदांत जन्मला असून फ्रेंच सरकारापाशीं चाकरीस राहिला होता. त्याचा स्वभाव रागीट व कुरठा असे. त्याच्या हाता-खालचे जे अधिकारी होते त्यांचा तो फार हेवा करी; व एथील लोकांची त्यास अगदी माहिती नव्हती. ह्या लोकांशी आपण कसें वागावें ह्याचें त्यास शहाणपण नव्हतें. ह्यामुळें पुढें त्याचा फार तोटा झाला.

फ्रान्सदेशा-
हून लाली
ह्या सरदारा-
बरोबर सैन्य
येऊन पोहों-
चनें. ता. २८
अप्रैल स०
१७५८.

त्यानें आरंभ केला, त्यावरून असा संभव दिसून आला कीं, त्यास यश प्राप्त होईल. ज्या दिवशी संध्याकाळी तो जहाजांतून उतरला, त्याच दिवशी त्यानें आपलें सैन्य फोर्टसेंत देविद ह्या किल्यावर हल्ला करण्याकरितां रवाना केलें. त्या किल्यावर चांगला बंदोबस्त नव्हता. कांहीं वेळ त्यांचें ह्यांचें युद्ध झाल्यावर फ्रेंच लोकांच्या हातीं तो किल्ला लागला. हा जो त्याला जय प्राप्त झाला तेणेंकरून तो मोठा आनंदी होऊन पोंदेशरीस परत आला. त्याचा असा पक्का निश्चय झाला होता कीं, हिदुस्थानांतून इंग्लिशांस हांकून लावि-
ल्यावांचून विश्रांति घ्यावयाची नाहीं.

फोर्टसेंत दे-
विद ह्यावर
हल्ला करून
तो घेतान.
ता० १ जून
स० १७५८.

तो वरील गोष्टीविषयी फारच हावरा झाल्यामुळें त्याच्या हातून मूर्खत्वाच्या

गोष्टी घडल्या. बुसी म्हणून फ्रेंच सरदार होता त्याचा निजालालीचीं अ-माच्या राज्यांत फार भरभराट होत चालला होता. त्यास योग्य कृत्यें. लाली ह्यानें बोलावून आणून त्याचा फारच अपमान केला. ह्या योगेंकरून त्या दोघांचा द्वेष पडला. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या सर्व गोष्टींतही तो आपल्या हाताखालच्या लोकांस आवडेनासा झाला.

त्याजवळ लढाई चालविण्याकरितां पैसा अगदीं नाहींसा झाला, म्हणून त्यानें तो लुटीकरितां तंजावरावर स्वारी करितो. तंजावराच्या राजापासून द्रव्य मिळवावें म्हणून त्यावर स्वारी केली. त्या स्वारींत त्यास यश आलें नाहीं. त्यानें आपल्या लोकांस तेथील शेतकऱ्यांशीं हवें तसें वाईट रीतीनें वागूं दिलें. तेणेंकरून ते लोक त्यावर उठले. तेव्हां त्यास परत जावें लागलें. परत जातांना त्याच्या सैन्यांत अव्यवस्था झाली, व त्यास जो पैसा पाहिजे होता तो अगदीं मिळाला नाहीं.

नंतर त्यानें पोंदेशरी एथील कांहीं गृहस्थ लोकांपासून थोडासा पैसा मिळवून मद्रासेस वेढा घातला. डिसेंबर महिन्याच्या बाराव्या तारखेस २७०० फ्रेंच लोक व ४००० काळे लोक ह्यांसह तेथें येऊन त्यानें आपल्या लोकांस व्लाक टौन येथें ठेविलें. फोर्ट सेंट जार्ज किल्यास दोन महिने वेढा पडला होता. मेजर लारेन्स व गवर्नर पिगट साहेब ह्या दोघांनीं मोठ्या शौर्यानें लढून दोन महिनेपर्यंत किल्ला राखिला. डिसेंबर महिन्याच्या १४ वे तारखेस इंग्लिश लोक, व्लाक टौन येथें जें फ्रेंचांचें सैन्य होतें, त्यावर हल्ला करण्याकरितां मोठ्या सपाठ्यानें गेले, परंतु त्यावर त्यांच्यानें एकाएकी हल्ला करवला नाहीं. नंतर ते फोर्ट सेंट जार्ज येथें परत आले. बुसी साहेब ते वेळेस अगदीं उदासीन राहिला, त्यानें जर साहाय्य केलें असतें, तर तसें झालें नसतें. फ्रेंच लोकांच्या लष्करांत वैमनस्यामुळें व बंडामुळें फार अव्यवस्था झाली. पुढें दुसऱ्या महिन्याच्या शेवटीं जेव्हां इंग्लिश लोकांची कांहीं लढाऊ जहाजे त्या शहराजवळ आलीं, तेव्हां फ्रेंच लोक वेढा उठवून पोंदेशरी येथें माघारे गेले.

हा वेढा उठतांक्षणीं मेजर लारेन्स ह्यानें लढाईस प्रारंभ केला. त्याच्या व फ्रेंचांच्या पुष्कळ झटापटी झाल्या; इंग्लिशांकडील कांहीं किल्ले फ्रेंचांनीं घेतले व त्यांचे ह्यांनीं घेतले; परंतु विशेष एखादी गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी घडली नाहीं.

पुढें अक्टोबर महिन्यांत क्लैवसाहेब ह्यानें कर्नल कूट ह्यास कर्नल कूट सेनाधिपति करून बंगाल्यांतून पाठविलें. प्रथमतः त्यानें वांदिवाश कलकत्याहून किल्ला घेतला. तो किल्ला घेण्यास त्यास फारसे श्रम पडले नाहींत. नयेनो. ना. किल्यावरील लोकांनी थोडा वेळ युद्ध केलें, नंतर ते तेथें कांहीं २७ अक्टोबर थोडे रखवालदार ठेवून कारंगोली म्हणून एक दुसरा जवळ किल्ला स. १७५९. होता तिकडे श्वालते झाले. ह्या प्रकारें कर्नल कूट हिकडे गुंतला असतां, लाली साहेब ह्यानें कांजिव्हेरम किल्ला हस्तगत केला आणि कारंगोली किल्ला इंग्लिशांपासून परत घ्यावा म्हणून तो त्वरेनें तिकडे चाल- तो वांदिवाश ता झाला. परंतु त्यानें जातांक्षणीच हल्ला केला नाहीं. तो वेदा किल्ला घेनो. घालण्यास तयारी करीत आहे, इतक्यांत इंग्लिशांचें सैन्य ह्या किल्याचा बचाव करण्याकरितां परत आलें.

तेथें मोठी लढाई झाली, तीत फ्रेंच लोकांचा पराभव झाला. लढाईच्या आरंभीं लाली साहेबास असें वाटलें की, कांहीं इंग्लिशांच्या पा- लढाईच्या यदळांतील लोक आपल्या तोफांच्या भडिमारांनें लढण्याविषयी वांदिवाश ये- मागें पुढें पाहतात; ही संधी पाहून तो आपल्या घोडेस्वारांचा थील लढाई. आपण मुख्य झाला, आणि त्यांस त्यानें हल्ला करण्यास हुकूम ता० २२ जा- दिला; परंतु त्यांनीं तो मानला नाहीं. त्यामुळें त्यानें तेथल्या नेवारी स० तेथें त्यांतील अमलदार बडतरफ करून शिंपाई लोकांसच विनं- १७६०. ति केली की, जरी तुमचे वरिष्ठ अंमलदार माझे ऐकत नाहींत, तरी तुम्ही माझा हुकूम मोडूं नका. त्यांनीं तें मान्य केलें. परंतु ते थोडेसे पुढें गेले तों इंग्लिशांकडून कांहीं तोफा मारण्यास आरंभ झाला. तेणेंकरून त्यांच्यांत फार घोंटाळा झाला. तेव्हां ते आपला मुख्य तेथें एकटाच सोडून देऊन पळून गेले. ह्या प्रकारें त्या लोकांनी सोडून दिल्यावर लालीसाहेब आपल्या पायदळाकडे परत आला आणि त्यांस घेऊन शत्रूवर चालून गेला. जे इंग्लिश लोक त्याजबरोबर लढायास आले, ते थोडे होते म्हणून अंमळ मागें हटले. परंतु जे लोक बाजूस होते त्यांनी त्यांच्या सभोवता वेदा घातला, तेव्हां जवळ जवळ येऊन एकमेक लडूं लागले. हें भयंकर युद्ध झालें, व त्यांत सगळे गोरे लोकच होते. परंतु कांहीं वेळानें फ्रेंच लोकांच्या सैन्यांत गोंधळ होऊन ते हटून पळूं लागले. त्यांस थांबविण्याकरितां त्यांच्या अंमलदारांनी त्यांची विन- वणी केली व भयही घालून पाहिलें, परंतु कांहीं झालें नाहीं. त्या प्रसंगीं बुसी साहेब घोड्यावरून उडी टाकून स्वतः लडूं लागला, आणि आपल्या फौजेनें परत लढण्यास यावे म्हणून त्यानें पुष्कळ यत्न केले; तथापि कांहीं झालें नाहीं. सरशेवटी तो बुसी साहेब इंग्लिशांच्या हाती सांपडला. ह्याप्रमाणें इंग्लिशांचा जय झाला.

ह्या लढाईनंतर पुढे इंग्लिशांस हळू हळू चोहोंकडे यश येत चाललें. एका पाठीमागून एक असे शत्रूंचे किल्ले त्यांच्या हस्तगत होऊं लागले. पोंदेशरीस शेवटीं मे महिन्यांत फ्रेंच लोकांस त्यांनीं पोंदेशरीच्या किल्यांत वेढा घालून हांकून लाविलें आणि आपण त्या किल्यास वेढा घातला. लाली साहेबानें आपण तेथून सुटण्याकरितां जिवावर उदार होऊन एक लढाई करून पाहिली; परंतु तीत त्याचा पराभव झाला. पुढे जानेवारी महिन्यापर्यंत तो वेढा तसाच पडलेला होता. नंतर तो किल्ला इंग्लिशांनीं हस्तगत केला. तटबंदी वगैरे मोडून टाकून त्याचा त्यांनी अगदीं विध्वंस करून टाकिला.

इकडे करनाटकच्या उत्तरेस कृष्णानदीपासून गंजमपर्यंत समुद्रकिनाऱ्याव- उत्तरसर- रील प्रदेश, ज्यास उत्तर सरकार असें म्हणतात, तेथें क्लैवसाहे- कार येथें वानें कर्नल फोर्ड ह्यास स्वाना केले होते. निजामास राज्य प्राप्त कर्नलफोर्ड झालें, तेव्हां फ्रेंच लोकांनीं साहाय्य केल्यावरून त्यांस तो देश ह्याचे जय. वक्षीस दिला होता. बुसी गेल्यावर कानप्लान्स म्हणून एक कांडोर येथील अधिकारी फ्रेंचांच्या सैन्यावर मुख्य नेमिला होता, परंतु तो ति- ल लढाई. तका हुशार नव्हता. कांडोर येथें इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांची लढाई ता. ९ डिसें- झाली, तीत फ्रेंचांचा अगदी पराभव झाला. पुढे निजामाच्या वर स० दरवारांत जें फ्रेंचांचें वजन होतें तें नाहींसें झालें व इंग्लिशांस १७५८. मच्छलीपट्टणाच्या सभोंवती मोठा प्रांत मिळाला.

हिंदुस्थानांत फ्रेंचांकडे दोन मात्र किल्ले राहिले. एक थीआगर व दुसरा जिजी. परंतु तेही किल्ले त्यांकडे टिकले नाहींत. पुढे इसवी सन १७६१ च्या एप्रिल महिन्यापर्यंत फ्रेंच लोकांकडे तेथें एकही लढाऊ जागा राहिली नाहीं. पोंदेशरी गेल्यानंतर लाग- मिळतो. लाच लालीसाहेब युरोपास परत गेला. तेथें फ्रेंच सरकारानें त्या- लालीची अ- जवर खटला उभा करून चौकशी केली आणि असें ठरविलें की खेरी. ता.६ हा दोषी आहे. नंतर त्यास बस्तिली येथें कैदेत ठेवून शेवटीं मे स.१७६६. त्यास फांशी दिलें.

आतां इकडे बंगाल देशांत काय चाललें होतें, त्याविषयीं सांगितलें पाहिजे. मीरजाफर राज्य करूं लागल्यावर थोडक्याच दिवसांत असें स्पष्ट मीरजाफ- दिसून आलें की, इंग्लिशांचें साहाय्य असेल तरच ह्याचें राज्य राची सभय चालेल, नाही तर चालणार नाहीं. त्याच्या राज्यास चोहोंकडून स्थिति. धोका आला. दिल्लीच्या बादशाहाचे वडील मुलानें त्यावर हल्ला करण्याकरितां कांही सैन्य जमा केलें. त्यास जवळचे नवाबही

सहाय झाले. त्यांच्यामध्ये अयोध्येचा नवाब सुराजउद्दवला हा मोठा प्रबळ होता. ही तयारी पाहून मीरजाफर फार भयभीत झाला आणि इंग्लिशांपाशी साहाय्य मागू लागला. तेव्हां क्लैवसाहेबाने असा विचार केला की, ज्यास आपण वाढविले त्याचे संरक्षण करणे आपणास योग्य आहे. नंतर त्याजवळ सैन्य मुळी थोडे असून त्यांतील कर्नल फोर्ड ह्यास उत्तर सरकाराकडे व कर्नलकूट ह्यास मद्रासेकडे पाठविल्यामुळे त्याचे सैन्य फार कमी झाले होते. तथापि तो लागलाच नवाबाच्या सैन्यास मिळण्याकरितां निघाला.

शाहाआलम म्हणून जो बादशाहाचा मुलगा होता, त्याने पाटणा शहरास पूर्वीच वेढा घातला होता. गमनारायण म्हणून शाहाआलम एक शूर काळा लोक तेथील फौजेवर मुख्य होता, त्यास क्लैव- पाटणा शहरास वेढा साहेबाने लिहून पाठविले की, तुम्ही ती जागा धरून बसा, क- रास वेढा साही प्रसंग पडला तरी देऊ नका, कारण की, मी बगवत मोठे घालतो. शूर लोक घेऊन तुम्हांस सोडविण्याकरितां येत आहे.

परंतु तेथे शौर्याची गरजच पडली नाही. कारण क्लैवसाहेब येणार असे ऐकूनच शत्रूकडील लोक लागलेच घाबरले आणि मीरजाफरास ज्याचे इतके भय पडले होते ते सर्व सैन्य चोहोंकडे पसरले, ते क्लैव ह्यापुढे पुनः एके ठिकाणी जमले नाही. हे उपकार स्मरून नवाबाने क- तो मागे लकाच्या दक्षिणेकडील प्रांताचा जो वसूल कंपनीकडून आप- हटतो. णास येत होता तो सर्व क्लैवसाहेबास दिला.

पण पुढे लवकरच तो हे उपकार विसरला. त्यास असे वाटले की, ज्यांनी आपणास राज्य दिले ते पाहिजे तेव्हां ते घेतील; तर आपण निर्भय झालो नाही. म्हणून तो बंगाल्यांतून इंग्लिशांस हांकून देण्या- नवाबाची दगाबाजी. करितां दुसऱ्या एकाद्या परराजाची आश्रय पाहू लागला.

त्यास असे ठाऊक होते की, असा कोणी काळे लोकांत राजा उरला नाही की, ज्याचा आश्रय केला असता तो इंग्लिशांस अगदी हांकून इंग्लिशांस देईल; व त्यास हेही ठाऊक होते की, फ्रेंच लोकांचा अंमल बंगाल्यांतून उत्तर हिंदुस्थानांत नाहीसा होऊन त्यांपासून दक्षिण हिंदुस्थानांत हांकून लाव- तही कुमक मिळणार नाही. अशा प्रसंगी चंद्रनगरापासून एक ण्याकरितां कोसावर चिनसुरा येथे दच लोकांची लहानशी वसाहत होती, तो दच लो- नांतील लोकांस त्याने साहाय्य मागितले. ते वेळेस इंग्लिश लोक कांचे साहा- व दच लोक ह्यांचे वैमनस्य नव्हते, तथापि त्यांनी साहाय्य कर- य्य गुप्त री- ण्याचे कबूल केले; आणि बटेविआ येथे असे लिहून पाठविले की, तीने मागतो.

दच लोकां- कांही कुमक पाठवावी. पुढें लागलीच तेथून कांही लढाऊ गलबतें
ची स्वारी. हुगळी नदीत येऊन पोहोंचलीं. त्यांवर दीड हजार लोक होते.

मीरजाफरास हें समजलें, तेव्हां तो असें वरून म्हणूं लागला कीं, हें ऐकून
मला फार भय पडलें आहे. परंतु क्लैवसाहेबास त्याचा वास्त-
त्यांचें आर- विक अभिप्राय समजला. त्यानें लागलाच असा ठराव केला कीं,
मार क्लैव दच लोकांचीं जीं गलबतें नदीत आलीं आहेत त्यांस पुढें येऊं देऊं
मागें हटवि- नये. त्यानें ठाप्यास इंग्लिशांचा किल्ला होता तो नीट करून तेथें
तो. ना. २४ पक्षा बंदोबस्त केला; आणि जेव्हां त्या किल्यावर हल्ला करण्या-
नवंबर स० करितां जहाजें वर येऊं लागलीं तेव्हां त्यानें त्यांस मागें हटवून
१७५९. त्यांस चिनसुरा येथें जावयाचें होतें तेथें जाऊं दिलें नाहीं.

दच लोकांचें सैन्य मागें हटल्यावर तें जमिनीवर उतरलें आणि तिकडे
जाऊं लागलें. कर्नल फोर्ड ह्यानें थोडक्याच दिवसांपूर्वी उत्तर सरकार येथील
सैन्यावरील आपला अधिकार सोडून दिला होता. क्लैवसाहेबानें त्यास बरो-
बर थोडेंसें सैन्य देऊन त्या लोकांवर पाठविलें. वाटेनें जातांनां एके दिवशीं
संध्याकाळीं त्यांनीं एका जागीं छावणी दिली. तेव्हां कर्नल फोर्ड ह्यास असें
कर्नल फोर्ड वाटलें कीं, येथून दच लोकांवर हल्ला करण्याची चांगली सोय
त्याच्या सै- आहे; परंतु त्यास माहित होतें कीं, दच व इंग्लिश ह्यांचें सख्य
न्याचा परा- आहे; म्हणून त्यानें क्लैव साहेबास लिहून पाठविलें कीं, अशा
भव करतो. स्थितींत मीं कसें करावें ह्याचा हुकूम व्हावा. ही कर्नल फोर्ड-
ची चिठी त्यास पावली तेव्हां तो गंजिफा खेळत होता तेथून न
उठतां व खेळास अगदीं हरकत न करितां त्यानें त्या चिठीच्या पाठीवर दोन
ओळी खरडून तिचें उत्तर लिहिलें कीं, तुम्ही लागलीच लढाई करा; उद्यां
तुम्हांस कौन्सिलाचा हुकूम पाठवीन.

क्लैवसाहेबास जसा उत्तर लिहिण्यास उशीर लागला नाहीं, तसें कर्नल फोर्ड
ह्यासही त्याप्रमाणें करण्यास विलंब लागला नाहीं. हा हुकूम पावतांच त्यानें
लढाईस आरंभ केला आणि त्यांचा पराभव करून टाकिला. त्यांच्या लोकां-
ची इतकी कत्तल उडाली कीं, चिनसुरा येथें ही गोष्ट सांगण्यास दैखील फार-
से कोणी उरले नाहींत. कर्नल फोर्ड तसाच नीट त्या किल्ल्यावर चालून गेला.
परंतु तेथील रखवालदार लोक, हा जो त्यांच्या लोकांचा पराभव झाला, तो
ऐकून फार भयाभीत झाले, आणि त्यांस धाक पडला कीं इंग्लिश लोक फार
प्रबळ आहेत, त्यांच्याशीं आपला द्वेष पडला हें फार वाईट झालें. म्हणून
त्यांनीं असें कबूल केलें कीं आमच्याकडूनच चूक झाली, तर ह्या लढाईबद्दल
जो तुम्हांस खर्च पडला असेल तो आम्ही देतो, आम्हास क्षमा करावी, व तुम-

चें आमचें सख्य असावें. त्यांनीं जें म्हटलें तें सर्व इंग्लिशांनीं कबूल केलें. वर लिहिलेल्या स्वारींत मीरजाफरास काय वाटत होतें, व त्याचा परिणाम काय झाला तो पहा. त्याचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले व त्याची फार दुष्कीर्ति झाली.

नवाबानें उपकार न स्मरून विश्वासघात केला, तो इंग्लिशांनीं अगदीं मनांत आणिला नाहीं.

ह्यानंतर तीन महिन्यांनीं क्लैवसाहेब विलायतेस परत गेला. त्यानें बंगाला येथें इंग्लिश लोकांची खूप बढती केली. ह्यामुळें तो तेथें गेल्यावर त्याची फार वाहवा झाली; व सर्व लोकांत तो फार विख्यात झाला.

क्लैवसाहेबा-
चें दुसऱ्यानें
इंग्लंडास प-
रत जाणें. फे-
ब्रुवारी स०
१७६०.

पांचवा भाग समाप्त.

भाग सहावा.

बंगाल्यांतील फेरफार, लढाया, आणि संकटें.

इसवी सन १७६० पासून १७६७ पावेतो.

शाहआलम हा पुनः बहार प्रांतावर स्वारी करितो—रामनारायण—पाटणा शहरास वेढा—पाटणानजीक लढाई—शत्रूचा पाठलाग—मीरन ह्याचा मृत्यु—सैन्य परत येतें—मीरजाफर ह्यास पदच्युत करतात—मीरकासीम—बादशाहाचा पराभव—मीरकासीम ह्याची वर्तणूक—इंग्लिशांची अयोग्य वर्तणूक—रामनारायण ह्याचा खून—नवाबबरोबर तंटे—इंग्लिश पाटणा शहर घेतात—मीरकासीम तें त्यांजपासून घेतो—मीरजाफरास पुनः नवाब करतात—जेरिया येथील लढाई—मोंगोर लुटतात—मीरकासीम ह्याचा राग—इंग्लिश चाल करतात—पाटणा शहर येथील कत्तल—नवाब औद येथें पळून जातो—बादशाह, सुजाउद्दवला, व मीरकासीम हे इंग्लिशांशीं विरुद्ध होतात—त्यांचा पराभव—शिपाई लोकांत बंडावा—बक्सार येथील लढाई—क्लैवसाहेबाचें परत येणें—इंग्लिशांस बंगालचें राज्य मिळतें—मुल्की व लष्करी खात्यांत फेरफार—बंडावा—क्लैवसाहेब तो मोडतो—तो हिंदुस्थान सोडून जातो—त्याचे गुण.

बंगाल्याहून क्लैवसाहेब निघाल्याबरोबर चांहोंकडे बंडें उत्पन्न होऊं लागलीं. शाहआलम म्हणून ते वेळेंस दिल्लीचा बादशाह होता, त्यानें बंगाल्यावर स्वारी केली. अयोध्येचा नवाब सुराजउद्दवला, ज्यास दिल्लीच्या बादशाहानें मुख्य वजीर केलें होतें, तोही त्या स्वारीत होता. हे दोघे मोठें सैन्य जमा करून पाटणा शहरावर गेले. तेथें रामनारायण म्हणून एक हिंदु अम्मल करीत होता त्यास क्लैवसाहेब फार मान देत असे.

रामनारायण रामनारायण ह्यानें इंग्लिशांस साहाय्य मागितलें. परंतु तें ह्याचा परा- साहाय्य येण्याच्या पूर्वीच बादशाहाच्या फौजेबरोबर तो लडूं ला- भव. गला. त्यांत त्याचा पराभव झाला.

कर्नल कालियंद म्हणून ते वेळेंस इंग्लिशांच्या फौजेचा मुख्य होता, त्यानें कर्नल का- हें ऐकतांच कलकत्याहून त्वरेनें निघून वाटेनें मीरजाफर ह्याची लियंद बाद- फौज घेऊन जाऊन पाटण्याहून शत्रूस हांकून दिलें. बादशाह शाहास व तशीच त्वरा करून मुरशिदाबादेस जात होता, तों कर्नल कालि- त्याच्या सा- यंद ह्यानें पाठलाग करून त्यास गांठुलें आणि त्या शहरास वेढा द्याकान्यांम घालूं न देतां तेथेंच दुसऱ्या लढाईचा बेत आणला. परंतु त्यानें

तें टाळून मार्गें उलटून घुनः पाटणा शहरास वेढा घातला. ह्या प्रनिबंध क-
ठिकाणीं कर्नल कालियंद ह्यानें पाठलाग करण्याच्या घाईत पु- रनो. ना. २२
ष्कळ रक्षक ठेवावयाचे, ते थोडे ठेविले होते. फेब्रुवारी स.
१७६०.

फुलर्टन म्हणून एक तेथें सर्जन होता, त्यानें मोठ्या शौर्यानें त्या किल्याचें संरक्षण केलें. त्यानें ज्या लोकांनीं वेढा घातला पाटणाचें
होता त्यांनीं केलेला हल्ला दोन वेळ मार्गें हटवून त्यांचें कांहीं मोठ्या शूर-
एक चालूं दिलें नाहीं. पुढें कपतान नाक्स ह्यानें आपली काळे त्यानें संर-
लोकांची फौज कडक उन्हाळा असतां मुरशिदाबादेहून पाटणा- क्षण.
स तेरा दिवसांत नेली आणि किल्याचा वेढा उठविला.

इकडे पूरणिया म्हणून शेजारच्या गांवचा दुय्यम सुभेदार होता तो बरोबर बारा हजार लोक घेऊन बादशाहास साहाय्य करण्याकरितां येत
होता. तेव्हां कपतान नाक्स हा ह्या दोन फौजांची गांठ पडूं पाटणानजीक
घावयाची नाहीं, असें मनांत आणून जेव्हां पूरणिया ह्याची लढाई. स०
फौज पाटणाजवळ आली, तेव्हां त्या शहरापाशी नदी होती ती १७६०.
उतरून पलीकडे गेला, आणि दोनशें गोरे लोक व कांहीं काळे
लोक घेऊन त्याच्याशी पाटणाच्या जवळ लढाई करून त्यानें त्याचा पराभव
केला. ही त्यांची लढाई चालली होती, तिचा परिणाम काय होतो, ह्याची
किल्यांतील लोक मोठ्या उत्कंठेनें वाट पाहत होते.

ते वेळेस कर्नल कालियंद लागलाच तेथें आला, आणि शत्रू- शत्रूचा वा-
च्या फौजेच्या पाठीमार्गें लागला. परंतु वाटेनें जात असतां मोठें टलाग.
तुफान झालें, तेणेंकरून त्याच्या लोकांस मुक्काम करावा लागला. मीरन ह्या-
त्या तुफानांत मीरन वीज पडून मरण पावला. ते वेळेस तो चा मृत्यु.
तंबूमध्यें गोष्टी ऐकत बसला होता. ना० २ जुलै
स० १७६०.

जेव्हां नवाबाच्या सैन्याचा हा मुख्य पडला तेव्हां त्यांत अव्यवस्था होऊं
लागली. तेव्हां कर्नल कालियंद ह्यास परत जाणें प्राप्त पडलें;
तो पाटणासच राहिला, व मीरन ह्याची फौज मुशारा मागावा नवाबाच्या
म्हणून मुरशिदाबादेस गेली. त्यांस फार दिवस मुशारा मिळाले सैन्यानें के-
ला नव्हता. त्या सर्व प्रांताचें राज्य दोन वर्षेपर्यंत मीरन ह्याज- लेलें बंड.
कडेसच होतें. तो मेल्यानंतर पाठीमार्गें कोणी त्या लोकांचा
पगाव देण्यास अथवा इंग्लिशांस साहाय्य केल्याबद्दल बक्षीस देण्यास चांगला
उरला नव्हता. एक मीरजाफर मात्र होता; त्याला म्हातारचळ लागलें होतें.

शिपाई लोक तर विथरले होते. त्यांनी राजवाड्यावर हल्ला केला, ते वेळेस मीरकासीम म्हणून नवाबाचा जांवई होता, त्याने आपल्या पदरचे रुपये देऊन त्यांच्या मुशाऱ्याची कांहीं बाकी फेडली. म्हणूनच नवाब वांचला. नाही तर त्यास त्यांनी ठार मारलें असतें. इंग्लिशांसही पैशाची फार गरज होती.

बंगाल्यास अशी स्थिति फार दिवस टिकणारी नव्हती. कलकत्ता येथे नवा गवरनर नवीन गवरनर आला. त्यास असें समजलें कीं, नवाबानें आपल्या फौजेचा पैसा चुकवून दिला नाही, व इंग्लिशांस त्यानें आपणास राज्यावर बसविण्याबद्दल जो पैसा कबूल केला होता, तोही त्यांस दिला नाही. हा जो नवीन गवरनर साहेब आला त्याचें नांव वान्सितार्त असें होतें. त्यानें असें मनांत आणिलें कीं, कौन्सलदारांचें मत घेऊन मीरजाफर ह्यास पदच्युत करावें व त्याच्या जाग्यावर मीरकासीम ह्यास बसवावें.

सन १७६० च्या अक्टोबर महिन्यांत वान्सितार्त साहेब ह्या कारणाकरितां मुरशिदाबादेस गेला; आणि इंग्लिशांच्या मनांत होतें त्याप्रमाणें मीरजाफर ह्यास पदच्युत करून त्याच्या गादीवर मीरकासीम ह्यास त्यानें बसविलें. मीरकासीम ह्यानें असा करार केला कीं, तुम्ही मला वादशाहा- राज्य घाल तर, त्याबद्दल मी तुम्हांस बरदान, चितागंग, आणि चा पराभव मिदनापूर हे प्रांत देईन. कर्नल कालियंद साहेब पूर्वी फौजेच्या ता० १५ जानेवारी स० कामावर होता, त्याच्या कामावर मेजर कार्नाक साहेब झाला. १७६१. त्यानें मीरकासीम ह्यास नवाबाचें पद मिळाल्यानंतर लागलीच शाहआलम बादशाहावर स्वारी केली. तेथें दोन लढाया झाल्या. त्या दोहोंतही बादशाहाचा पराजय होऊन इंग्लिशांचें म्हणणें त्यास कबूल करावें लागलें.

अद्यापि बंगाल्यांतील लढाई समाप्त झाली नव्हती. मीरकासीम हा कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें एक नवाब होऊन राहिल असें इंग्लिशांस नवा नवाब वाटलें होतें. पण तो असा निघाला कीं, त्याजप्रमाणें बुद्धिमान् मीरकासीम. व उद्योगी इकडील राजांमध्ये फारच विरळा. आपल्या प्रांतांत इंग्लिश लोक आहेत तोंपर्यंत आपणांस केवळ नामधारी नवाबच राहावें लागेल, हें त्याच्या ध्यानांत पकें आलें होतें. त्यामुळें राज्यांत बंदोबस्त होऊन खजिन्यांत शिलक पडावी म्हणून तो झटत होता व इंग्लिश दिवसानु- दिवस ज्यास्ती ओझे घालीत होते, तें मुळीच काढून टाकावें ह्याविषयी ह्याचा उद्योग गुप्तपणें चालला होता. आर्मिनिया प्रांतांतील एक सरदार त्याच्या पदरी

होता, त्यानें फौजेची तयारी फार चांगल्या रीतीची चालविली होती. मीरकासिमानें मुरशिदाबाद सोडून मोंगीर म्हणून एक बळकट शहर नदीच्या वरच्या आंगास आहे ती राजधानी केली.

बंगाल्यांत इंग्लिश कामदार व्यवस्थेनें व नियमानें अंमल करीत नव्हते, त्यामुळे त्यांजवर मोठा प्रसंग गुजरला. बंगालची व्यवस्था फार खराब होती. कारण त्या वेळेस तेथील इंग्लिश कामदार अत्यंत बंगाल्याची द्रव्यलोभी असून ते विलायतेहून इकडे शुद्ध पैसा मिळविण्याकरितां स्थिति व इंग्लिशांची च आले होते. तो पैसा चांगल्या मार्गानें मिळो अगर वाईट मार्गानें मिळो, त्याविषयीं ते तिळप्राय विचार करीत नसत. गैरवर्तणूक. त्यांचाच कित्ता त्यांच्या हाताखालच्या काळ्या लोकांनीं उचलला होता. ह्या कृतीमुळे इंग्लिश व त्यांच्या हाताखालचे कारभारी म्हटले म्हणजे तेथल्या सर्व लोकांस शत्रूसमान वाटत असत.

त्या प्रकारच्या कृतीस आरंभ झाला. तो असा की, मीरकासिमास पैशाविषयीं इंग्लिशांनीं चोहोंकडून तगादा लावला. पण त्याजवळ पैसा नव्हता, सबब पाटणा शहरचा सुभेदार रामनारायण म्हणून मीरकासीम मोठा संपन्न व प्रमाणिक गृहस्थ होता, त्याजपासून पैसा काढण्याचाची रामविषयीं त्यानें इंग्लिशांची परवानगी मागितली. त्यांनीं परवानगी नारायण देऊन पाटणांतून आपली फौज काढून आणली, आणि रामना हाजबरोबर रायणास मीरकासीमच्या ताब्यांत दिलें. त्यानें रामनारायणास वर्णणूक. लुटून त्रास देऊन शेवटीं ठार मारिलें.

ही गोष्ट पाहून सर्व काळे लोकांस इंग्लिशांचा त्रास आला. पुढें कांहीं दिवसपर्यंत त्यांजवरचा विश्वासच उडाला होता. काळे लोक इंग्लिशांस फार कंटाळले आहेत, हें मीरकासीम ह्यास समजल्या- इंग्लिशांवि- मुळें, तो जो बेत पुढें प्रसिद्ध करणार होता तो अगोदरूच करून पणीं त्रास. त्यानें इंग्लिशांशीं प्रसिद्धपणें लढाई सुरू केली तेव्हां पुष्कळ लोक त्याजकडे मिळाले.

उभय पक्षांचा मूळ तंटो बंगाल प्रांतांत जकातीच्या बाबतींत झाला. इंग्लिश व्यापाऱ्यांपेक्षां येथील व्यापाऱ्यांस जकात ज्यास्ती द्यावी लागत असे. हा पक्षपात न व्हावा म्हणून इतःपर दोघांनीं जकात नवाबाबरो- सारखीच द्यावी असा नवावानें हुकूम केला. कलकत्यांतील बर तंटें. कौन्सिलास हें फार वाईट वाटलें; तेव्हां आपणच मीरकासीमा- बरोबर लढाई सुरू करावी असें ठरवून त्यांनीं पाटणा शहरीं इलिस साहेब होता त्यास हुकूम पाठविला कीं, तें शहर तुम्ही हस्तगत करून घ्यावें, त्याप्रमाणें

वैमनस्यांस
आरंभ.

त्यानें लागलेंच तें शहर घेतलें. ही गोष्ट ऐकून मीरकासिमास फार संताप आला. त्यानें अमियात साहेबास ठार मारून नीट पाटणावर स्वारी करून तें शहर घेतलें आणि तेथील इंग्लिश लोकांस कैद करून मोंगीर येथें नेलें.

मीरजाफरा-
स पुनः नवा-
ब करितान.
ता० ७ जुलै
स. १७६३.

मीरकासिमावर इंग्लिशांनीं लागलीच फौज रवाना केली. त्याच्या जाग्यावर मीरजाफरास पुनः बसविल्यानें फार चांगलें होईल असें वाटून त्यांनीं तसें केलें. मीरजाफराचें वय ह्या वेळेस सुमारे ७० वर्षांचें होऊन तो अगदीं वांकला होता, व रोगानें जर्जर होऊन अगदीं अप्रयोजक झाला होता, तथापि त्यानें पुनः नवाबाचें नांव स्वीकारिलें.

मीरकासीम व इंग्लिश ह्यांच्या दोन तीन लहान लहान लढाया होऊन मग जेरिया मुक्कामीं फार मोठी लढाई झाली, तींत इंग्लिशांस जय मिळाला. त्याचा प्रकार असा कीं, मीरकासिमाच्या फौजेवर सुमरू म्हणून आंमिनिया प्रांतांतील एक मनुष्य होता, तो मोठ्या शौर्यानें लढला. त्यानें एक वेळ इंग्लिशांच्या फौजेवर आपली फौज अशा चातुर्यानें नेली कीं, इंग्लिशांच्या फौजेस पळून जावें लागून त्यांच्या दोन तोफा ह्यांच्या फौजेनें नेल्या. इंग्लिशांच्या अघाडीपिछाडीवर घाला पडला, तरी ते धैर्याचे पुरे, ह्यामुळें अखेरीस जय त्यांचाच झाला. शत्रूचा सर्व प्रयत्न निष्फळ होऊन त्याची मोंगिराजवळ छावणी होती तेथपर्यंत त्यास पळ काढावा लागला. त्या छावणीवरही लागलाच मोठ्या शौर्यानें हल्ला करून पुढें मोंगीरही इंग्लिशांनीं काबीज केलें. आपलें आवडतें शहर इंग्लिशांनीं घेतलें, हें कानीं पडतांच रागाच्या आवेशानें मीरकासीम याचें देहभानच सुटलें. ह्या वेळेस तो पाटणा मुक्कामीं होता; त्यानें इंग्लिश फौजेवरील अंमलदारांस सांगून पाठविलें कीं, तुम्ही पुढें चाल करून याल तर मी ह्या ठिकाणच्या एकूण एक इंग्लिशांस कापून काढीन. इलिस व हे असे दोन साहेब तेथें होते. त्यांनीं त्याच अंमलदारास सांगून पाठविलें कीं, आमचें काय होणें असेल तें होईल, तुम्ही आमची आशा न धरितां बेधडक चाल करून जलदीनें यावें, त्याप्रमाणें तो अंमलदार आला. मीरकासिमानेंही शहरांतील एकंदर इंग्लिश लोक मारून टाका असा हुकूम दिला. हुकूम बजावण्यास तेथें सुमरू व कांहीं थोडेसे शिपाई लोक मात्र होते, दुसरें कोणी नव्हतें.

इलिस साहेब व त्याचे मित्र ह्यांस सायंकाळीं खान्यास बोलाविलें. खान्याचा

बेत ज्या दिवाणखान्यांत केला होता त्यांत ते गृहस्थ शिरतांच मारिकऱ्यांनीं त्यां-
जवर हल्ला केला. तेव्हां इलिस साहेब तर त्याच वेळेस ठार झाला. दुसऱ्यांच्या
हातास तेथलीं ताटें, वाध्या वगैरे जें लागलें तें घेऊन त्यांनीं तेथल्या लोकांपासून
आपला बचाव केला. पण सुमरूच्या लोकांनी घरावर चढून तेथून आंत गोळ्या
घातल्या आणि सगळे लोक मारले; एक पोर सोर देखील दुष्टांनीं ठेविलें नाहीं.

ही कत्तल उडाल्यानंतर मीरकासीम अयोध्येस पळून गेला.
तेथें सुजाउद्दवला व दिल्लीचा बादशाह हे एक होऊन राहिले होते,
त्यांनीं त्यास आश्रय दिला.

मीरकासीम
पळतो.

दुसऱ्या वर्षाच्या आरंभीच वरील तीन राजांची फौज इंग्लि-
शांबरोवर लढण्याकरितां चालून गेली. पाटणा शहर इंग्लिशांनीं
पुनः घेतलें होतें. तेथें मेजर कार्नाक साहेब होता, त्यानें लढाईत
त्या तीन असामींचा सर्वथा पराभव केल्यामुळे त्यांस त्वरेनें अ-
योध्येस पळून जावें लागलें.

इंग्लिशांवि-
रुद्ध जमाव.

इतक्यांत पुढें इंग्लिश फौजेत मोठा बंडावा झाला. शिपाई
लोकांस आपणास पगार अधिक मिळावासें वाटत होतें. ह्या
फौजेवर मेजर हेक्टर मनरो साहेब होता, त्यानें बंडावा मोडण्या-
साठी मोठे कडक उपाय योजिले. त्यानें २४ असामी बंडाचे
पुढारी लोक धरून एकदम तोफेच्या तोंडी दिले, तेव्हां पूर्ववत्
व्यवस्था झाली. ह्याप्रमाणें फौज आपल्या हातीं आलीशी झा-
ल्यानंतर, मनरो साहेब शत्रूवर गेला आणि बक्सार मुक्कामीं तीन
तास लढाई होऊन बादशाह, सुजाउद्दवला व मीरकासीम ह्या
तिघांच्या फौजेचा पराजय झाला. तेव्हां, आपण उचललेला
पक्ष आपणांस झेंपत नाहींसें पाहून बादशाह इंग्लिशांस शरण
आला.

शिपाई लो-
कांन भयंकर
बंडावा. स०
१७६४.

बक्सार ये-
थील लढाई-
मध्ये बाद-
शाह स्वा-
धीन होतो.

ता० २३ अ-
क्टंबर. स०
१७६४.

सुजाउद्दवला अद्यापि फौज बाळगून होताच. त्यानें मराठ्यांशी तह केला
होता. इंग्लिश त्याच्या पाठीस लागले; त्यांनीं लखनौ व अल-
हाबाद हीं त्याची दोन शहरे घेतली. शेवटी कोरा मुक्कामी
इंग्लिशांस जय मिळून तो जनरल कार्नाक साहेब पुनः फौजेच्या
कामावर आला होता त्याच्या स्वाधीन झाला. ह्याप्रमाणें-हिदु-
स्थानांतले दोन्ही प्रबळ शत्रु एकदम हातीं लागून इंग्लिशांच्या
छावणींत कैद होऊन राहिले.

सुजाउद्दव-
लाचा परा-
भव. ता०
३ मे स०
१७६५.

एप्रिलांत क्लैवसाहेब विलायतेहून कलकत्त्यास येऊन तेथून लढाईच्या ठिका-

णीं जात होता. तो विलायतंत असतां तेथें बंगालच्या स्थितीची कच्ची हकीगत समजली होती. हिंदुस्थानांत नवीन संपादलेल्या मुलखाची नासाडी दोन कारणांनीं होत चालली होती. तेथील इंग्लिश कामदारांची वर्तणूक वईट, हें एक अंतस्थ कारण, आणि तेथील राजे, नवाब वगैरे इंग्लिशांशीं लढाया चालवीत, हें एक बाह्य कारण. ही नासाडी बंद करण्यासाठीं कांहीं तरी तजवीज केली पाहिजे असें कोर्ट आफ दैरेक्टर व विलायत सरकार ह्यांच्या मनांत आलें. बंदोबस्त न केल्यास आपण संपादिलेला आपल्या हातचा अंमल जाईल अशी त्यांस भीति पडली. हिंदुस्थान ज्यानें जिंकिलें, त्यामच त्याचें रक्षण करण्याचें काम सांगावें, आणि त्या कामास योग्य तोच आहे असें त्यांस वाटलें. क्लैवसाहेबानें पूर्वीं केलेल्या कामांवरून त्याची वाहवा होऊन सरकारांतून त्याचें नांव बडे लोकांत घातलेंच होतें. आणि त्यांनीं ह्या वेळेस त्यास कंपनीच्या बंगाल इलाख्यांतील राज्याचा कुलअखत्यार देऊन विनंती केली कीं, तुम्ही बंगाल्यांत जाऊन तेथील सर्व बखेडे मोडून स्वस्थता करावी.

क्लैवसाहेब मद्रासेस येऊन पोहोंचला, तेव्हां तेथें त्यास वर्तमान कळलें कीं इंग्लिशांनीं मीरकासिमाचा पराजय केला, दिल्लीचा बादशाह त्यांच्या स्वाधीन झाला, फौजेतील बंड मोडून शिपाई लोक पूर्ववत् हुकूम मानूं लागले, व मीरजाफर मृत्यु पावला. ह्यावरून त्याच्या ध्यानांत आलें कीं, हिंदुस्थानांतील सर्व राज्याचा अधिकार आपल्या हातीं घेतला पाहिजे, अशी वेळ आतां येऊन पोहोंचली खरी.

इंग्लिशांस क्लैवसाहेब बंगाल्यास येऊन तेथून लागलाच मुर्शिदाबादेस बंगालचें गेला. तेथें तारीख १२ आगस्ट सन १७६५ रोजीं बंगाल, ओराड्य मिळटिया, व बहार ह्या तीन प्रांतांचा वसूल कंपनीस मिळण्याविषयीं नें. ना. १२ बादशाहानें त्यास सनद करून दिली, आणि हिंदुस्थानांत ह्याखे- आगष्ट स० गीज ज्या ज्या ठिकाणचा मुलूख इंग्लिशांस मिळाला होता तो १७६५. त्यांजकडे कायम केला. बंगाल वगैरे प्रांतांत नांवाला एक नवाब राहिल, असें ह्या सनदेंत होतें; पण ह्यापुढें वास्तविक सत्ता इंग्लिशांच्या हातीं असावीसं होतें.

अशा रीतीनें आपल्या अमलाचा नवा पाया घालून इंग्लिश कामगारांत कांहीं सुधारणा करावयाची होती तिकडे क्लैवसाहेबानें लक्ष दिलें. हें कृत्य मुलकी खा- आरंभी मोठें कठीण वाटलें होतें. पण त्यानें तें तडीस नेलें. त्यांनीं नौ- त्यानें मुलकी खात्यांत कामगारांस पगार आजपावेतो अगदीं कमी होते ते वाढवून त्यांनीं नेटिनांपासून बक्षीस घेऊं नये असें करार. केलें; त्यांचा खामगत व्यापार बंद केला; कारण तो चालविल्यास

कंपनी सरकारच्या हितापेक्षां स्वहिताकडे त्यांचें लक्ष फार लागेल. त्यानें सर्व इंग्लिश कामगारांस सांगितलें कीं, तुम्ही इतःपर मोठमोठ्या गोष्टीकडे लक्ष द्यावें; कारण ह्यापुढें तुमचें व्यापारीपणाचें नातें जाऊन मोठमोठ्या प्रांतांचा अंमल तुमच्या हातीं येऊन सर्व व्यवस्था तुमच्या हातून होणार आहे.

ह्याप्रमाणें त्यानें मुलकी खात्यांत फेरफार करून मग लष्करी खात्यांत फेरफार केला. तो असा कीं, कामगार व शिपाई ह्यांस पगाराखेरीज भत्ता मिळणें तो फक्त लढाईवर असतां मिळावा; एरवीं मिळूं नये. ह्या गोष्टींमुळें फौजेंत मोठा बंडावा झाला. दोनशें कामदारांनीं एकदम राजीनामे दिले. परंतु क्लैवसाहेब तिलप्राय भ्याला नाहीं. त्यानें नवीन कामदार पाठविण्यासाठीं मद्रास इलाख्यांत लिहिलें, आणि मोठ्या छातीनें व गांभीर्यानें तें बंड अगदीं मोडून टाकिलें. दुसऱ्याच्या हातून तर ही गोष्ट कधीं झाली नसती. ह्याप्रमाणें जें काम करण्यासाठीं क्लैवसाहेब विलायतेहून आला तें काम त्यानें केलें, आणि लागलाच तो विलायतेस निघून गेला. पण तेथें असा चमत्कार झाला कीं, ज्यांच्या हितासाठीं त्यानें हिंदुस्थान काबीज केलें, त्यांनीच त्या पुरुषाचे आमरण हाल हाल केले.

लष्करी खात्यांत फेरफार.

कामगार लोकांत बंडावा. स० १७६७.

क्लैवसाहेबाचें विलायतेस शेवटचें परत जाणें. जानेवारी स. १७६७.

क्लैवसाहेब फार मोठा मनुष्य खरा; पण त्याचे सर्व गुण चांगलेच होते असें नाहीं. त्यानें मोठमोठीं कामें केलीं, इंग्लंडच्या राज्यास एक उत्कृष्ट देश सामील केला, आणि फ्रेंचांचा गवरनर दुप्ली हा ज्या गोष्टी करण्याचे बेत मनांत मात्र करीत असे, त्या गोष्टी ह्या पुरुषानें आपल्या हातानें शेवटास नेल्या. हिंदुस्थानचे संस्थानी, राजे व बादशाह हे विलायतेच्या अधिकाऱ्यास शरणागत होऊन त्याच्या हुकमानें राज्य करूं लागले.

क्लैवसाहेबाचे गुण आणि त्याचीं कृत्यें.

सहावा भाग समाप्त.

भाग सातवा.

हैदरअल्लीवरोबर पहिली लढाई. हिंदुस्थानांतील अमलांत
फेरफार व मराठ्यांशीं पहिली लढाई.

सन १७६७ पासून स० १७८० पावेतो.

म्हैसूर—हैदरआल्ली—त्याचा अंमल—निजामावरोबर इंग्लिशांचा तह—
म्हैसूरावर स्वारी—निजामाचें कपट—कर्नल स्मिथ पळ काढतो—चंगमची ल-
ढाई—त्रिनोमालीची लढाई—इंग्लिशांचा जय—निजामास पश्चात्ताप—मद्रा-
सेजवळ टिपूची एकदम स्वारी—अंबूरच्या किल्याचा बचाव—अंबुराजवळ
हैदरआल्लीचा पराजय—हैदर पश्चिमेस जातो—म्हैसूर व भोंवतालचे प्रांत ह्यां-
जवर स्वारी—हैदर परत येतो—त्याचे जय—तो कर्नल स्मिथ ह्याजवरोबरचा
प्रसंग टाळतो—सेंत जार्ज किल्ल्यापुढें येतो—तह—बंगालची स्थिति—वारन
हेस्तिंग्स यानें केलेली सुधारणूक—कायदा—बंडे—कौन्सिलदार—कलक-
च्यांतील तंटे—नंदकुमार—त्याची चौकशी आणि शिक्षा—मुंबई—मराठे—
पेशव्याच्या गादीबद्दल तंटे—इंग्लिश राघोबादादास मदत देतात—पुरंदरचा
तह—मराठे हल्ला करतात—इंग्लिश पळतात—बंगाल्याहून सुरतेस फौज येते
—कप्तान पोफम साहेब ग्वालेर घेतो—मराठ्यांशीं तह.

दक्षिण हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोक जिकले गेल्यानंतर लौकरच इंग्लिशांस दुस-
रा नवीन शत्रु उत्पन्न झाला. दक्षिण हिंदुस्थानच्या पश्चिमेस
म्हैसूरचें म्हैसूर म्हणून मोठा सधन प्रांत आहे तेथले राज्य शेंकडों वर्ष
राज्य. हिंदुराजांनी केले. परंतु करुनाटक प्रांतांत व बंगाल इलाख्यांत
ज्या लढाया झाल्याबद्दल मागें लिहिलें, त्या चालल्या असतां म्है-
सूरच्या संस्थानांत मोठा फेरफार झाला.

त्या प्रांतांचा ज्या वेळचा इतिहास आम्ही लिहीत आहों त्या वेळेस तो हैद-
रअल्ली ह्या नांवाच्या एका मुसलमानाच्या हातांत होता. हा मोठा शूर होता,
व हिंदुस्थानांत इंग्लिशांस मोठा शत्रु होता. त्याचा बाप लुटारू
हैदरअल्ली. व तोही लुटारूच; पण शूर झटला म्हणजे असा की, प्रसंगीं तुटून
न पडणारा आणि ठकही तसाच. ह्या दोन गुणांमुळे तो मनस्वी
वाढून त्याच्या जवळ फौजेचा मोठा जमाव झाला, तेव्हां आपल्या धन्यावर
उठून बंड करून तो त्याच्या गादीवर बसला.

ह्यानंतर दुसऱ्या संस्थानांवर हल्ला करून त्यानें चोहोंकडे आपला अंमल

नाटविला. आज हा प्रांत घेतला. उद्यां तो प्रांत घेतला, अशा रीतीनें तें एक मोठें मुसलमानी राज्य झालें.

हैदरअल्लीस ह्यापुढें वाढूं देऊं नये म्हणून स० १७६७ त इंग्लिश, इंग्लिशलो-
निजाम व. मराठे हे एक झाले. निजामअल्ली हा हैदराबादेत क हैदरावि-
निजामाच्या गादीवर होता. फ्रेंच कमांडर बुसी ह्यानें सलावतजं- रुद्ध निजा-
गास गादीवर बसविलें होतें, त्यांस निजाम अल्लीनें गादीवरून का- म व मराठे
हून टाकिलें होतें. पुढें इंग्लिशांनीं निजामअल्लीचा पक्ष घेतला. ह्यांजवरोव-
त्यानें इंग्लिशांस फौजेच्या मदतीबद्दल गंटूर खेरीजकरून मदा- रतह करि-
पल्लीपासून जगन्नाथपुरीपर्यंत तीनशें कोस प्रांताचा अंमल दिला; तात. स०
आणि इंग्लिशांनीं त्यास सांगितलें कीं, तुम्हांस लागेल त्या वेळे- १७६७.
स आम्ही मदत करूं.

महंमद अल्ली हा अद्यापि करनाटकचा नवाब होता. इंग्लिशांनीं यास गादीवर बसविलें होतें, तरी आपल्या मुलखावर अंमल तो जातीनें करीत असे. मद्रासेच्या भोंवतालचा कांहीं थोडासा मुलूख त्यानें इंग्लिशांस दिला होता, त्यावर मात्र अंमल तो करीत नसे.

हैदरावरच्या स्वारीत वरील दोन राजे व मराठे इतके इंग्लिशांनां सहाय होते. मराठ्यांनीं हैदराशीं लढाई सुरू केली. ती अशी, कीं प्रथम त्यांनींच त्याच्या प्रांतावर स्वारी केली; परंतु हैदरानें त्यांस मराठ्यांची द्रव्य देऊन आपला प्रांत सोडून जाण्याविषयीं विनंती केली. दगाबाजी. त्यांनीं विचार न करितां इंग्लिशांशीं केलेला संकेत मोडला. त्यांचा उद्देश इतकाच होता कीं, लुटीनें अगर दुसऱ्या एखाद्या रीतीनें आपला नफा करून घ्यावा म्हणजे झालें.

पुढें इंग्लिश व निजाम हे म्हैसुरावर गेले. पण तेथें निजामही निजामाची हैदराकडून द्रव्य घेऊन त्याजकडे गेला आणि इंग्लिशांशीं त्यानें दगाबाजी. लढाई केली.

इंग्लिश फौजेवर कर्नल स्मिथ साहेब होता, त्यास निजाम फितल्यामुळें मा- घारें जावें लागलें. तो मद्रासेकडे जात असतां हैदराच्या स्वारां- घासून त्यास दिवसानुदिवस जास्ती त्रास होऊं लागला. त्या कर्नलस्मिथ-
स्वारांनीं त्याला वेढून टाकलें, त्याचें सामानसुमान व धान्य हीं साहेबाचें
त्यास मिळूं दिलीं नाहींत; त्याचा कोणी एखादा मनुष्य छावणी परत येणें.
सोडून आसपास गेला कीं, तो धरून कैद करावा; असे त्यावर
अनेक विकट प्रसंग गुदरले; त्याचीं कितीक माणसें मेलीं. तथापि तो सरदार

मोठ्या व्यवस्थेने व आपल्या अत्रूस योग्य अशा रीतीने देशाची माहिती अगदी नसतां त्यांतून निघून गेला, ही गोष्ट मोठी होय.

चंगम मुकामीं हैदरानें स्मिथ साहेबावर हल्ला केला; परंतु हैदराचा पराजय झाला. त्रिनोमाली येथें आल्यानंतर येथें सामानाची अगदी तयारी, नाहीशी पाहून स्मिथ साहेब अगदी निराश झाला. कारण त्या वेळेस सामानाची फार जरूर होती. हैदरास हें समजलें होतें; त्यावरून इंग्लिश फौज अगदी कमकुवत व दिलगीर असेल, असे त्यास वाटून तो फौज घेऊन जवळ आला. परंतु दैव-वशात् इंग्लिशांस तांदुळांचे मोठे पेंव सांपडलें, त्यामुळे त्यांची युद्धाची अशी तयारी झाली की, पूर्वी तशी कधीच झाली नव्हती.

त्रिनोमालीच्या मैदानांत दोन्ही फौजा सज्ज होऊन लढाईस उभ्या राहिल्या. इंग्लिशांच्या डाव्या बाजूस मोठी दलदल होती. हैदरास त्रिनोमाली वाटलें होतें, की इंग्लिश त्या दलदलीवरून जातील, आणि जाऊन येथील लढा- लागले म्हणजे त्यांजवर हल्ला करून त्यांस घोटाळ्यांत घालावें- ई. ना० २६ दलदलीच्या एक्या बाजूस लहानशी टेंकडी होती, तिला प्रदक्षि- मपंजर स० णा करून शत्रूच्या पार्श्वभागावर पडावें, असा आपल्या फौजेस १७६७. स्मिथ साहेबानें हुकूम केला. ती तसें करूं लागली, तेव्हां हैदरास वाटलें की, ती पळ काढीत आहे, आणि तो त्याच टेंकडीच्या दुसऱ्या बाजूने तीस आडवा आला. दोन्ही फौजांची अकस्मात् गांठ पडली. हैदराच्या तोफा येऊन पोहोंचल्या नव्हत्या; परंतु इंग्लिशांच्या तोफा जवळ होत्या, त्या त्यांनी फार चांगल्या रीतीने चालविल्यामुळे हैदराचे घोडेस्वार आघाडीस होते ते मार्गे हटून पायदळ व तोफखाना पुढें आणण्याची सोयच नाही-शी झाली. हैदराच्या फौजेची दाणादाण झाली आणि इंग्लिशांच्या फौजेने स्वस्थपणें तलवार चालवून जय मिळविला. हैदराच्या फौजेला दम निघेना, तेव्हां ती चोहोंकडे पळत सुटली.

ह्या लढाईमध्ये हैदराचा जनानखानाही होता. निजामाच्या बायका हत्तीवर चसल्या होत्या, आणि इंग्लिशांचा पराजय होईल, तो त्यांच्या दृष्टीस पडण्या-करितां ते हत्ती फौजेच्या पिछाडीस उभे केले होते. पळ काढला तेव्हां हत्ती रणांगणांतून काढण्यास हुकूम केला परंतु एका हौद्यांतील एक बाई असें बोल-ली की, “माझा हत्ती तरी निदान येथें राहिला पाहिजे; कारण त्याला आप-ल्या धन्याच्या निशाणाच्या अगोदर माघारें फिरण्याची सवय नाही.” त्यावरून निशाण मार्गे जाईपर्यंत हत्ती तेथेंच उभे राहिले होते, आणि भोंवतालीं इंग्लि-शांच्या गोळ्यांचा वर्षाव चालला होता.

ह्या वेळेस इंग्लिशांचा जय पाहून निजामानें त्यांसीं बोलणें इंग्लिशांकडे घातलें कीं मी तुम्हांकडे येतो, मला परवानगी असावी. इंग्लि- जाण्याविषयीं शांनीं कांहीं दिवसांनीं हें त्याचें म्हणणें मान्य केलें. निजामाचें पुनः बोलणें.

हैदरानें आपला पुत्र टिपू ह्यास फौज देऊन मद्रासच्या भोंवतालच्या प्रांता- वर हल्ला करण्याकरितां पाठविलें होतें. मार्गांत जें हातीं लागेल टिपूची लु- तें लुटावें, जाळावें, नासावें, पाहिजे तें करावें, अशा रीतीनें सेंट टीकरितां म- जार्ज किल्लाच्या दरवाज्यापर्यंत त्यानें आपली कामगिरी उत्कृष्ट द्रासेकडे वजाविली. परंतु बापाच्या पराजयाची बातमी लागल्यामुळें मा- स्वारी. घाग येऊन तो थोरल्या फौजेला मिळाला.

त्रिनोमाली येथें जय झाल्यानंतर स्मिथ साहेब कांहीं दिवस अंबूर कि- स्वस्थ राहिला. तितक्यांत हैदरानें इंग्लिशांच्या ताब्यांतील कांहीं ल्याचा मो- लहानसहान किल्ले घेऊन वेरुळजवळ अंबूर म्हणून मोठा बळकट व्या शौर्या- डोंगरी किल्ला आहे त्याजवर हल्ला केला. त्या ठिकाणीं कालवर्त नें बचाव. साहेब, त्याच्या हाताखालचे कांहीं गोरे लोक व मद्रासच्या दाहा- ता.१० न- च्या काळ्या पायदळ पलटणीचे ५०० शिपाई होते, त्यांनीं तो व्हेवर—ता. ७ डिसेंबर वचावला. स.१७६७.

तो किल्ला हातीं येण्यासाठीं हैदरानें सर्व उपाय केले. छाप घालावयास जेव्हां जेव्हां जावें तेव्हां तेव्हां आपणास इंग्लिश मार्गें हटवितात, असें पाहून कप्तान कालवर्त ह्यानें आपणास शरण यावें म्हणून हैदरानें प्रयत्न केला. तो असाः—त्यानें त्यास सांगून पाठविलें, कीं शूरानें रक्षण करण्यासाठीं जितका प्र- यत्न करावा तितका तुम्ही करून चुकलां, आतां उपाय राहिला नाही, तर तुम्ही आमच्या स्वाधीन व्हावें. तो बोलला, कीं तुम्हाला मी आपलें शौर्य दा- खवावें असा प्रसंग तुम्ही अजून मला आणिला नाही. ह्यानंतर हैदरानें त्यास लांच देण्याचें संधान केलें. त्यास सांगून पाठविलें, कीं तुम्हांवर मोठी मेहर- वानी होईल व तुम्हांस पुष्कळ द्रव्य देऊन मी आपली अर्धी फौज तुमच्या हुकमांत देईन. हा निरोप घेऊन जाणाऱ्या जासुदास कालवर्त साहेब धमकावून बोलला कीं, तुझ्या धन्यानें इतःपर आपल्या माणसांच्या जिवाला जपावें. कारण मी खास सांगतो, कीं ह्यानंतर असला निरोप आणणारास मी निखाल- से फांशी देईन. २६ दिवसपावेतो ह्या सरदारानें दम धरिला. नंतर कर्नल स्मिथ साहेब तेथें आला. त्यास अंबूरच्या किल्ल्यावर इंग्लिशांचें निशाण फड- कत आहे असें दुरून दिसतांच फार आनंद झाला. मद्रासच्या दाहाच्या काळ्या

पायदळ पलटणीने मोठा पराक्रम केल्यामुळे तिच्या निशाणावर अंबूर हा शब्द लिहिला, तो अद्यापि चालू आहे.

हैदराचे प-
श्विमकिना-
च्याकडे पर-
त येणे.
ह्यानंतर आणखी एक वेळ स्मिथ साहेबाने अंबुराजवळ हैद-
राचा पराजय केला. तेव्हां करनाटक इंग्लिशांच्या हातांत सो-
डून देऊन तो पश्चिमेच्या आंगास निघून गेला.

हैदराच्या
मुलुखावर
स्वारी.
ह्यानंतर हैदराच्या मुलखांत लढाई चालवायाची असा मद्रास सरकाराने
निश्चय केला. ही गोष्ट करण्याचे मार्ग दोन होते. म्हैसूरच्या उच्च प्रदेशाच्या
खालच्या मुलखांत स्वारी करावी हा एक. हा मुलूख वानियं-
बाडी, दिदिगल व पालघाट ह्या तिहींच्या मध्ये आहे; म्हणजे हा
त्रिकोणाकृति आहे. दुसरा मार्ग खुद्द म्हैसूर प्रांतांत जाऊन बंग-
लूर शहराला वेढा घालावा. ह्यांतली कोणती तरी एक गोष्ट केली
असती तर फायदा होता, परंतु तसे न करितां दोन्ही गोष्टी एक-
दाच कराव्यासे ठरले. खालच्या मुलखांत स्वारी करण्याचे काम कर्नल वूड
साहेबास सांगितले. त्याने तो मुलूख काबीज करून तेथले सर्व किल्ले हस्तगत
करून घेतले; परंतु त्यांच्या संरक्षणार्थ ज्या फौजा ठेविल्या होत्या त्या पुरेशा
नव्हत्या. कर्नल स्मिथ साहेबास फौजा देऊन सरकाराने म्हैसुरावर पाठविले
होते. त्याजवर सरकारची गैरमर्जी झाल्यामुळे त्यास रद्द करून कर्नल वूड साहेब
खालच्या मुलखांत होता त्यास ह्याच्या जाग्यावर जाण्याचा हुकूम झाला.

इतक्यांत इंग्लिशांच्या फौजेची एक टोळी मुंबईकडून पश्चिमेच्या आंगास
आली होती तिला हैदराने मागे हटविले. तिने हैदरापासून पळ काढला तो
अशा रीतीने की तिच्या अवरुद्धा आणि नांवाला डागच लाग-
ला. नंतर तो पूर्वेकडे वळला. इंग्लिशांनी दोन ठिकाणी हल्ला
केला होता; त्या दोन्ही ठिकाणी त्यांचाच पराजय झाला. वा-
गळूर मुकामी त्याने वूड साहेबाचा पराजय केला; आणि इंग्लि-
शांस माहित नाहीत अशा रस्त्यांनी खालच्या मुलखांत उतरून
तो कोइमचुराजवळ आला, आणि त्याने आपली सर्व ठाणी इं-
ग्लिशांच्या हातची घेऊन त्यांस मद्रासेकडे माघारे हाकून लावले.

मद्रास येथे
हैदराशी त-
ह होतो. ता.
४ एप्रिल स-
न १७६९.
हैदराशी तह करावा अशी इच्छा इंग्लिशांस होती; पण
तो जीं कलमें त्यांस सांगे, तीं सुयुक्तिक व बेताचीं असतांही
ते कबूल करीत ना, त्यामुळे तह होईना. तेव्हां स्मिथ साहेबास
पुनः अधिकार मिळून तो हैदरावर हल्ला करण्यास सिद्ध झाला.
पण त्याच्या फौजेची तांड देण्यास हैदर खुषी नव्हता. तो इं-

गिलशांच्या फौजेस टाळा देऊन मोठ्या जलदीनें मद्रासेस गेला आणि सेंट ज्यार्ज किल्ल्यापुढें फौजेचा तळ देऊन त्यानें इंग्लिशांस सांगितलें, की मी तह करण्यासाठीं आलों आहे. त्यानें म्हटलेलीं कलमें ह्या वेळेस इंग्लिशांनीं कबूल केली. तहनाम्यांत ठरलें कीं, लढाई सुरू झाल्यापासून ज्याचा जो मुलूख गेला असेल त्याचा तो त्यास परत मिळावा आणि परस्परांवर कांहीं प्रसंग गुजरल्यास परस्परांनीं मदत करावी. नंतर हैदरअल्ली आपल्या संस्थानावर मराठे आले होते त्यांजपासून आपला बचाव करण्यासाठीं निघून आला.

क्लैवसाहेब बंगाल्यांतून विलायतेस निघून गेल्यानंतर तेथें पुनः बंडाळी झाली. त्यानें निरनिराळ्या खात्यांत जी सुधारणा केली होती ती चांगल्या रीतीनें चालली नाहीं. साहेब लोक आपला खासगत व्यापार अद्यापि चालवीत होते. वसुलाचें काम नेटिवांच्या हातीं होतें, त्यामुळें वसूल व्हावा त्यापेक्षां फार कमी होत असे. हिदुस्थानांतील राज्यकारभारांत ह्या चुक्या पडल्या, त्यामुळें इंग्लंदांतल्या लोकांचें नुकसान झालें; म्हणजे ईस्टइंडिया कंपनीतील भागीदारांस जितका नफा पडावा तितका पडेना. त्यावरून शेवटीं हिदुस्थानांतील राज्यकारभार आजपावेतो फक्त कंपनीकडेसच होता, तो स्वतः पार्लमेंतास पाहणें प्राप्त झालें.

बंगालचा गवर्नर वारन हेस्तिंग्स साहेब ह्यानें कोर्ट आफ दैरेक्तरस ह्यांच्या हुकुमावरून इकडील राज्यकारभारांत मोठा फेरफार करण्याचा बेत केला. वसुलाचें काम इंग्लिशांच्या हातीं दिलें. बंगाल प्रांत इंग्लिशांच्या हातीं येऊन सात वर्षे झालीं होती. पण तेथील वसुलाचें काम नेटिवांच्या हातीं असल्यामुळें इंग्लिश ह्या प्रांताचे मालक आहेत हें लोकांच्या अनुभवास आलें नव्हतें. तें काम इंग्लिशांच्या हातीं येतांच अंमल व नांव दोन्ही त्यांचीच झाली.

बंगाल प्रांती फार दिवसांपासून स्वस्थता नव्हती ती वारन हेस्तिंग्स ह्यांच्या कारकीर्दीत झाली, तीमुळें दुसऱ्यांच्या अमलांतले लोक कंपनीच्या अमलांतील प्रदेशांत तेथें राहाण्याकरितां आले.

पुढें पार्लमेंतानें हिदुस्थानाबद्दल कायदा ठरविला. तो असा, कीं बंगालच्या गवर्नरास गवर्नर जनरल हा किताब मिळेल; त्यानें सर्व हिदुस्थानचा राज्यकारभार पहावा; त्यास चार असामी कौन्सिलदारांनीं सर्व कामांत मदत करावी; कलकत्यांत कोर्ट आफ्

हेस्तिंग्स साहेबानें केलेला फेरफार. ता० ११ मे स० १७७२. वसूल.

बंगाल्यांत स्वस्थता व उत्तमरीतीचें राज्य. स० १७७२.

रेग्युलेटिंग आक्त. ता. १ जुलै स. १७७३.

पायदळ पलटणीने मोठा पराक्रम केल्यामुळे तिच्या निशाणावर अंबूर हा शब्द लिहिला, तो अद्यापि चालू आहे.

हैदराचे प- ह्यानंतर आणखी एक वेळ स्मिथ साहेबाने अंबुराजवळ हैद-
श्विमकिना- राचा पराजय केला. तेव्हां करनाटक इंग्लिशांच्या हातांत सो-
न्याकडे पर- डून देऊन तो पश्चिमेच्या आंगास निघून गेला.
व येणे.

हैदराच्या मुलुखावर स्वारी. ह्यानंतर हैदराच्या मुलखांत लढाई चालवायाची असा मद्रास सरकाराने निश्चय केला. ही गोष्ट करण्याचे मार्ग दोन होते. म्हैसूरच्या उच्च प्रदेशाच्या खालच्या मुलखांत स्वारी करावी हा एक. हा मुलूख वानियं-वाडी, दिदिगल व पालघाट ह्या तिहींच्या मध्ये आहे; म्हणजे हा त्रिकोणाकृति आहे. दुसरा मार्ग खुद्द म्हैसूर प्रांतांत जाऊन बंग-लूर शहराला वेढा घालावा. ह्यांतली कोणती तरी एक गोष्ट केली असती तर फायदा होता, परंतु तसे न करितां दोन्ही गोष्टी एकदाच कराव्यासे ठरले. खालच्या मुलखांत स्वारी करण्याचे काम कर्नल वूड साहेबास सांगितले. त्याने तो मुलूख काबीज करून तेथले सर्व किल्ले हस्तगत करून घेतले; परंतु त्यांच्या संरक्षणार्थ ज्या फौजा ठेविल्या होत्या त्या पुरेशा नव्हत्या. कर्नल स्मिथ साहेबास फौजा देऊन सरकाराने म्हैसुरावर पाठविले होते. त्याजवर सरकारची गैरमर्जी झाल्यामुळे त्यास रद्द करून कर्नल वूड साहेब खालच्या मुलखांत होता त्यास ह्याच्या जाग्यावर जाण्याचा हुकूम झाला.

हैदराचे पर- इतक्यांत इंग्लिशांच्या फौजेची एक टोळी मुंबईकडून पश्चिमेच्या आंगास आली होती तिला हैदरागने मागे हटविले. तिने हैदरापासून पळ काढला तो अशा रीतीने की तिच्या अबरूला आणि नांवाला डागच लागला. नंतर तो पूर्वेकडे वळला. इंग्लिशांनी दोन ठिकाणी हल्ला केला होता; त्या दोन्ही ठिकाणी त्यांचाच पराजय झाला. वा-गलूर मुक्कामी त्याने वूड साहेबाचा पराजय केला; आणि इंग्लि-त्याचा जय. शांस माहित नाहीत अशा रस्त्यांनी खालच्या मुलखांत उतरून तो कोइमचुराजवळ आला, आणि त्याने आपली सर्व ठाणी इंग्लिशांच्या हातची घेऊन त्यांस मद्रासेकडे माघारे हाकून लावले.

मद्रास येथे हैदराशी त- हैदराशी तह करवा अशी इच्छा इंग्लिशांस होती; पण तो जीं कलमें त्यांस सांगे, तीं सुयुक्तिक व बेताचीं असतांही ते कबूल करीत ना, त्यामुळे तह होईना. तेव्हां स्मिथ साहेबास पुनः अधिकार मिळून तो हैदरावर हल्ला करण्यास सिद्ध झाला पण त्याच्या फौजेची तांड देण्यास हैदर खुषी नव्हता. तो इ.

गिलशांच्या फौजेस टाळा देऊन मोठ्या जलदीनें मद्रासेस गेला आणि सेंट ज्यार्ज किल्ल्यापुढें फौजेचा तळ देऊन त्यानें इंग्लिशांस सांगितलें, कीं मी तह करण्यासाठीं आलों आहे. त्यानें म्हटलेलीं कलमें ह्या वेळेस इंग्लिशांनीं कबूल केलीं. तहनाम्यांत ठरलें कीं, लढाई सुरू झाल्यापासून ज्याचा जो मुलूख गेला असेल त्याचा तो व्यास परत मिळावा आणि परस्परांवर कांहीं प्रसंग गुजरल्यास परस्परांनीं मदत करावी. नंतर हैदरअल्ली आपल्या संस्थानावर मराठे आले होते त्यांजपासून आपला बचाव करण्यासाठीं निघून आला.

क्लैवसाहेब बंगाल्यांतून विलायतेस निघून गेल्यानंतर तेथें पुनः बंडाळी झाली. त्यानें निरनिराळ्या खात्यांत जी सुधारणा केली होती ती चांगल्या रीतीनें चालली नाहीं. साहेब लोक आपला खासगत व्यापार अद्यापि चालवीत होते. वसुलाचें काम नेटिवांच्या हातीं होते, त्यामुळें वसूल व्हावा त्यापेक्षां फार कमी होत असे. हिंदुस्थानांतील राज्यकारभारांत ह्या चुक्या पडल्या, त्यामुळें इंग्लंदांतल्या लोकांचें नुकसान झालें; म्हणजे ईस्टइंडिया कंपनीतील भागीदारांस जितका नफा पडावा तितका पडेना. त्यावरून शेवटीं हिंदुस्थानांतील राज्यकारभार आजपावेतो फक्त कंपनीकडेसच होता, तो स्वतः पार्लमेंतास पाहणें प्राप्त झालें.

बंगालचा गवर्नर वारन हेस्तिंग्स साहेब ह्यानें कोर्ट आफ दैरेक्त्स ह्यांच्या हुकुमावरून इकडील राज्यकारभारांत मोठा फेरफार करण्याचा बेत केला. वसुलाचें काम इंग्लिशांच्या हातीं दिलें. बंगाल प्रांत इंग्लिशांच्या हातीं येऊन सात वर्षे झालीं होती. पण तेथील वसुलाचें काम नेटिवांच्या हातीं असल्यामुळें इंग्लिश ह्या प्रांताचे मालक आहेत हें लोकांच्या अनुभवास आलें नव्हतें. तें काम इंग्लिशांच्या हातीं येतांच अंमल व नांव दोन्ही त्यांचीच झाली.

बंगाल प्रांतीं फार दिवसांपासून स्वस्थता नव्हती ती वारन हेस्तिंग्स ह्यांच्या कारकीर्दींत झाली, तीमुळें दुसऱ्यांच्या अमलांतले लोक कंपनीच्या अमलांतील प्रदेशांत तेथें राहाण्याकरितां आले.

पुढें पार्लमेंतानें हिंदुस्थानाबद्दल कायदा ठरविला. तो असा, कीं बंगालच्या गवर्नरास गवर्नर जनरल हा किताब मिळेल; त्यानें सर्व हिंदुस्थानचा राज्यकारभार पहावा; त्यास चार असामी कौन्सिलदारांनीं सर्व कामांत मदत करावी; कलकत्यांत कोर्ट आफ्

बंगाल्याची स्थिति.

हेस्तिंग्स साहेबानें केलेला फेरफार. ता० ११ मे स० १७७२. वसूल.

बंगाल्यांत स्वस्थता व उत्तमरीतीचें राज्य. स० १७७२.

रेग्युलेटिंग आक्त. ता. १ जुलै स. १७७३.

जस्तिस म्हणजे न्यायसभा नवीन स्थापावी; आणि नेटिवांपासून कोणतेही बक्षीस कौन्सिलदार व दुसरे कामदार ह्यांना घेऊ नये. (ह्या कायद्यास रेग्युलेंटिंग आक्त असें म्हणत असत.)

हा कायदा हेस्टिंग्स साहेबाच्या कारकीर्दीत आला त्याप्रमाणें पहिला गवर्नर जनरल तोच झाला. बारवेल, फ्रान्सिस, कर्नल क्लारिंग व कर्नल मानसन हे चार साहेब कौन्सिलदार नेमिले. त्यांपैकी बारवेल साहेब त्या वेळेस हिंदुस्थानांतच होता. बाकीचे तीन असामी विलायतेस होते ते हिंदुस्थानांत नवीनच यावयाचे होते. कौन्सिलाची सुरवात झाल्या दिवसापासून असें चाललें की, जो विषय पुढें येईल त्याविषयीं आपसांतच तंटे व्हावे. इंग्लंडांतून आलेल्या तीन कौन्सिलदारांचा व गवर्नर जनरल साहेबाचा अत्यंत द्वेष होता, त्यामुळें ते तिघेजण त्यास नेहमीं विरुद्ध बोलत. बारवेल साहेब मात्र नेहमीं गवर्नर जनरलाप्रमाणें बोलें. ह्याप्रमाणें कौन्सिलांत दोन पक्ष होते. त्यांत गवर्नर जनरलाच्या विरुद्ध पक्षाचे लोक फार होते. त्यामुळें त्याच्या हातीं कांहींच अंमल नव्हता म्हटल्यास चिंता नाही.

अयोध्या प्रांताजवळ रोहिलखंड प्रांत आहे, त्यांत कांहीं आफगाण लोक संस्थानी होते, त्यांस घालवून देण्याविषयीं अयोध्येचा नवाब सुजा-रोहिले लो- उद्दौला ह्यास हेस्टिंग्स साहेबानें मदत दिली; हें तंत्र्याचें मूळ कांस वाहेर कारण होय. त्या साहेबानें मदत दिली हा केवळ अन्याय होय. घालविनात. त्यानें कर्नल चांपियन साहेबाच्या हाताखाली फौज देऊन त्यास ता० २३ ए- त्या आफगाण लोकांवर पाठविलें. त्यांस एका लढाईत जिंकून प्रिल स० त्यांचा मुलूख त्यानें सुजाउद्दौलास दिला. त्यानें तेथील रहिवासी १७७४. लोकांवर जुलूम चालविला. मदत दिल्याबद्दल हेस्टिंग्स साहेबास कंपनीच्या नांवानें पुष्कळ द्रव्य मिळालें. दिल्लीच्या बादशाहाच्या हातून कोरा, व अलाहाबाद ह्या दोन प्रांतांचें संरक्षण होईना, सुत्रव ते प्रांत हेस्टिंग्स साहेबानें सुजाउद्दौलास दिले; आणि सुजाउद्दौलानें इ-कोरा व अलाहाबाद राज सरकारास ५० लाख रुपये द्यावे व काशीचा दुर्बल राजा चेतसिग ह्याचें संरक्षण करावें असें ठरलें. परंतु कौन्सिलांत ह्या गोष्टीस विरुद्ध बहुमत पडल्यामुळें ही झाली नाही. तेव्हां कोरा व अलाहाबाद ह्या दोन प्रांतांशीं काशीच्या राजाचा मुलूख कांहीं दिवसपर्यंत मोबदला करावा असा ठराव केला. नंदकुमार म्हणून ब्राह्मणजातीचा एक श्रीमान् गृहस्थ होता. तो मोठा दुर्व्यसनी होता.

त्याला फांशीची शिक्षा झाली. ही ह्या वेळेस एक मोठी गोष्ट झाली. अनेक कौन्सिलदार गवर्नर जनरल ह्याच्या नाशावर नंदकुमार. आहेत, हें नंदकुमारास समजलें, आणि त्याचाही गवर्नर जनरल ह्याशी द्वेष होता, सबब त्यानें अर्ज केला कीं मीरजाफराच्या मुलाच्या रक्षणासाठी मीरजाफराच्या बायकोची नेमणूक केली, त्या कामांत गवर्नर जनरल ह्यानें तिजपासून लांच घेतला. फ्रान्सिस साहेब आदिकरून विरुद्ध मंडळीस ह्यापासून आनंद झाला. नंदकुमाराचा पक्ष उचलून ते त्याची मानमान्यता करूं लागले, आणि त्यांस अखत्यार नसतां ते आपणावरील अधिकाऱ्याची चौकशी करूं लागले.

हा खटला चालला असतां, नंदकुमारानें बहुत वर्षांपूर्वी खोऱ्या सहीचा कागद बनावला होता; त्या गुन्ह्याबद्दल त्यास नवीन स्थापलेल्या कोर्ट आफ् जस्टिसामध्ये एकाएकीं आणून त्याची चौकशी केली. तेव्हां त्याजवर तो गुन्हा लागू होऊन त्यास फांशीची शिक्षा झाली.

त्याची चौकशी व शिक्षा. ता० ५ आगस्ट स० १७७५.

ह्या शिक्षेवरून हिंदुलोकांत मोठा गवगवा झाला. नंदकुमार जातीचा ब्राह्मण असून बडा लोक होता, ह्या दोन कारणांवरून सर्व लोक त्यास फार मानीत असत. तो फांशी दिला त्या वेळेस हजारों लोक जमले होते. सर्वास फार वाईट वाटलें; परंतु त्यास सोडविण्याविषयीं कोणीं दंगा वगैरे केला नाहीं तो मेल्यामुळें गवर्नर जनरलावरच्या फिर्यादीची चौकशी अर्थातच राहिली; आणि ती करणें मोठा अन्यायही होता.

कौन्सिलदारांत तंट्या अद्यापि चाललाच होता. परंतु पुढें कांहीं दिवसांनीं क्लारिंग व मानसन हे दोन असामी मेले, तेव्हां विरुद्ध पक्षाचा एकच असामी राहिला. पुढें गवर्नर जनरल ह्याच्या पक्षाचे लोक कौन्सिलांत पुष्कळ होऊन त्याचें वजन दिवसानुदिवस पडत चाललें.

कौन्सिलांत हेस्तिंग्स साहेबास आपल्या पक्षाचे लोक मिळनात.

मद्रास व बंगोळा ह्या दोन इलाख्यांत मार्गें सांगितल्याप्रमाणें ली होती; तेव्हां मुंबई इलाख्यांत जिकडे तिकडे स्वस्थता होती. पुढें त्या इलाख्यांत लढाईचा प्रसंग आला. मुंबईच्या जवळचीं लहान लहान ठाणीं व्यापारोपयोगी आहेत ती आपल्या अमलांत आणावीं असा मुंबई सरकारचा हेतु फार होता. त्यांतही साष्टीच्या बेटावर त्यांची नजर विशेष होती. मराठ्यांमध्ये ह्या वेळेस पेशव्याच्या गादीबद्दल तंटे लागले होते. मुंबई सरकारच्या मनांत आलें, कीं आपण ह्या तंट्यांत पडून आपणास ज्या गोष्टींची जरूर आहे

गडबड चालली होती. मुंबई इलाख्यांतली स्थिति.

मराठ्यांम- तेवढ्या आपण ह्या अधिकाऱ्यांपासून मिळवाव्या. मराठे ह्या
 ध्ये तंटे. तंढ्यांत गुंनले असतां इंग्लिशांनीं साष्टी घेण्याकरितां फौज रवा-
 ना केली. राघोबादादा पेशव्याची गादी मिळविण्याचा यत्न क-
 रीत होता. तो मदत मागण्याकरितां इंग्लिशांकडे गेला, तेव्हां त्यांनीं सांगित-
 लें, कीं साष्टी व मुंबई भोंवतालच्या दुसऱ्या जागा आम्हास घाल
 मुंबई सर- तर आम्ही तुम्हास शत्रूबरोबर लढण्याविषयीं मदत देऊं. त्यानें
 कारचा ठ- ती गोष्ट पतकरिल्यावरून मुंबई सरकारानें त्यास फौजेची मदत
 राव बंगाल दिली. परंतु बंगाल सरकारास मुंबई व मद्रास ह्या दोन इलाख्यां
 सरकार फि- वर अंमल करण्याचा अधिकार मिळाल्यावरून पुण्यावर पाठवि
 रवितें. पुरंद- लेली फौज परत आणण्याविषयीं मुंबईस त्यानें खरमरीत हुकूम
 रचातह.ता० लिहिला, व राघोबादादाच्या शत्रूबरोबर तह करण्याकरितां क-
 ३ जून स० र्नेल अपतन साहेबास बंगाल्याहून रवाना केलें. राघोबादादाच्या
 १७७६. शत्रूंनीं कबूल केलें, कीं इंग्लिशांनीं राघोबादादाचा पक्ष सोड-
 ल्यास इंग्लिशांस साष्टी व मुंबईच्या भोंवतालच्या जागा
 आम्ही देतां.

पुढें कांहीं वेळपर्यंत मराठे उगीच राहिले. नंतर असें समज-
 मराठे युद्धा- प्यांत आलें कीं, ते इंग्लिशांवर जाण्याची तयारी करीत आहेत.
 स तयार हो- इंग्लंड व फ्रान्स ह्यांच्या मध्ये लढाई लागण्याचा संभव होता, व
 तान. कलकत्त्यास वातमी जाऊन पोहोंचली, कीं पुण्यास कोणी फ्रेंच
 सरदार आहे तो पेशव्यांची फौज तयार करीत असतो.

हेस्तिग्स साहेबानें बंगाल्याहून मुंबईस लागलीच थोडकीच फौज रवाना
 करून मुंबई सरकारास तिच्या मदतीस आणखी कांहीं फौज
 पुण्यावर बं- पाठविण्याचा हुकूम केला. मुंबईसरकारानें तो हुकूम मान्य क
 गाल्याहून व रून कर्नेल ईगर्तन साहेबाच्या हाताखालीं चार हजार फौज पाठ-
 मुंबईहून विली, आणि तह अगर दुसरें एखादें बोलणें करण्यासाठीं दोन
 सैन्य पाठ- मुलकी कामगार पाठविले. ईगर्तन हा सेनापतीच्या कामास चां-
 विनात. गला नव्हता. त्याचप्रमाणें फौजेवर हुकूम एकाचा व तह वगैरे
 करण्याविषयी हुकूम दुसऱ्याचा ही व्यवस्था चांगली नव्हती.

मुंबईची फौज पुण्याकडे रवाना झाली. राघोबादादाची पुनः इंग्लिशांशी
 एकी झाल्यावरून तोही तिजबरोबर होता. परंतु मराठी फौज
 मुंबईचीफौ- आणण्याचें त्यानें कबूल केलें होतें ती आणिली नाहीं. लढाई
 ज पुण्याकडे सुरू होऊन इंग्लिशांचा जय होतोसें झालें म्हणजे ती येईल असें
 रवाना होणे. त्यानें सांगितलें. परंतु ह्या बोलण्यापासून जी गोष्ट होईलसें

राघोबादादास वाटलें होतें ती झाली नाही. इंग्लिश फौजेचे काम-
गार भ्याले. शत्रु त्यांच्या दृष्टीपुढें येऊन उभा राहिला. परंतु त्यांचें धैर्य
अगदीं सुटून शत्रूंनीं तोंड न देतां ते माघारे निघाले. मराठी
फौजेपुढें पळ काढणें म्हणजे गोष्ट कठीण होती. मराठ्यांपाशीं इंग्लिशांच्या
घोडेस्वारांचा भरणा फार, ते स्वार इंग्लिश फौजेभोंवतीं चोहों- मुख्याची
कडून घिरव्या घालूं लागले. तिच्या अन्न पाणी वगैरे सामानाची मूर्खपणाची
व तिची त्यांनीं गांठ पडूं दिली नाही. कोणी थकलेला अगर वर्तणूक.
अजारी मनुष्य हातीं लागल्यास ते तत्क्षणीं मारून टाकीत. इ-
ंग्लिश आपणावर हल्ला करितातसें दिसल्यास ते लागलेच दूर पळून जात. परंतु
इंग्लिश पुढें निघाले, की पुनः ते पाठीवर चालून येत.

अशी इंग्लिशांची अगदीं अव्यवस्था होऊन ते मोठ्या अप्रति-
ष्ठेनें मागे निघाले. परंतु दोन दिवसांनीं मुक्काम करून त्यांनीं या स्वारीचा
मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें लावलें. तेव्हां साष्टी वगैरे जीं ठाणीं अपमानका-
तुम्हीं मागितलीं होती तीं मागूं नयेत म्हणजे तुम्हांस मुंबईस जाऊं रक शेवट.
देऊं, असें त्यांनीं सांगितलें. तेव्हां इंग्लिशांनीं दोन आपले अ- जानेवारी
सामी मराठ्यांच्या छावणीत ओलीस पाठविले, आणि राघोबा- स. १७७९.
दादा आपल्या शत्रूच्या स्वाधीन झाला.

बंगालच्या फौजेनेंही कांहीं एक केलें नाही. त्या फौजेचा बंगालचे से-
कमांदर कर्नल वेलस्ली येतेवेळेस मार्गांत एके ठिकाणी राहून ते- न्याचा मु-
थील संस्थानांच्या तंट्यांत पडला. वास्तविक पाहतां त्यास ह्या काम.
तंट्यांत पडण्याचें कारण नव्हतें.

हेस्तिंग्स साहेबानें त्यास लागलेच परत बोलावून त्याच्या जा- कर्नल गोद-
ग्यावर गोदर्ड साहेब नेमिला. हा मनुष्य शूर व चलाख होता. र्द साहेबा-
त्यास काम मिळतांच तो मुंबईकडे चालता झाला. मुंबईच्या र्चा नेमणूक.
फौजेकडून त्यास निरोप गेले कीं, तुम्हीं पुढें येऊं नये व त्या ता० ३ डि-
फौजेबरोबर दोन मुलकी कामगार होते त्यांनीं त्यास न येण्या- सेंबर स०
विषयीं हुकूम लिहिला. परंतु निरोप व पत्रें मान्य न करितां तो १७७८.
सुरतेस येऊन दाखल झाला.

सुरतेस आल्यावर कांहीं दिवसपावेतो त्यानें आपण होऊन त्याचा जय.
युद्ध केलें नाही. परंतु स० १७८० च्या जानेवारीत लढाई करून स० १७८०.
त्यानें अमदावाद घेतली. पुढच्या स्वारीत त्यानें मराठ्यांच्या फौ-
जेचा पराजय केला.

ह्याप्रमाणें पश्चिमेच्या आंगास गोदर्ड साहेब लढत होता, तेव्हां हेस्तिंग्स

साहेबानें कप्तान पोफम साहेबास कांहीं फौजेनिशीं गोहदचा
क्याप्तन राणा इंग्लिशांच्या पक्षास नूतन मिळाला होता त्याला मदत क-
पोफम. रण्यासाठीं पाठविलें होतें. गोहद परगणा आग्रा प्रांतांत आहे,
तेथें शिदा त्या राण्याशीं लढत होता.

कप्तान पोफम साहेब नेमला हें फार चांगलें झालें. कारण त्याप्रमाणें हुशार
तो लाहोर दुसरा मनुष्य नव्हता. त्यानें लाहोरच्या किल्ल्यास प्रथम वेढा
घेतो. ता० घातला, तेव्हां मराठे जिवाकडे न पाहतां तो किल्ला बचावण्याक-
२१ एप्रिल रितां लढले. ह्या लढाईचा परिणाम मोठा भयंकर झाला; म्हणजे
स० १७८०. इंग्लिशांचे एकशें पंचवीस असामी मेले; परंतु शेवटीं जय होऊन
किल्ला त्यांच्या हातीं आला.

ह्यानंतर पोफम साहेब ग्वाल्लेरीवर गेला. हिंदुस्थानांत सर्वांचा ग्रह असा
होता, कीं ग्वाल्लेरीचा किल्ला अतिशय बळकट आहे. तो इंग्लि-
ग्वाल्लेरीची शांच्यानें देखील घेवणार नाही. तो उंच डोंगरावर बांधला
स्वारी. आ- आहे. त्यांत फौज पुष्कळ व लढाऊ होती. तारीख ३ आगष्ट
गस्त ता० ३ १७८० रोजीं गोच्या फौजेनें त्यास वेढा दिला. ते शिड्यांवरून
स० १७८०. चढून आंत गेले. त्यांनीं शत्रूस एकदम गांठलें आणि फारसे
लोक न मरतां किल्ला आपल्या स्वाधीन करून घेतला.

मराठ्यांशीं ती मोहीम पुढें थोडेच दिवस चालली. कारण हेस्तिंगस सा-
तह. ता० हेबाचें संपूर्ण लक्ष दुसऱ्या मोठ्या युद्धाकडे लागलें होतें; आणि
१७ मे स० त्याच्या हातीं जितका पैसा होता तितका सारा त्या युद्धास अव-
१७८२. श्य होता.

मराठ्यांवर इंग्लिशांनीं तह केला, आणि कर्नल अप्तन साहेबानें पुरंदर
मुक्कामीं तह केल्या दिवसापासून मराठ्यांचा जो मुख्य इंग्लिशांनीं घेतला होता
तो त्यांनीं त्यांचा त्यांस-परत दिला.

ॐ

सातवा भाग समाप्त.

भाग आठवा.

हैदरअल्लीची करनाटकांत स्वारी.

स० १७८० पासून १७८४ पावेतों.

हैदराची स्वारी—मद्रासेंतील कामगारांची सुस्ती—बेली साहेबाचा पराजय—सर हेक्टर मनरो माघारा जातो—मद्रासेंत भय—हेस्तिगस साहेब फौज पाठवितो—कलकत्याहून सर घेरकूत साहेब येतो—वांदिवाश शत्रूकडून परत घेतात. चिलंब्रम येथें पराजय—पोर्तोनोवो येथील लढाई—हैदराचा पराजय—बंगाल्याहून कपतान पीयर्स साहेब कूच करितो—दुसरी लढाई—सोलनगडचा जय—शत्रूकडून वेरूळ घेतात. दच लोकांशीं लढाई—त्यांची ठाणीं घेतात—हैदर मद्रासेस पुनः येऊन पोहोंचतो—कूत साहेब चाकरी सोडतो—ब्राथवेत साहेबाचा पराजय—तेलिचरीस म्हैसुरकरांस मार्गें हटवितात—पश्चिमेच्या किनाऱ्यावर टिपूची रवानगी—पनियनी येथें त्याचा पराजय—हैदर मरण पावतो—टिपू परत येतो—माथ्यु साहेब म्हैसुरावर स्वारी करितो—बेदनूर घेतो—आपण निर्भय आहों. असें वेडेपणानें मानितो—टिपू पुन्हा येतो—बेदनूर माघारें घेतो—त्यानें केलेली लबाडी—मंगळूरचा वेढा—कर्नल फुलर्तन साहेब कूच करितो—टिपू सुलतान ह्याजबरोबर तह.

मद्रास इलाख्यावर ह्या वेळेस मोठें संकट आलें होतें. हैदर आपल्या अवाढव्य फौजेनिशी करनाटकांत उतरत होता. ह्या कामाकरितां बहुत दिवसांपासून मोठी फौज जमवून तो तयारी करीत होता. हैदराची कनिजाम अल्ली व दुसरे मुसलमान राजे ह्यांस मदतीकरितां त्यानें रनाटकांत बोलाविलें होतें. चोहोंकडून लोक त्याजपाशीं जमले होते. ते स्वारी. जुलै सर्व इंग्लिशांबरोबर लढण्यास उद्युक्त होते. कारण इंग्लिशांचा स० १७८०. द्वेष सर्व करीत असत. ह्या सर्व गोष्टी हिदुस्थानांत चोहोंकडे प्रसिद्ध असतांही मद्रास सरकारास कळल्या नाहींत. तें गाढ झोंपेंत होतें. त्या संकटाच्या परिहारार्थ त्याची कांहींच तयारी नव्हती. त्या संकटाबद्दल कोणी सूचनाही केली नाहीं. शत्रूच्या आंगावर जाण्या- मद्रासेंतील विषयीं शिकलेली फौज तयार करून ठेविली नव्हती. सर्वांतही कामगारांची विशेष गोष्ट अशी कीं तेथील कौन्सिलदारांत बंगाल्यांतल्याप्रमाणे सुस्ती. णेंच मूर्खपणाचे तंटे होऊन दुफळी झाली होती.

मद्रासेच्या भोंवतालचीं खेडीं हैदरानें जाळलीं, त्यांचा धूर, सेंट थामस मांत

हैदर मुलूख येथून प्रत्यक्ष दृष्टीस पडला. हैदराच्या लोकांनी पोर्तोगो लुटलें. उजाड क- कांजीवरम त्याच्या हातीं गेलें, ही बातमी येऊन पोहोंचली. रितो. इतक्या गीष्टी झाल्या, तेव्हां त्यास हैदर येतो हें खरें वांटलें.

नंतर सरकार जागृत झालें. त्यानें पैशाकरितां कलकत्यांस मद्रास सर- लिहिलें, कांजीवरम शत्रूनें सोडून दिलें होतें तेथें सर हेक्टर मनरो कारचे वेडेप- ह्यास फौजेनिशीं पाठविलें, कर्नल बेली फौज घेऊन गंधुरास जात णाचे उपाय. होता त्यास परत बोलाविलें. ह्या गंधुराविषयीं निजामअल्लीबरो- वर पुष्कळ वादविवाद झाले होते.

बेली साहेब कांजीवरम येथें मनरो साहेबांस येऊन मिळण्याकरितां परत निघाला. पण ह्या उभयतांची गांठ पडण्यापूर्वीं बेली साहेबावर हल्ला करून त्याची मसलत फसविण्याचा हैदरानें बेत केला.

मनरो साहेबानें कर्नल फ्लेचर ह्यास १००० निवडक स्वारांनिशीं बेली सा- हेबाच्या मदतीस पाठविलें. मार्गातील वाटाड्यांस हैदराबादेकडून पगार मिळत होता, सबब त्यांनीं फ्लेचरच्या फौजेस भलत्या मार्गांनें नेण्याचा उद्योग केला, पण ती न फसतां नेमलेल्या ठिकाणीं पोहोंचली.

मनरो साहेबाच्या छावणीपासून सुमारे ९ मैलांवर बेली साहेब होता. प्रातः- काळीं तो कूच करणार तो त्याच्या छावणीस टिपूच्या फौजेनें वेढा घातला. त्या फौजेनें त्यास पूर्वीं बहुत दिवसपर्यंत त्रास दिला होता. बेलीच्या फौजेवर तोफा सुरू झाल्या. त्या तोफा हिसकावून घेण्यासाठीं पुढें सरा, करनल बे- असा त्यानें एका टोळीस हुकूम केला. ती हुकूमाप्रमाणें पुढें ली साहेबा- गेली आणि मोठ्या शौर्यानें तिनें त्या तोफा घेतल्या. तेव्हां हजा- चापराजय. रों स्वार एकदम त्या टोळीभोंवतीं जमून त्यांनीं ती माघारी ला- ता० १० वली; ती जाऊन आपल्या फौजेस मिळाली. ते स्वार हैदराच्या फौजेच्या आघाडीपैकीं होते. त्यांचें पायदळ व तोफखाना मा- संप्रंवर स० होता. ते स्वार मधून निघून गेल्यानंतर बेलीसाहेबाच्या फौजेवर १७८०.

५० तोफा एकदम चालू झाल्या. त्याच्या फौजेनेंही तोफांचा मार चालविला होता; पण तोफा थोड्या व दाहू गोळा अगदी संपला. दाहूच्या दोन पेठ्यांस आग लागली. शिपाई लोकांचा गोंधळ होऊन गेला. ते मार्ग अगदी पिछाडीवर जाऊन पडले. उगीच बंदूक भरावी व सोडावी; पण को- णावर सोडावी वगैरे त्यांस कांहीं सुचेनासें झालें. गौरी पलटण पुढें सरण्या- विषयीं उद्युक्त होऊन आम्हांस पुढें न्या, आम्हांस पुढें न्या, असें म्हणत होती, पण बेली साहेब नेईना. तो अशा प्रसंगांत सांपडल्यामुळें फार श्रम होऊन अगदी थकला. त्या योगानें त्याला कांहीं सुचेनासें झालें. तेव्हां तहाच्या नि-

शाणासुद्धां आपल्या फौजेपुढें येऊन तुम्हीं शत्रूच्या स्वाधीन व्हावें, असा तीस त्यानें हुकूम केला.

जय मिळाल्याच्या योगानें अगदीं वेडे होऊन हैदराचे लोक इंग्लिशांची एव-
दीशी टोळी होती तींत घुसले, आणि पुढें येईल त्याचे तुकडे करा- हैदराच्या
वे, मग तो जखमी असो अथवा धट्टाखट्टा असो, हें पहायाचें स्वारांचा
नाहीं, असें त्यांनीं चालविलें. इंग्लिशांच्या रक्तांत तरवार बुड- क्रूरपणा.
विण्याचा प्रसंग तरुण लोकांस हा पहिलाच होता. म्हातारे होते
ते त्यां पडलेल्या इंग्लिशांचें दुःख पाहून हंसत होते.

शेवटीं ही कत्तल सरली, आणि थोडेसे लोक जिवंत राहिले होते त्यांस
हैदराच्या छावणींत नेलें. तेथें तोही झालेल्या गोष्टीवरून मोठा आनंदित होऊ-
न कत्तल केली हा मोठा पराक्रम आपण केला, असा गर्व करीत होता.

ह्या गोष्टी ऐकून सर हेक्टर मनरो मद्रासेकडे निघून गेला. आपणास ज-
लद जातां यावें म्हणून त्यानें आपल्या तोफाही टाकून दिल्या. मनरोसाहेब
नंतर हैदरास प्रांत मोकळा सांपडला. त्यानें अर्काट व दुसरे परततो.
कितीएक किल्ले घेऊन वेळ्यास वेडा दिला.

वेली साहेबाच्या पराजयाची खबर मद्रासेंत लागतांच सर्व
इंग्लिश लोक अत्यंत दुःखित झाले. सर्वांच्या मुद्रा भयभीत मद्रासेंतील
दिसूं लागल्या. पुढें होणाऱ्या दुःखाच्या सूचक चिन्हांवरून स- स्थिति.
र्वांची अंतःकरणे शोकाक्रांत झालीं. परंतु हेस्तिंग्स साहेबास हें
वर्तमान कळतांच त्यानें जलदीनें सर्व गोष्टीची तयारी केली. म्हणजे वावन
दिवसांच्या आंत बंगाल्यांतील कमांडर इन् चीफ सर ऐरकूत
साहेब ह्यास त्यानें जास्ती फौज देऊन मद्रासेस पाठविलें; खुष्की- हेस्तिंग्ससा-
च्या वाटेनें तेथें कांहीं फौज धाडण्याविषयीं हुकूम केला; जिक- हेबाची त्वरे-
डून मिळेल तिकडून द्रव्य मिळविलें, मद्रासेंतील गवर्नरास सुस्ती- ची आणि
बद्दल बरतर्फे केलें; आणि मराठ्यांशी ऐक्य केलें. सरिंश, ह्या धैर्माची व-
प्रसंगीं तयारी करण्याकरितां जें त्याच्या हातून होण्यासारखें होतें तें सर्व त्यानें केलें.
तेणूक.

कूत साहेबानें मद्रासेस पोहोंचतांच लढाई सुरू केली नाहीं. तेथील फौजे-
ची अगदीं दुर्दशा झाली होती, म्हणून तिची संग्रामाविषयीं लढाईकरि-
तयारी करण्याच्या कामांत प्रथमतः त्यानें दिवस घातले. जाने- तां कूत सा-
वारीच्या १७ व्या तारखेस त्यानें शत्रूवर हत्यार धरिलें. हैद- हेन लष्करा-
रापुढें टिकाव धरून जे किल्ले राहिले होते, त्यांजवर जास्ती कु- ची तयारी
मक पाठवून तेथला बंदोबस्त त्यानें प्रथम केला, आणि चिंगल- करितो.

घट येथे कुमक पाठविली. वांदिवाश येथे कूत साहेबाचा प्रथम संग्राम झाला.

किल्ल्याचा
बंदोबस्त.

चिलंब्रम ये-
थे पराजय.
ता० १८
जून स०
१७८१.

तो प्रकार असा कीं, वांदिवाश मुक्कामी महंमद अल्लीचा गवरनर होता त्यावर इदवार ठेवणे गैर असे वाटले, तेव्हां लेफ्तेनेंत फिलत साहेबास तेथे पाठविले. त्याने मोठ्या पराक्रमाने ह्या शहराचा बचाव केला. नंतर पेंदेशरी परत घेण्याचा यत्न फ्रेंचांनीं केला होता, सव्व कूतसाहेब त्या शहरावर गेला. आणि तेथून कडलुरास जाऊन लढाई वगैरे कांहीं न करितां कांहीं दिवस स्वस्थ राहिला. कडलूरापासून १५ कोसांवर चिलंब्रम म्हणून लहानसा किल्ला आहे, तो घेण्याकरितां त्यानें एक टोळी पाठविली होती, तिचा फार खराबा होऊन ती परत आली.

हैदराच्या
स्वाच्या.

तंजावरचे शहर
सोडून त्याजखालचा सर्व
मुलूख त्यानें काबीज केला होता.
चिलंब्रम ह्या ठिकाणीं इंग्लिशांचा पराजय झाल्यावरून आपण
तो इंग्लि-
शांजवळ
येतो.

हैदरअल्ली इंग्लिशांच्या फौजेच्या जवळ आला. असें फार दिवस झाले नव्हते. तो दुसऱ्या ठिकाणीं जय मिळवीत होता. अंबूर, थियागड वगैरे बहुत किल्ले त्यानें घेतले होते.

तंजावरचे शहर सोडून त्याजखालचा सर्व मुलूख त्यानें काबीज केला होता. चिलंब्रम ह्या ठिकाणीं इंग्लिशांचा पराजय झाल्यावरून आपण मागे फिरून पुन्हा इंग्लिशांस गांठावे असें त्यास वाटले. तेव्हां तो कडलुराजवळ येऊन चांगल्या बंदोबस्ताच्या ठिकाणी छावणी देऊन राहिला. हैदरास एकदां समोर गांठावे असें कूत साहेबाच्या मनांत होतेच. तसा प्रसंग हा आपोआप आला. हैदरहि आजपावेतो इंग्लिशांशी लढण्याचा प्रसंग आला असतां निखालस टाळाटाळ करीत असे. परंतु ह्या वेळेस त्याच्याहि मनांत त्यांच्याशी तोंड देऊन लढण्याचें होतें.

कून साहे-
बाची त-
यारी.

आपणास जय मिळेल अशी कूत साहेबाची खातरी होती तथापि पराजय झाला असतां निघून जाण्याची तजवीज असावी. म्हणून आरमार अगदीं किनाऱ्याजवळ आणून ठेविले होते.

तारीख १ जुलई १७८१ रोजी सकाळीं सात वाजतां कूत साहेबाची फौज लढाई करण्याकरितां छावणीतून बाहेर पडली, ती हैदराची फौज नजरेस पडेपर्यंत पुढें आली. हैदरानें फौज कडलुराच्या रस्त्यावर उभी केली होती. तिच्या डाव्या आंगास कांहीं अंतरावर समुद्र होता व उजव्या आंगास लहान लहान टेंकड्या होत्या. हैदरानें शिपाई लोकांच्या रांगे-वरोबर तोफांची रांग लावली होती. आणि इंग्लिश ज्या ठिकाणाहून हल्ला करतील असें त्यास वाटले होतें, त्या ठिकाणीं चोहोंकडून गोळे येऊन पडावे अशी तजवीज करून ठेविली होती. शत्रूंनीं आपल्या सैन्यांतील लोक कसकसे उभे केले होते,

पोर्तुगो
येथील लढा-
ई. नारीख
१ जुलई स-
न १७८१.

ह्याचा इंग्लिश जनरल सुमारे एक तासपर्यंत पुरता शोध काढीत होता. तो हें करीत असतां त्याच्या सैन्यावर शत्रूकडचे लोक दुरून गोळ्यांचा भडिमार करीत होते; परंतु हा मार फारसा झपाट्याचा नव्हता, त्यानें आपल्या लोकांस अशी आज्ञा केली होती कीं, शत्रूंनीं कितीहि वर्षाव केला, तरी तुम्हीं त्यांवर एक सुद्धां गोळी टाकूं नये. शेवटीं कांहीं वेळानंतर पुढें काय करावयाचें ह्या-विषयीं त्यानें आपला संकेत ठरविला. शत्रूकडचे लोकांस वाटत होते कीं पुढें जें मैदान होतें त्यामध्ये इंग्लिश आले असतां ते आपल्याकडच्या सर्व तोफांच्या कचाट्यांत सांपडतील, आणि तेथें त्यांच्या सैन्याचा मोड झाला असतां त्यांच्यावर आपल्या स्वारींनीं चाल केली म्हणजे त्यांत पुष्कळ नफा होईल. असा त्यांचा उद्देश आहे हें जाणून इंग्लिश जनरल ह्यानें आपल्या सैन्याचे दोन भाग केले, आणि उजवेकडे फिरून तेथें जी वाळूचीं टेंकाडें होती, त्यांच्या व समुद्राच्या मध्ये जी मोकळी जागा होती तीतून तो पुढें चालता झाला.

हैदरानेही आपल्या सैन्याच्या आघाडीचा रोंख सत्वर बदलला. त्याचा व इंग्लिश सैन्याच्या पहिल्या टोळीचा सामना त्या वाळूच्या टेंकाड्यांमध्ये एक खिड होती तेथें झाला. इंग्लिशांवर शत्रूंकडून गोळ्यांचा मार मोठ्या झपाट्यानें चालला असतां पलीकडे जें मैदान होतें त्यांत त्यांच्या पहिल्या टोळींतील लोक नीट व्यवस्थेनें उभे राहिले, आणि जें वाळवंट ते वलांडून गेले होते, त्यांत दुसरी टोळी येईपर्यंत ते त्या मैदानांत तसेच कांहीं न करतां धीर धरून उभे राहिले. त्यांचा जनरल सैन्यामधून घोड्यावर बसून फिरत होता; त्यानें त्यांस सांगितलें, कीं कांहीं वेळपर्यंत तुम्ही असाच धीर धरा, व एक सुद्धां गोळी सोडूं नका. इतक्यांत एक अदिकांप मोठ्या त्वरेनें घोडा उडवीत त्या-जकडेस आला आणि त्यानें त्यास सांगितलें, कीं शत्रूंनीं सर्व वाळवंट आपल्या हस्तगत करून घेतलें. हें ऐकून इंग्लिश जनरल ह्यानें तोफा चालू कराव्या म्हणून ताबडतोब हुकूम केला. त्याच्या लोकांनीं गोळ्यांचा असा सपाटा चालविला, कीं त्या भागांत जे शत्रूंकडचे लोक होते त्यांनीं लागलाच पळ काढलां.

इकडे वाळवंटावर दुसरी टोळी मोठ्या निकरानें लढत होती. त्या टोळींतल्या लोकांनीं शत्रूंस अगदीं मागे हटविलें, आणि ज्या स्थानीं जाण्याचें त्यांच्या मनांत होतें तीं स्थाने आपल्या हस्तगत करून घेतलीं.

हैदरानें मग आपल्या घोडेस्वारांस चाल करावी म्हणून हुकूम केला; परंतु इंग्लिशांच्या गोळ्यांच्या झपाट्यामुळे त्यांनीं चाल करण्यास जितके वेळां यत्न केला तितके वेळां तो सर्व निष्फळ झाला. थोडक्याच वेळांत हैदराच्या सैन्यांतील सर्व लोक संग्राम सोडून पळूं लागले. तेव्हां हैदर एका टेंकाडीवर बसून खाली युद्ध चाललें होतें तें पाहत होता. आपल्या लोकांनीं पळ काढला म्हणून

त्यास जेव्हां कोणी सांगितलें, तेव्हां त्यास तें खरें वाटेना; आणि ज्यानें हें सांगितलें त्याची तो निर्भर्त्सना करूं लागला, तो त्या जाग्यावरून कांहीं केल्यानें हालेना. शेवटीं त्याच्या प्रीतीतर्ला एक चाकर होता तो त्याजवळ आला, आणि त्यानें त्याचे पाय घट्ट धरून त्याच्या पायांत बळेंच जोडा घातला आणि त्यास एका घोड्यावर नेऊन बसविलें. त्या घोड्यावर बसून हैदर समरांगणांतून त्वरेनें पळून गेला.

ह्या युद्धांत इंग्लिशांचा जय झाला, हा त्यांस फार उपयोगी पडला. ह्यामुळे लोकांस त्यांची दहशत पूर्ववत् वाटूं लागली. करनल बेली ह्याचा जयाचा पराजय झाल्यामुळे लोकांत इंग्लिशांविषयीं वाईट मत झालें होतें, रिणाम. तें अगदीं गेलें; आणि हैदरास आपला जय होईल म्हणून जी आशा होती ती समूळ नाहीशी झाली.

टिपू वांदिवाश किल्ला घेण्याकरितां झटत होता; इतक्यांत त्यास ही बातमी कळली म्हणून तो आपल्या बापास जाऊन मिळाला. इकडे गालच्या हैदर, सर ऐरकूत ह्याचा आणि बंगाल्याहून नवी पलटण येणार येण्याचा मि- होती तिचा संयोग होऊं नये म्हणून यत्न करीत होता. परंतु गफ. आ- सर ऐरकूत ह्यानें ज्या रस्त्यानें सैन्य कधींच गेलें नाहीं, असा स्त स० जो पलीकत तळ्याच्या पूर्वेकडचा रस्ता, त्यानें कूच केलें, आणि १७८१. ज्या ठिकाणीं हैदराचें सैन्य होतें तेथें न येतां आपला उद्देश सिद्धीस नेला.

ह्या नव्या पलटणीचा मुख्य अमलदार कपतान पियर्स हा कलकत्याहून कपतान पि- येतांना ज्या मुलखांतून आला, त्याविषयीं माहिती त्यास फारच यर्स बंगा- थोडी होती, व तेथील लोकांच्या मनांत इंग्लिशांबरोबर वैरभाव ल्याहून येतो. आरंभण्याचा बराच कल होता. असें असतांही तो तेथून मोठ्या चतुराईनें आला.

ही पलटण येऊन पोहोंचल्यावर सर ऐरकूत हा वाटेंत त्रिपासोर शहर घेऊन, अरकाट व वेलूर ह्या शहरांकडे परत गेला. त्यास अडवावें म्हणून हैदरानें आपलें सैन्य त्याच्या सन्निध नेलें, आणि ज्या पालीलोर येथें दुसरी ठिकाणीं एक वर्षापूर्वीं त्यानें करनल बेली ह्याचा पराजय करून लढाई. त्याच्या सैन्याचा भयंकर रीतीनें विध्वंस केला होता, त्याच ठिकाणीं त्यानें पुनः इंग्लिशांस लढाई दिली. मागच्या लढाईत जेरणांत मरून पडले होते त्यांपैकीं पुष्कळांच्या अस्थि अद्याप तशाच जमिनीवर पडल्या होत्या. ज्यांनीं हा अघोर व निष्कारण अनर्थ केला होता त्यांच्या बरोबर लढण्यास जात असतां त्यांच्या देशबंधूस त्या अस्थि तुडवीत जावें लागलें, यामुळे त्यांस मनस्वीच दुःख झालें.

ह्या लढाईत माझाच जय झाला असें हैदर सोलूं लागला; परंतु वास्तविक

पाहतां जरी पूर्ण जय कोणत्याही पक्षास मिळाला नव्हता, तरी इंग्लिशांनीं शत्रूस रणांतून मागे हटविलें आणि तेथेंच डेरे देऊन आपली छावणी केली.

पुढें लागलीच २७ वे सप्टेंबर रोजीं वेलूरनजीक शोलिंगगड म्हणून एक टेंकडी आहे तेथें दुसरी लढाई झाली. ह्या प्रसंगीं हैदरास इंग्लिशांनीं एकाएकीच जाऊन गांठलें. त्यानें कांहीं वेळपर्यंत चांगला टिकाव धरिला; परंतु उत्तरोत्तर आपण दुर्बळ होत चाललों असं पाहून त्यानें आपल्या निवडक स्वारांस चाल करावी म्हणून हुकूम केला. जरी हे स्वार जेव्हां जेव्हां चाल करीत तेव्हां तेव्हां त्यांचा पराभव होई, तरी हैदर त्यांस पुनः पुनः चाल करावी म्हणून हुकूम करी; ह्यांत त्याचा इतकाच उद्देश होता कीं, इकडे शत्रूस आपल्या स्वारांबरोबर लढण्यांत गुंतविलें असतां आपल्या तोफखान्याकडील लोकांस रणांतून परत जाण्यास चांगली सवड सांपडेल. ह्या लढाईत हैदराकडचे लोक पांच हजारांवर पडले व इंग्लिशांकडचे सुमारे १०० पडले.

ह्या प्रसंगीं मद्रासेंतील २० व्या काळ्या पलटणीच्या लोकांनीं चांगला पराक्रम केला. त्यांच्या पराक्रमाची आठवण रहावी म्हणून अद्यापि त्यांच्या निशाणावर “ शोलिंगगड ” अशीं अक्षरें असतात.

हैदरानें वेलूर शहरास वेढा घातला होता व त्या शहरांत दुष्काळ पाडून तेथील लोकांस अगदीं जर्जर केलें होतें. हा वेढा, सर ऐरकूत ह्याचा जय झाल्यामुळें, त्यास सहज उठिवतां आला. पुढें लागलेंच कांहीं दिवसपर्यंत सर ऐरकूत मद्रासेंत जाऊन राहिला.

ह्याच मोहिमेंत इंग्लिशांची व डच लोकांची लढाई चालू झाली; हिंदुस्थानांत जीं डच लोकांचीं संस्थानें होती तीं इंग्लिशांनीं घेतलीं; मद्रास आणि पलीकत हीं ठाणीं लागलीच त्यांच्या हस्तगत झालीं; आणि समुद्रांत जें त्यांचें अरिमार होतें त्यांतील लोकांनीं व जमिनीवर जें त्यांचें सैन्य सर हेक्टर मनरो ह्याच्या हाताखालीं होतें त्यानें जेव्हां निगापटणावर बराच गोळ्यांचा वर्षाव केला तेव्हां तेंही त्यांच्या हस्तगत झालें.

पुढल्या वर्षीं लागलेंच इंग्लिशांनीं हैदराबरोबर पुनः युद्ध चालू केलें. सर ऐरकूत जरी आतां उतार वयामुळें व आजारामुळें अगदीं शक्तिहीन झाला होता, तरी इंग्लिश सैन्याचें आधिपत्य तोच करीत होता. इंग्लिशांचा व फ्रेंचांचा फार दिवसांपासून कलह चालला होता. ह्यामुळें फ्रान्स देशाहून हैदरास कुमक करण्यास्तव कांहीं सैन्य आलें होतें. ह्या सैन्याचा मुख्य अम्मलदार बुशी

शोलिंगगडची लढाई.
ता० २७ सप्टेंबर.
स० १७८१.
वेलूर मोकळें करतो.
उचलोकांबरोबर लढाई.
हैदराबरोबर पुनः लढाई.
जानेवारी.स. १७८२.

फ्रेंचलोक नामें सरदार होता. हा तीस वर्षापूर्वी ह्या देशांत आला होता, हैदरास मि- त्या काळीं त्यानें येथें मोठाले पराक्रम केले होते, परंतु आतां ऋतान. त्याच्या आंगांत तादृश कुवत राहिली नव्हती.

ह्या मोहिमेंत हैदरानें प्रारंभींच कडलूर शहर घेतलें. पुढें तो वांदिवाश कि- ह्यास वेढा घालूं लागला; परंतु पूर्वी सर ऐरकूत ह्यानें तीन वेळां वेढे उठविले होते, त्याप्रमाणें त्यानें हाही वेढा उठविला. मग टिपू अरणी शहर लुटावें ह्या हेतूनें त्या शहराकडे गेला; परंतु तेथें जी लढाई झाली तींत त्याचा सर ऐरकूत पराभव झाला. पुढें थोडक्याच दिवसांनीं सर ऐरकूत मद्रासेस विश्रांति घेतो. परत गेला. त्याचे सैन्यांतील पुष्कळ लोक आजारी पडून मेले, ह्यास्तव त्याचें सैन्य अगदीं कमी झालें होतें व तो स्वतांही फारच हलक झाला होता. मद्रासेंत येऊन पोहोचल्यावर थोडेच दिवसांनीं तो मरण पावला.

हा सरदार निवर्तल्यावर त्याच्या हाताखालीं जे शिपाई होते ते कैक वर्षेपर्यंत त्याचे गुण आठवून त्यास अत्यंत पूज्य मानीत असत; हें सर ऐरकूत ह्याच्या कीर्तीस एक मोठें भूषणच आहे, व ह्यावरून त्यानें मोठाले पराक्रम करून किती कीर्ति मिळविली हें ध्यानांत येईल.

डच लोकांपासून इंग्लिशांनीं निगापटण शहर घेतल्यावर त्या शहरावर जें सैन्य पाठविलें होतें त्यापैकीं त्यांनीं कित्येक लोकांस करनल करनल ब्रा- ब्राथवेत ह्याच्या हाताखालीं देऊन तंजावर येथें पाठविलें. कांहीं थवेतची दिवसपर्यंत ह्या लोकांनीं शत्रूवरोवर चांगलें युद्ध केलें व त्यामुळें स्वारी. ता० इंग्लिशांस बराच नफा झाला; परंतु ह्या स्वारीचा शेवट वाईट १६ फेब्रुवा- झाला. एके दिवशीं करनल ब्राथवेत ह्यानें एके मैदानांत छाव- री. स० णी केली होती; त्या वेळीं त्याजवळ नुसते २००० लोक होते, १७८२. ह्यामुळें त्यास चिंता पडली; कारण कीं टिपू आपल्यावरोवर पुष्कळ सैन्य घेऊन त्याचा शोध करीत फिरत आहे असें त्यास माहीत होतें. परंतु येथें राहिलें असतां कांहीं एक धोका नाही, असें त्याच्या वाटाड्यांनीं सांगितल्यावरून तो तेथें निःशंकपणें राहिला. पुढें संकट येणार आहे असें जरी त्यास कोणी सुचविलें, तरी जी जागा त्याच्या पसंतीस येऊन जेथें छावणी केली होती त्या जाग्यावरून तो हालेना; आणि शत्रूकडील हजारों लोक येऊन त्याच्या सैन्याभोंवताले प्रत्यक्ष उभे राहत तोंपर्यंत तो तेथें तसाच निर्धास्त राहिला. त्याच्या जवळ जे थोडेसे लोक होते त्याचा परा- त्यांनीं मोठ्या शूरपणानें युद्ध करून दोन दिवसपर्यंत शत्रूचें जय. कांहींच चालूं दिलें नाही. ते चौकोनी बुरूज बांधून उभे राहिले, आणि त्यांच्यामध्ये फाटाफूट करायची म्हणून जेव्हां जेव्हां

शत्रु त्यांच्यावर चाल करून घेत, तेव्हां तेव्हां ते त्यांचा पराभव करून त्यांस मागे हटवीत. परंतु शत्रूचा समुदाय मोठा असल्यामुळे त्यांचे कांहीं चालेनासे झाले, आणि शेवटी फ्रेंच लोकांनी पुढारी होऊन जो त्यांच्यावर हल्ला केला त्यांत त्यांचा मोड झाला. त्यांच्यावर आतां मोठा कठीण प्रसंग येऊन गुजरला, कारण की, पूर्वी करनूल बेली ह्याच्या सैन्याचा परांवाक्रम एथें पराभव झाला, तेव्हां त्याच्या सैन्याची कत्तल उडवून जसे शत्रूंनी अघोर अनर्थ केले होते, त्याप्रमाणेंच आतां येथें होऊं लागले. करनूल ब्राधवेत ह्याच्या टोळीचा मोड होतांच शत्रूंनी त्याच्या सैन्यांत शिरून कत्तल करण्यास प्रारंभ केला, परंतु शत्रूंकडेस जे फ्रेंच सरदार होते त्यांनी मध्यस्थी करून कत्तल बंद केली. ह्या फ्रेंच सरदारांच्या आचरणांत, व ज्या क्रूर, निष्ठुर व अविचारी लोकांस ते साह्य करण्यास आले होते, त्या लोकांच्या आचरणांत फारच भेद दिसून आला.

पश्चिम भागीं तेलिचरी येथें इंग्लिशांचे कांहीं सैन्य होते. त्यांच्यावर हैदर दोन वर्षे एकसारखे हल्ले करीत होता; परंतु त्या लोकांनी मोठ्या शूरपणानें शत्रूंचे कांहीं चालू न देतां आपला बचाव केला होता. त्या लोकांस कुमक करावी ह्यास्तव मेजर आविंगतन ह्याच्या हाताखालीं कांहीं सैन्य देऊन त्यास तेलिचरी एथें पाठविलें होतें.

पश्चिम कि-
नाच्यावरील
प्रकार.

ज्या दिवशीं इकडे करनूल ब्राधवेत ह्याच्या सैन्याची शत्रूंनी कत्तल केली त्याच दिवशीं त्यानें पश्चिम भागांत जें शत्रूंचें सैन्य होते त्याचा पराभव केला.

ही बातमी हैदरास कळतांच त्यानें आपल्या सैन्यास कुमक करण्याकरितां टिपूस तिकडे रवाना केलें. ज्या वेळीं टिपू तेथें जाऊन पोहोंचला त्या वेळीं करनूल हम्बरस्तोन हा आपल्यावरोबर कुमक घेऊन मेजर आविंगतन ह्यास जाऊन मिळाला होता व तेथें जें सैन्य होते त्याचें आधिपत्य घेऊन पालघाट ह्यास वेढा घालण्यास जात होता. त्याची व टिपूची पानियानी येथें गांठ पडली; तेव्हां टिपूनें इंग्लिश सैन्याच्या ज्या तोंडावर घंदोबस्त कमी आहे असें त्यास वाटत होतें, त्या तोंडावर रात्रीच्या प्रहरां हल्ला केला, तेव्हां त्याच्या सैन्यांतील पुष्कळ लोक मरून त्याचा पराजय झाला.

पानियानी
एथील लढा-
ई. ता. ०२९
नव्हेंबर स०
१७८२.

टिपू इकडे असतां हैदरअल्ली मरण पावला. त्याचे जे मुख्य सरदार होते त्यांनीं टिपू परत येईपर्यंत हैदर मेला ही बातमी होईल तितका यत्न करून गुप्त ठेवावी असा निश्चय केला. त्यांनीं ह्या मजकुराविषयीं बातमी टिपूस पाठविली आणि हैदर जिवंत असतां जसा कारभार चालत असे त्याप्रमाणें ते चालवूं लागले. हैदराचें प्रेत कुजूं नये म्हणून त्यांनीं त्यांत भसाला घातला; आणि जेव्हां

हैदराचा
मृत्यु. ता. ०७
डिसेंबर. स०
१७८२.

त्याचें सैन्य कूच करीत असे, तेव्हां ते त्या प्रेतास एके पालखीत बसवीत व त्या पालखीचे पडदे सोडून ती पालखी सैन्याच्या अग्रभागी चालवीत, जसा काय हैदर अद्यापि जिवंत आहे; परंतु फार अजारी मात्र आहे. ही गोष्ट गुप्त न राहिल्यामुळे एकदां लोकांनीं बंड करण्याविषयीं यत्न केला, परंतु त्यांनीं तें बंड लागलेंच दाबून टाकलें.

कांहीं रीतीनें हैदर मेला ही बातमी इंग्लिशांस कळल्यावरून त्यांनीं आपल्या सैन्याचा अधिपति जनरल स्तुअर्त, ह्यास ही सवड सांपडली होती ती साधण्याविषयीं निकड लाविली, परंतु त्यानें आळसानें स्वस्थ बसून जी संधी आली होती ती धालविली; तथापि पुढें त्यानें कडलूर ह्यास वेढा घातला. हें शहर त्या वेळीं फ्रेंच लोकांच्या ताब्यांत होतें. जनरल स्तुअर्त ह्यास ह्या कामांत यश प्राप्त होईल असें वाटत होतें; कारण कीं त्यानें त्या वेढ्याचें काम चांगल्या रीतीनें चालविलें होतें. परंतु पुढें इंग्लिश व फ्रेंच ह्यांच्या मध्ये तह झाल्याची बातमी विलायतेहून आल्यावरून त्यानें जें हें अवेळीं काम आरंभिलें होतें तें त्यास सोडून द्यावें लागलें.

टिपू आपल्या बापाच्या गादीवर बसतो. डिसेंबर सन १७८२.

इकडे हैदर मरण पावला, ही बातमी टिपूस कळतांच तो पश्चिम भागांतून सत्वर निघून चितूर येथें येऊन दाखल झाला. तेव्हां त्यास राज्याभिषेक झाला व हैदराच्या सर्व सैन्याचा अधिकार मिळाला.

पश्चिम किनाऱ्यावर पुन्हा लढाईची सुरवात.

टिपू राज्यावर बसतांच इंग्लिशांनीं मलबार येथें युद्ध चालविलें होतें तें पुनः चालू केलें. त्यांचें पानियानी येथें सैन्य होतें, तें त्यांनीं मरजीनामें एक किल्ला आहे, तेथें नेऊन ठेविलें आणि त्यास कुमक करण्यास्तव मुंबईहून नव्या पलटणी आणविल्या ह्या सर्व सैन्याचा मुख्य अधिकार जनरल माथ्यू ह्यास देऊन एकदम पुढें चालतें व्हावें, असा त्यांनीं त्यास हुकूम केला.

पश्चिमेकडून म्हैसूरच्या राज्यावर हल्ला करण्यास दोन वाटा आहेत एक पालघाटानजीकच्या टेंकळ्यांमध्ये जी खिड आहे तीतून आहे; हें वाट कोईमतूर येथें जाते. हें शहर त्या वेळीं टिपूकडेस होतें दुसरी वाट म्हैसूराच्या व समुद्राच्या मध्ये जे पर्वत आहेत त्या पर्वतांतील एके खिडीतून आहे. ह्या वाटेनें इंग्लिशांनीं टिपूच्या राज्यांत प्रवेश केला; आणि त्याचें सैन्य हसंघेरीच्या घाटापर्यंत येऊन पोहोचलें. तेथें आल्यावर त्यांनीं होनोरचा किल्ला घेतला घाटांतून येतांना त्यांस पुष्कळ ठिकाणीं शत्रूंनीं प्रतिबंध केला.

१७८३.

त्यांस अनेक प्रकारचे व्याक्षेप झाले; परंतु त्यांच्या सैन्यांतील लोक, मोठ्या धैर्याने हे सर्व प्रतिबंध दूर करून, घाटपार निघून आले; आणि शेवटी त्यांनी म्हैसूरच्या त्या प्रांतांतील मुख्य शहर बेदनूर घेतलें. इंग्लिशांनी हें शहर घेतलें ह्यामुळे त्यांचें सर्व कार्य झालें असें नाही; कारण की, टिपू त्या भागांत आपलें सर्व सैन्य घेऊन फिरत होता.

परंतु जनरल माथ्यू ह्याच्या हें लक्षांत आलें नाहीं. पुढें तो तसाच कांहीं न करितां बेदनूर शहरांत स्वस्थ राहिला, आणि ज्या चांगल्या पलटणी होत्या त्या त्यानें परत पाठवून दिल्या. टिपू कोणते ठिकाणीं होता व काय करीत होता ह्याविषयीं त्यानें बराबर शोध ठेविला नाहीं, हा त्याजकडे मोठा दोष आहे.

बेदनूर येथे
जनरल मा-
थ्यू साहेबा
ची सुस्ती.

टिपूनें कांहीं दिवस असेच जाऊं दिले आणि मग जनरल माथ्यू साहेब निःशंकपणें बेदनूर येथें स्वस्थ राहिला असतां एके दिवशीं प्रातःकाळीं टिपूनें एकाएकीच येऊन त्या शहरास वेढा घातला. आणि नडीचें तोंड होतें तेथें आपले सर्व लोक सत्वर नेऊन उभे केले. ह्यामुळे आंत जे इंग्लिश लोक होते ते मोठ्या संकटांत पडले. टिपूनें त्या शहरांतून पलीकडे जाण्यास जे सर्व मार्ग होते ते बंद करून टाकले, आणि रखवालीस जे शिवंदीचे लोक होते त्यांस हस्तगत करून घेतलें. नंतर त्यानें तहाविषयीं बोलणें आरंभिलें. त्यानें ठरविलेलीं कलमें इंग्लिशांस अनुकूल होती, म्हणून आंत लोक होते त्यांनीं टिपूचें बोलणें मान्य केलें; परंतु टिपू पुढें आपल्या वचनाप्रमाणें वर्तला नाहीं. जे इंग्लिश लोक त्याच्या हातीं लागले त्यांस त्यानें पुष्कळ दिवसपर्यंत एका भयानक व आंधारे बंदिशाळेंत नेऊन ठेविलें. ह्या विच्याऱ्यांपैकीं कित्येकांनीं विष पिऊन व कित्येकांनीं तरवारीनें माना तोडून आपला अंत करून घेतला.

टिपू पुन्हा
बेदनूर घेनो.
ता० ३०
अप्रैल. सन
१७८३.

टिपूनें बेदनूर घेतल्यावर तो पुढें मंगळूराकडे चालता झाला. ह्या ठिकाणीं जनरल माथ्यू ह्याचें बाकीचें सैन्य होतें. ह्या किल्ल्याच्या भिंती अर्गदी मोडकळीस आल्या होत्या. तथापि आंत जे थोडेसे लोक करनल कयांपबेल ह्याच्या हाताखालीं होते, त्यांनीं मोठा पराक्रम करून त्या किल्ल्याचा बचाव केला. हा किल्ला घेण्याविषयीं टिपूनें पुष्कळ यत्न केला, परंतु तो सर्व निष्फळ झाला.

मंगळुराचें
मोठ्या परा-
क्रमानें रक्ष-
ण. ता०
२३ मे. सन
१७८३-
ता० २३ जा-
नेवारी. सन
१७८४.

इंग्लंड व फ्रान्स ह्या देशांच्यामध्ये तह झाल्याची बातमी टिपूस कळलीच होती: हा तह झाल्यामुळे त्यास जे फ्रेंच लोकांचे साह्य होते ते नाहीसे झाले; ह्यास्तव कांहीं दिवसपर्यंत तह करण्याविषयीचे इंग्लिशांचे बोलणे टिपूस कबूल करावे लागले. ह्या तहांत कलमें ठरली त्यांत हें एक होते कीं, मंगळूरच्या किल्ल्यांत जे इंग्लिशांचे लोक होते त्यांस जितके अन्न लागेल तितके टिपूने पुरवावे. ह्या कलमाच्या वास्तविक अर्थाप्रमाणें टिपू वागला नाही. त्यानें अन्न पाठविलें, तें अगदीं वाईट होते, व उभय पक्षांमध्ये तह झाला होता तरी त्यानें किल्ल्यास वेढा घालण्याचें काम चालविलेंच होतें. किल्ल्यांत दुष्काळ पडल्यामुळे आंत ज्या इंग्लिश लोकांनीं कित्येक महिनेपर्यंत पराक्रम करून टिपूचे कांहींच चालू दिलें नव्हतें त्यांस किल्ला सोडून देणें प्राप्त झालें.

इंग्लिशांमध्ये व टिपूमध्ये पुनः तहाविषयी बोलणें होऊं लागलें; परंतु टिपू गर्वानें फारच चढला होता, म्हणून तो भलभलत्याच अटी धरूं लागला; ह्यामुळे कोणतेंही एक कलम ठरेना. टिपूबरोबर युद्ध चालविण्यास इंग्लिशांचे कांहीं सैन्य तयार होतेंच. ह्या सैन्याचा मुख्य-अम्मलदार करनल फुलरतन ह्यास मद्रासेहून भिन्न भिन्न प्रकारचे एकमेकांस विरुद्ध असे अनेक हुकूम आल्यावरून काय करावे ह्याविषयी त्याचा अगदीं घोटाळा झाला होता; परंतु शेवटी त्यास योग्य दिसेल त्याप्रमाणें करण्याची परवानगी मिळाली. असा हुकूम येतांच तो वेधडक त्या भागांत जो डोंगराळ मुलूख आहे त्यांतून मोठमोठाल्या मजला करीत पुढें चालता झाला. त्याचा उद्देश होता कीं, मंगळुराजवळ जनरल माकलीआद ह्यांचे सैन्य होतें त्यास जाऊन मिळावे. इकडे जात असतां वाटेंत त्यास तह झाल्याची बातमी कळली. ह्यामुळे त्यानें आपला बेत फिरविला. पालघाट व कोइमतूर ह्याजकडे परत येऊन त्यानें तीं दोन्ही स्थाने घेतलीं. टिपूनें मंगळूर किल्ल्याविषयी जो विश्वासघात केला होता, त्यावरून ह्याचा सूड उगविण्यास तो श्रीरंगपट्टणावर जाण्याची तयारी करीत होता. सन १७८४. तो त्यास हुकूम आला कीं, टिपूबरोबर तह झाला आहे, यास्तव तुम्ही युद्ध बंद करावे. ह्या तहांत जे ठराव झाले होते, त्यांपैकी एक असा होता कीं, लढाई चालू असतां एकमेकांस एकमेकांचे जें काय मिळेल तें ज्याचे त्यास परत करावे. हा तह दोन्ही पक्षांचे साह्यकारी लोकांसही लागू होता.

आठवा भाग समाप्त.

भाग नववा.

बंगाल्यांत हेस्तिग्स साहेबाच्या कारकीर्दीची अखेरी,

आणि टिपू सुलतान ह्याजवरोवर लढाई.

सन १७८१ पासून सन १७९२ पर्यंत झालेली वर्तमाने.

लढाईच्या सामग्रीची तयारी करण्यास पैसा कोठून मिळवावा ह्याविषयी इंग्लिशांस चिंता पडते—ते काशीच्या राजावर पैशाची मागणी करतात— वारन हेस्तिग्स राजास भेटण्यास स्वतः काशीस जातो—तो चेतसिंग ह्यास कैद करतो—त्यावर काशीचे लोक बंड करतात—राजा कैदेतून सुटून पळून जातो—वारन हेस्तिग्स ह्याजवर अतिशय संकट येते—चेतसिंग बंड करितो व त्याचा पराभव होतो—काशीचे गादीवर नवा राजा बसतो—इंग्लिश अयोध्येच्या नवाबावर पैशाची मागणी करितात—नवाबाजवळ पैसा नसल्यामुळे ते बेगमांपासून पैसा घेतात—हेस्तिग्सच्या कारकीर्दीची अखेरी—तो विलायतेस जातो व तेथे त्याची चौकशी होते—त्याने हिंदुस्थानांत कोणत्या प्रकारे कारभार केला तो—हिंदुस्थानाच्या राज्यांत फारफेर होतो—ह्या प्रकरणी फाक्स व पिट् ह्यांचीं मतें—लार्ड कार्नवालीस गवर्नर जनरल होऊन हिंदुस्थानांत येतो—टिपू युद्धाची तयारी करितो—तो मलबार येथे जे नायर लोक होते त्यांस गांजतो—त्रावणकोरच्या राज्यामध्ये व म्हैसूरच्या राज्यामध्ये जी भित होती तीवर तो हल्ला करितो—त्याचा पराभव होतो—तो तेथून मोठ्या संकटाने पार पडतो—इंग्लिश लोक लढाईची तयारी करितात—टिपू त्रावणकोरच्या राज्यांत स्वारी करितो व श्रीरंगपट्टणास परत येतो—इंग्लिश लोक लढाई चालू करितात—ते टिपूचा पाठलाग करित फिरतात—लार्ड कार्नवालीस मद्रासेस येतो—तो श्रीरंगपट्टणावर हल्ला करितो—इंग्लिश लोकांचे सैन्य रणांतून मागे हटते—पश्चिम भागांत लढाई चालू होती तीविषयी—लार्ड कार्नवालीस नंदीदुर्ग व दुसरे डोंगरी किल्ले घेतो—तो पुनः श्रीरंगपट्टणावर हल्ला करितो—तो त्या शहरास वेढा घालितो—तो टिपूजवरोवर तह करण्याची कलमें ठरवितो—टिपू हीं कलमें मान्य करितो.

मागच्या प्रकरणांत ज्या लढाईविषयी सांगितले आहे तीत इंग्लिशांस खर्च पुष्कळ झाला. ह्यामुळे गवर्नर जनरल ह्यास चिंता उत्पन्न झाली की, आतां आपणास पुढे लढाई चालविणे आहे, तर ती आपणास यशस्कर व फलदायक होण्यास सामग्रीची तयारी चांगली पाहिजे; ती करण्यास पैसा कोणत्या द्वारे मिळवावा? त्याच्या ताव्यांत जे संस्थाने होती, तेथील राजांनीं द्रव्याचा पुरा-

वा करावा म्हणून त्याने त्या सर्व राजांस विनंती केली. तसेंच काशीचा राजा चेतसिंग ह्यासही त्याने ह्याबद्दल विनंती केली. मागे जेव्हां सर्व देशांत फळ्या होऊन दंगा झाला होती, त्या वेळीं बंगाला येथील कौन्सिलांत बहुमतानें ठरल्यावरून ह्या राजाची संस्थाने कंपनी सरकारानें आपल्या ताब्यांत घेतली होती; परंतु मी कंपनी सरकारास दरवर्षास अमुक रकम पोहोचवीत जाईन असे त्याने कबूल केल्यावरून त्याची संस्थाने पुन्हा त्यास दिली, ह्याविषयी मागे लिहिलेच आहे. पुढे जेव्हां लढाई चालू झाली, तेव्हां त्या राजाजवळ जास्ती पैसा मागण्याची जरूर कंपनी सरकारास पडल्यावरून वारन हेस्तिंगस ह्याने त्यावर पैशाची मागणी केली; व तेव्हांपीसून वारन हेस्तिंगस, त्या राजाजवळ हा पैसा दर वर्षास मागत होता; परंतु त्या राजानें त्याच्या मागण्याप्रमाणें पैसा दिला नाहीं. इंग्लिश सरकारास पैशाची तर फारच जरूर पडली होती, आणि ह्या राजाजवळ पैसा पुष्कळ आहे असे त्यांस वाट-वारनहेस्तिंगस साहेब चेतसिंगास भेटण्याकरितां काशीस जातो. ता० १४ आगस्ट. सन १७८२.

त होतें. कांहीं दिवसांपूर्वी ह्या राजानें एके प्रकरणांत कौन्सिलाकडचा पक्ष धरून वारन हेस्तिंगस ह्याचें मन दुखविलें होतें, ह्यामुळे तो त्या राजाची अप्रतिष्ठा करण्याची संधी पाहतच होता. त्याने त्या राजाजवळ कांहीं घोडेस्वार मागितले, ते देण्याची त्या राजानें पुष्कळ टाळाटाळ केल्यावर कबूल केलें. नंतर तो त्या राजाजवळ आणखी जास्ती पैसा मागूं लागला, तो मी देत नाहीं असे राजानें सांगितल्यावरून गवर्नर जनरल ह्याने त्याच्यावर तो दोष ठेवून असे ठरविलें कीं, राजानें दंड द्यावा. हा दंड न देण्याविषयी राजानें पुष्कळ यत्न केला, परंतु वारन हेस्तिंगस ह्याने निश्चय केला होता कीं, ठराव झाला आहे तो मी शेवटास नेईन.

तो राजास स्वतः भेटून आपलें म्हणणें त्याजकडून कबूल करवावें, ह्या हेतूने काशीस गेला. चेतसिंग त्यास गांवाबाहेर सामोरा आला आणि त्याची अतिलीनतेनें प्रार्थना करून म्हणाला कीं, सर्वापराधांची क्षमा असावी व मजबरोबर पुन्हा पूर्ववत् स्नेहभाव ठेवावा. परंतु वारन हेस्तिंगस काशीस जाऊन पोहोचल्यावर लागलीच दुसऱ्या दिवशीं राजाची वृत्ति बदलली. हें पाहून त्यास मनस्वी क्रोध आला आणि राजास ताब्यांत जाऊन कैद करावें असा त्यानें आपले लोकांस हुकूम केला. त्याच्या हुकमाप्रमाणें त्यांनीं राजास कैद केलें. त्या वेळीं कोणीहि प्रतिबंध किंवा दंगा केला नाहीं. गवर्नर साहेबाबरोबर जे शिपाई लोक आले होते ते अर्दी थोडे होते. त्यानें ज्या

चेतसिंगास कैद करितो.

ता० १६

आगस्ट.स-

न १७८२.

दोन टोळ्या राजास कैद करण्याकरितां पाठविल्या होत्या त्यांतील लोकांनीं विसरून आपल्याबरोबर दारूगोळीचें सामान नेलें नव्हतें.

राजास कैद केलें, ही बातमी लागलीच सर्व शहरभर पसरली. त्या वेळीं ह्या क्षेत्रांत, हिंदुस्थानांतील सर्व देशांतून संन्यासी, ब्राह्मण इत्यादि अनेक प्रकारचे यात्रेकरू जमले होते, त्यांस हें कळतांच काशीस बंड त्यांचीं मनं क्रोधानें अगदीं खवळून गेली. त्या सर्वांनीं एकत्र होतें. आगस्त होऊन बंड केलें आणि राजवाड्यावर हल्ला करून तो घेतला व स० १७८२, आंत शिरून तेथें जे शिपाई लोक होते त्यांची कत्तल उडविली. राजवाड्यांत जे इंग्लिश सरदार होते, ते जोंपर्यंत त्यांच्या आंगांत तरवार धरण्याची शक्ति होती तोंपर्यंत लढत होते. परंतु त्यांसही ह्या लोकांनीं बलहीन करून आपल्या हस्तगत करून घेतलें आणि राजास बंदापासून मुक्त केलें. राजानें वाड्यांत दंगा चालला असतांच, आपलो राजाची सुसुटका करून घेतली आणि तो काशीतून पळून भागीरथी उतटका व तो रून पार गेला. जेव्हां, तो जाऊं लागला तेव्हां त्यास सुखरूप पळून जातो. पोंहोंचवावें म्हणून त्याचे संगतीं जे त्याचे लोक आले होते, त्यांनीं त्या कांठची दरड फार उंच होती, ह्यास्तव आपल्या पगोऱ्यांचा दोर बांधला आणि त्या दोरावरून राजास खालीं उतरविलें.

इकडे वारन हेस्तिगस ह्याजवर मोठा आणीबाणीचा प्रसंग येऊन गुजरला. तो ज्या शहरांत होता तेथील सर्व लोक अगदीं खवळून गेले होते. त्यास सैन्यबळ तर अगदींच नव्हतें. त्याजवळ थोडेसे इंग्लिश लोक व कांहीं पहारेकरी शिपाई इतकेच मात्र होते. ह्या- वारन हेस्तिगस साहेबा- मुळें तो तेथून जिवंत परत जाईल असा संभव सुद्धां नव्हता. वर महत् असें असतांही वारन हेस्तिगस ह्यानें धीर न सोडतां व आपल्या संकट. मनाची शांतता जाऊं न देतां कुमक आणविण्याकरितां एकावर

एक जासूद पाठविले. त्यानें लहान लहान कागदाच्या तुकड्यांवर चिथ्या लिहिल्या आणि त्या चिथ्या गुंडाळून पक्ष्याच्या पिसांचे दांड्यांत जो पोकळ भाग असतो त्यांत घातल्या. जासुदांनीं हीं पिसें आपल्या कानांस जीं भोंकें होतीं त्यांत घातलीं; अशा प्रकारें ते आपणाजवळ काय आहे हें कोणासही उमगूं न देतां, शहरांतून निघून गेले. हेस्तिगस साहेबावर इतका प्रसंग येऊन गुजरला होता, तरी त्याचें चित्त इतकें स्वस्थ होतें कीं, त्यास मराठ्यांबरोबर तह करण्याचे बाबर्दीत एक पत्र लिहावयाचें होतें तें, इकडे शहरांत दंगा चालला असतां व लोक त्याचा जीव घेण्याच्या बेत करीत असतां, त्यानें स्वस्थपणें बसून

लिहिलें, आणि ज्या प्रकारें दुसरीं पत्रें रवाना केलीं होतीं त्याच प्रकारें हेंही रवाना केलें.

थोडक्याच वेळांत कांहीं थोडेसे शिपाई लोक येऊन दाखल झाले; परंतु वारन हेस्तिंगस ह्यास पुढें काशींत राहणें सोईचें न वाटल्यावरून तो तेथून रात्रीच्या प्रहरीं युक्तीनें पळून गेला आणि काशीजवळच जो मोठा चुनारगड नामें किल्ला आहे तेथें जाऊन राहिला.

इकडे चेतसिंग, सर्व युद्धाचें साहित्य तयार करून, इंग्लिशांबरोबर लढाई करण्यास सिद्ध झाला. त्याचें सैन्य अगदीं अव्यवस्थित होतें; कारण कीं; त्यानें जे लोक जमा केले होते ते केवळ दंगेखोर, अडाणी, आयत्या चेतसिंगाचें वेळेस गोळा केलेले व युद्धकर्मांमध्ये अगदीं अशिक्षित होते. अशा बंड व त्याचा लोकांनिशी हेस्तिंगस साहेबावर जाऊन हल्ला करावा व त्याचा पराजय. अगदीं मोड करून टाकावा असा त्यानें निश्चय केला. परंतु इंग्लिशांचे जे सरदार होते ते आपआपल्या हाताखालचें सैन्य घेऊन लागलेच जमा झाले. त्यांनी चेतसिंगानें जें सैन्य जमविलें होतें, त्याची दाणादाण करून टाकिली; ह्यास्तव चेतसिंग काशीपासून २५ कोसांवर जो विजयगड म्हणून किल्ला आहे तेथें पळून गेला. वारन हेस्तिंगस ह्यानें ह्या किल्यावर हल्ला करण्यास कांहीं सैन्य रवाना केलें. मग चेतसिंग तेथून निघून बुंदेलखंडांत गेला. तो तेथें असतांच मरण पावला.

नंतर इंग्लिशांनी चेतसिंगाच्या भाच्यास त्याच्या गादीवर बकाशीचा सविलें. त्यास काशीच्या राज्यांतून जी सालीना खंडणी मिळत नवा राजा. असे, ती त्यांनीं वाढविली आणि सर्व राज्याचा कारभार चालविण्यास त्याच्या बापास नेमिलें.

वारन हेस्तिंगस चुनारगड येथें असतां, तो अयोध्येचे नवाबाबरोबर कांहीं मोटाल्या प्रकरणीं ठराव करीत होता. ह्या नवाबानें इंग्लिशांस जो पैसा देण्याचें कबूल केलें होतें तो त्याजकडून आला नव्हता, म्हणून वारन हेस्तिंगस ह्यानें त्याजवर पैशाची मागणी केली. नवाबानें मजजवळ देण्यास सध्या पैसा नाही अयोध्येच्या असें सांगितल्यावरून वारन हेस्तिंगस ह्यानें अशी ठराव केली कीं, नवाबाबरोबर तह. ना. आजपासून घेऊन द्यावा. ह्या दोन्हीही बेगमांजवळ पैसा पुष्कळ आहे, असें इंग्लिशांच्या समजण्यांत आलें होतें. त्या दोघीही पैसा देण्यास खुषी नव्हत्या; परंतु त्यांच्या जवळून तो पैसा बलात्कारानें घेतला. पुढें जेव्हां वारन हेस्तिंगस विलायतेस परत गेला, तेव्हां त्याची चौकशी होत असतां त्यानें बेगमांपासून पैसा घेण्यास कसा हुकूम दिला हा त्याजवर मोठा दोष ठेविला.

• ह्यानंतर वारन हेस्तिगस हिंदुस्थानांत फार दिवस राहिला नाही. पुढें त्यानें आपलें सर्व लक्ष, जो विस्तीर्ण देश त्याच्या ताब्यांत आला होता त्याची व्यवस्था करण्याकडे, व जे हिंदुस्थानांतील संस्थानिक राजे होते त्यांच्या बरोबर स्नेह जोडण्याकडे व त्याच्या हाताखालीं जे लोक होते त्यांचें कल्याण करण्याकडे लाविलें. तो हिंदुस्थानांत असनांच करनाटकांत जिकडे तिकडे दंगे बंद होऊन पुन्हां सर्वत्र शांति झाली, व सर्व लोक इंग्लिशांस पूर्वीपेक्षांही जास्ती मान व सत्कार देऊं लागले. तो जेव्हां विलायतेस गेला, तेव्हां ज्या लोकांचें त्यानें श्रम करून कल्याण केलें होतें त्यांस मनस्वीच वाईट वाटलें.

हेस्तिगस साहेबाच्या कारकीर्दीचा शेवट. ना० ८ फेब्रुवारी सन १७८५.

वारन हेस्तिगस विलायतेस जाऊन पोहोंचल्यावर त्याजवर असा ठपका आला, कीं त्यानें हिंदुस्थानांत असतां राज्यकारभार फार अनीतीनें चालविला व तेथील जे राजे होते त्यांच्याबरोबर अप्रामाणिकपणानें वर्तणूक केली. ह्या बाबतींत त्याजवर पुष्कळ गुन्हे आल्यावरून त्याच्या वर्तणुकीची चौकशी होऊं लागली. ही चौकशी पुष्कळ दिवसपर्यंत चालली होती. परंतु शेवटीं वारन हेस्तिगस ह्याजवर कांहीं गुन्हा लागू नाही असा निवाडा झाला.

वारन हेस्तिगस साहेबाची चौकशी.

वारन हेस्तिगस ह्याच्या वागणुकीविषयीं लोकांत अनेक प्रकारची मते आहेत. कित्येक सर्वोपरि त्याला वाखाणतात, व कित्येक त्यास सर्वोपरि दोष लावतात. वास्तविक पाहतां हीं दोन्हीं मते सत्य नाहीत. वारन हेस्तिगस निरंतर यथामार्गानें चालत होता, असें आमच्यानें म्हणवत नाही. जशीं त्याचीं कित्येक कृत्ये खरोखर स्तुत्य आहेत, तशीं कित्येक केवळ अन्यायाचींही आहेत. ज्या पुरुषानें पुष्कळ दिवस हिंदुस्थानांत राहून, ह्या देशास उत्तम दशेस आणण्याकरितां पुष्कळ यत्न केला, ज्याच्या पगक्रमाच्या कृत्यांनीं ह्या देशास पुष्कळ लाभ झाला, जो विलायतेतील सर्व लोकांच्या मतानें निर्दोषी ठरला, व ज्याची आठवण बंगाल्यांतील लोक, तो हिंदुस्थानांतून गेल्यावर, कैक वर्षपर्यंत मोठ्या भक्तीनें काढीत असत, त्या पुरुषास सर्वांशीं दूषण लावणें हें आम्हास योग्य दिसत नाही.

ह्याचे गुणदोष.

वारन हेस्तिगस हिंदुस्थानांतून जाण्याच्या पूर्वीच ह्या देशांतील राज्यप्रकरणांत पुष्कळ फेरफार झाले. इंग्लंडांत पार्लमेंत सभेंत ह्या देशाच्या राज्यकारभाराविषयी व आशिया खंडांत त्रेतब्रितन देशाचें राज्य कोणत्या प्रकारें वाढवावें ह्याविषयीं पुष्कळ विचार होऊं लागला.

हिंदुस्थानांतील राज्यव्यवस्थेंत फेरफार.

ह्या वेळीं विलायतेंत मुख्य प्रधान फाक्स होता. हा मोठा विख्यात वक्ता व मुत्सद्दी होता. ह्याचें ह्या प्रकरणीं जे विचार होते ते त्यानें

फाक्स सा- सन १७८३ मध्ये पार्लमेंत सभेपुढें प्रगट केले. त्याचें म्हणणें
हेवाचें वील. मान्य झालें असतें तर, हिंदुस्थानचें राज्य कंपनीच्या ताब्यांतून
सन १७८३. निघालें असतें. परंतु त्याचें म्हणणें मान्य झालें नाहीं. पुढें लाग-
लाच त्यानें आपला अधिकार सोडिला.

फाक्सचा अधिकार दूर झाल्यानंतर मुख्य प्रधानाची जागा पित् ह्यास मिळा-
ली. त्यानेंही आपलें लक्ष ह्या विषयाकडे लाविलें; व सन १७८४
पित् साहेबा- मध्ये त्यानें आपले विचार पार्लमेंत सभेपुढें प्रगट केले. त्याचें
चें वील. म्हणणें मान्य होऊन असा ठराव झाला कीं, कंपनी सरकारचा
ता० १३ अम्मल कायम ठेवावा, त्यांच्यावर एक वरिष्ठ सभा नेमावी;
आगस्ट सन ह्या सभेचें नांव बोर्ड आफ कंट्रोल असें ठेवावें; ह्या सभेंतील स-
१७८४. भासद नेमण्याचा अधिकार राजाकडे असावा व त्या सभासदां-
चा अधिकार कोर्ट आफ दैरेक्त्स ह्यांच्यावर असावा, असा ठरा-
व झाला. ह्या व्यवस्थेच्या योगानें हिंदुस्थानचें राज्य कंपनीच्या व राजाच्या
असें दोघांच्याही हाताखालीं आलें.

सन १७८६ मध्ये लार्द कार्नवालिस ह्यास हिंदुस्थानचा गवर्नर जनरल ने-
मिलें. तो विलायतेहून इकडे येण्यास निघाला, तेव्हां त्यास असा
लार्द कार्न- हुकूम झाला कीं, हिंदुस्थानांत निरंतर शांतता ठेवावी व दंगे
वालिस ह्या- धोपे अगदीं होऊं नयेत ह्याविषयीं होईल तितकी तजवीज ठेवा-
स गवर्नर वी, व तेशील राजेरजवाड्यांच्या बरोबर युद्धप्रसंग कदापि आणूं
जनरलच्या नये. तो कलकत्यास येऊन दाखल झाला, तेव्हां त्या हुकूमा-
कामावर ने- प्रमाणें वागावें, अशी त्याची वास्तविक इच्छा होती; परंतु पुढें
मितान. लागलेंच त्याच्या ध्यानांत आलें कीं, हिंदुस्थानांत शांतता राहा-
णें हें अगदीं अशक्य आहे. तो येथें येऊन चार दिवस राहिला नाहीं, तों इंग्लि-
शांचा फार दिवसांचा वैरी म्हैसूरचा राजा ह्यानें असा प्रसंग आणला कीं,
इंग्लिशांस युद्ध आरंभणें प्राप्त झालें.

सन १७८४ ह्या वर्षी इंग्लिश व टिपू ह्यांच्यामध्ये तह झाला होता, तेव्हां-
लढाईविषयीं पासून टिपू गुप्तपणें युद्ध पुनः चालू करण्याचे तज्जिवीतच होता.
टिपूची त- तो आपल्या पलटणींत नवीन लोक ठेवीत असे, आपल्या शिपा-
यारी. यांस कवाईत शिकवून तयार करीत असे व निजामास आपल्या
पक्षांत आणण्याकरितां पुष्कळ झटत असे. सन १७८० पासून तो स्वस्थ बसला
नव्हता. त्यानें मलबार येथील लोकांबरोबर लढाई चालविली होती; तीत टिपू
फारच निर्दयपणानें व क्रूरपणानें वागला. त्यानें त्यांचा नाश करून त्यांच्या
धर्मास विरुद्ध अशाही पुष्कळ गोष्टी केल्या. तेथें नायर म्हणून कोणी कुलवान्

हिंदुलोक होते, त्यांस टिपूने फारच गांजले होते, ह्यामुळे त्या मलवार प्रां-
लोकांस मनस्वीच संताप येऊन ते टिपूचा सूड घेण्याविषयी नांन त्याचें
जपत होते. त्यांपैकीं कित्येक लोक त्रावणकोरच्या राज्यांत प- क्रूरपणाचें
ळून गेले. तेथील राजानें त्यांस आश्रय दिल्यामुळे टिपूस राग युद्ध.
आला आणि त्यानें त्या राजावर हद्दा करण्याचा निश्चय केला. त्रावणकोर-
हें युद्ध चालू होण्यास मुख्य कारण वर सांगितलें हेंच होतें. तसेंच च्या राजा-
त्रावणकोरच्या सरहद्दीवरील दोन किल्ले त्या राजानें नुकतेच दच शां कलह.
लोकांपासून विकत घेतले होते, त्यांविषयी व जी भित ह्या राजानें
आपल्या व म्हैसूरच्या राज्यांच्यामध्ये बांधली होती, त्या भितीविषयी टिपूमध्यें
व ह्या राजामध्यें तंटो पडला होता.

सन १७८९ ह्या वर्षाचे अखेरीस टिपू ह्या भितीनजीक आला. त्रावणकोर-
च्या राजानें ह्या भितीवर चांगला बंदोबस्त करून ठेविला होता. च्या राजानें ह्या भितीवर
टिपूचा वेत होता कीं, एकाएकीं ह्या भितीवर हद्दा करून ती त्रावणकोर-
आपल्या हस्तगत करून घ्यावी; परंतु हा त्याचा वेत सिद्धीस च्या हद्दीवर
गेला नाही. नंतर त्यानें ज्या ठिकाणी छावणी केली होती, तेथें हद्दा. ता०
जवळच एक आंत जाण्यास गुप्त मार्ग होता, त्या मार्गानें आंत २९ डिसेंबर
शिरण्याचा तो यत्न करूं लागला. तेव्हां शत्रूंकडच्या कांहीं सन १७८९
लोकांनी त्यास प्रतिबंध केला, परंतु त्यानें लागूच त्यांचा परा-
भव केला. नंतर आपल्या सैन्यास आंत अनायासें शिरतां यावें ह्यास्तव त्यानें
कांहीं भित पाडून टाकावी असा हुकूम केला, आणि त्याच्या सैन्याचा मुख्य
भाग ज्या ठिकाणी होता तिकडे तो त्या भितीच्या माथ्यावरून जाऊं लागला.
तो फारसा पुढें गेला नाही, तों त्या भितीवरच्या एके लहान बंगल्यांत
कांहीं हिंदु लोक बसले होते, ते त्यास आडवे आले आणि त्यांनीं टिपूबरोबर
जे लोक येत होते त्यांच्यावर कांहीं गोळ्या सोडल्या. ह्यामुळे
त्याचे सर्व लोक घाबरून गेले आणि ते धैर्य सोडून मोठ्या धांद- टिपूस मार्गें
लीनें मार्गें पळूं लागले. टिपूही आपल्या सर्व इतमामासह ह्यांच्या हयविलें.
बरोबर पळूं लागलां: टिपूच्या हुकुमावरून ती भित एके ठिका-
णी पाडली होती व तेथें एक मोठी खिड केली होती. ह्या खिडीत जे लोक
धांवत आले, त्यांपैकी हजारों पडले. जे लोक पुढें होते ते त्या खिडीजवळ
आले म्हणजे उभे राहात व त्यांच्या मार्गें जे लोक होते त्यांसही उभें करण्यास
ते यत्न करीत, परंतु मार्गच्या लोकांस खिड झाली आहे हें माहित नसल्या-
मुळे ते त्या लोकांस पुढें ढकलून देत.

टिपूही ह्या प्रसंगीं मरावयाची; तो अगदीं मरतां मरतां वांचला. जी खिड

झाली होती, तीत पुष्कळ शिपाई लोक पडल्यामुळें ती बरीच टिपू मोठ्या भरत आली होती. हे शिपाई लोक अद्यापि जिवंत होते, व ते संकटानें सु- एकमेकांवर पडल्यामुळें मनस्वीच व्याकूळ होऊन दुःखानें आळे- स्तो. पिळे देत होते. टिपू ह्या खिडीजवळ आला. तेव्हां त्याच्या तैनातीस जे चाकर होते त्यांनीं त्या खिडींत शिपाई लोकांची भर पडून जो रस्ता झाला होता त्यावरून टिपूस उचलून नेलें.

ह्या प्रकारें टिपूचा पराभव झाल्यामुळें त्यास फारच राग येऊन त्यानें असा निश्चय केला कीं, श्रीरंगपट्टणाहून तोफांची वगैरे कुमक येई तोंपर्यंत तेथें तसेंच त्या भितीपुढें तळ देऊन रहावें.

त्रावणकोरचा राजा इंग्लिशांचा स्नेही होता. त्याच्या राज्यावर टिपूनें हल्ला केला, ह्यामुळें इंग्लिशांनी पुन्हा टिपूवर युद्ध आरंभिलें. त्यांनीं आपलें एक पलटण तयार केलें व त्यावर मद्रासचा गवर्नर जनरल इंग्लिशलो- मेदोस ह्यास मुख्य अधिकारी नेमिलें. त्यांनीं निजामाबरोबर व क युद्धाची पेशव्याबरोबर स्नेह करून त्यांस आपल्या पक्षांत आणिलें. लार्ड तयारी क- कार्नेवालिस ह्यानें पुन्हा युद्धप्रसंग आणूं नये म्हणून पुष्कळ यत्न रितान. केला. अण टिपूस असें वाटत होतें कीं, इंग्लिश लोक आपणास भितात, ह्यामुळें ते युद्धप्रसंग आणीत नाहींत. ह्यामुळें, गवर्नर जनरल युद्ध करण्यास अगदी नाखुश होता तरी, शेवटीं त्यास तरवार धरणें प्राप्त झालें.

इकडे टिपूनें त्रावणकोरच्या राज्याची भित अगदीं जमीनदोस्त करून टा- कून त्या राज्यांत प्रवेश केला. ह्या राज्यांत जाऊन त्यानें जीं त्रावणकोरा- वर हल्ला के- अघोर क्रमें केली, ती ऐकिलीं असतां आंगावर कांटा उभा ल्यावर टिपू राहतो. जे लोक अगदी अविचारी, निर्दय व पशुतुल्य आहेत श्रीरंगपट्ट- त्यांच्याच हातून अशीं कृत्यें घडतील. इंग्लिश लोक आपल्या- णास परत बरोबर युद्ध करण्याची तयारी करीत आहेत, असें जेव्हां त्यास येतो. ता० कळलें, तेव्हां तो लागलाच श्रीरंगपट्टणास परत गेला, आणि हा ७ मे. सन जो प्रबल शत्रु पुढें त्याच्याशीं संग्राम करणार होता, त्याच्या बरो- १७९०. वर मोठ्या झपाट्याचो लढाई करण्याची सिद्धता करूं लागला.

इंग्लिशांनीं युद्धास आरंभ केला. त्यांनी टिपूचे कोईमतुरानजीक किल्ले होते ते घेतले. नंतर टिपू श्रीरंगपट्टणांतून निघाला आणि गजलघटीच्या इंग्लिश यु- घाटानें येऊन त्यानें इंग्लिश सैन्याच्या अघाडीवर हल्ला केला, द्धास आरंभ परंतु त्याचा पराभव झाला आणि त्याच्या कडचे लोकही पु- करतान. ष्कळ पडले. अमा त्याचा एकदां पराभव झाल्यावर तो इंग्लिश

सैन्याच्या जवळ न येतां दूर दूर पळूं लागला. इंग्लिश सैन्यावरच्या जनरलच्या मनांत फार होतें कीं, एकदां त्याला गांठून लढाई द्यावी, परंतु टिपू कांहीं केल्यानें असा प्रसंग येऊं देईना. ह्या मोहिमेंत पुढें इंग्लिश लोक कांहीं न करितां इकडून तिकडे टिपूचा पाठलाग करीत फिरत होते.

इतक्यांत लार्ड कार्नवालिस, कलकत्याहून मद्रासेस सैन्याचें आधिपत्य आपण स्वतःच करावें ह्या हेतूनें आला; आणि टिपूवर हल्ला करण्याचे जे बेत केले होते ते सर्व फिरवून त्यानें पहिल्यानें बंगलूर शहर घ्यावें असा बेत केला. हें शहर त्या वेळीं फार मोठें व भरभराटीचें होतें. इंग्लिशांनीं हें मोठ्या शौर्यानें एकदम हल्ला करून घेतलें आणि तेथून निघून ते तसेच थेट श्रीरंगपट्टणाकडे चालते झाले.

लार्डकार्न-
वालिस म-
द्रासेस ये-
ऊन पोहोंच-
तो. ता. १२
डिसेंबर. स०
१७९०.
श्रीरंगपट्टणा-
वर स्वारी.
स० १७९१

हें वर्तमान ऐकून टिपू मनस्वीच चिताक्रांत झाला. त्यास खचीत वाटलें कीं, आतां इंग्लिश लोक श्रीरंगपट्टण घेतात. तो इंग्लिशांचा फार द्वेष करीत होता, ह्यामुळे त्यानें आपल्या राज्यांत त्याची थड्या व विटंबना करण्याकरितां जीं चिन्हे केलीं होती तीं सर्व काढविली; जीं वेडीवांकुडीं चित्रें इंग्लिशांचा उपहास करण्याकरितां काढलीं होती तीं खरडून टाकविलीं; आणि भितीवर जीं बीभत्स अक्षरें लिहिलीं होती तीं पुसून टाकविलीं. जे इंग्लिश लोक त्याच्या बंदिशाळेंत होते, त्यांची त्यानें मनस्वीच हेलना करून त्यांस फार गांजलें होतें. ह्या लोकांस जर राहूं दिलें तर ते सर्व वर्तमान इंग्लिशांस सांगतील असें त्यास भय पडून त्यानें त्या लोकांचे फार हाल करून त्यांस ठार मारून टाकिलें.

इंग्लिश लोकांस श्रीरंगपट्टणास ज्युण्यास फार दिवस लागले. कारण कीं, जे बैल त्यांनीं तोफा ओढण्यास आणिले होते, ते थोडे असून अगदी अशक्त होते; तथापि ते लहान लहान मजला करीत, शेवटीं त्या शहरा-पुढें येऊन द्राखल झाले. टिपूनें आपलें सैन्य शहराबाहेर उभें केलें होतें. त्याचा इंग्लिशांनीं पराभव केला. लार्ड कार्नवालिस ह्याचा जय होण्याची संधी अगदीं जवळ आली होती; परंतु त्याच्या सैन्यांत दुष्काळ पडल्यामुळे व त्याचे लोक अजारी, पडल्यामुळे त्यास मार्गें हटावें लागलें. आणि जो किल्ला आपल्या हातांत खचीत येतो असें त्यास वाटत होतें. त्या किल्यापासून त्यास परत जावें लागलें.

इंग्लिशांचें
सैन्य मार्गें
फिरतें. ता०
२६ मे सन
१७९१.

इकडे पश्चिम भागांतही लढाई चालली होती. एथें कर्नल हार्तली व जनरल आबर कांबी हे दोघे सरदार लढत होते, आणि कुर्ग नामें जो

पश्चिम कि- डोंगरी देश आहे, तेथील शूर राजाही त्यांस येऊन मिळाला
नाच्यावरील होता. टिपूच्या गांजणुकीमुळे जे लोक पळून गेले होते ते ह्या
कृत्ये. राजाच्या देशांत राहिले होते. ह्या सर्व लोकांस त्या राजाने
जमा करून युद्ध करण्याकरितां समरांगणांत आणले होते. हे
लोक टिपूचा सूड घेण्याकरितां अत्युत्कंठित झाले होते. लॉर्ड कार्नवालिस श्री-
रंगपट्टणाहून परत आल्यावर बंगलूर येथे राहिला आणि टिपूच्या राजधानीवर
पुनः हल्ला करण्याची तयारी करू लागला. तो तेथे असतां त्यानें
नंदीदुर्ग व आपल्या सैन्यास जे बंगलूरानजीक टिपूचे डोंगरी किल्ले होते ते
दुसरे डोंगरी घेण्यास पाठविलें. म्हैसूरच्या लोकांस असे वाटत होते कीं, हे
किल्ले घेणे अगदीं अशक्य आहे. ह्या सर्व किल्ल्यांत नंदीदुर्ग म्ह-
ता०२० अ- णून जो किल्ला होता तो फारच मोठा होता. हा किल्ला एक्या
क्टोबर. स० उंच व सरळ काळ्या खडकावर बांधला होता. इंग्लिश लोक
१७९१. ह्या किल्ल्यावर एकसारखे तीन आठवडे गोळे टाकीत होते आणि
शेवटीं त्यांनीं त्या किल्ल्याच्या तटास दोन भोंके पाडलीं. त्या
भोंकांतून त्यांचे शिपाई लोक आंत शिरले. शत्रूंनीं त्यांच्या आंगावर मोठाले
धोंडे लोटून दिले आणि इंग्लिशांस आंत न येऊं देण्याविषयीं त्यांनीं पुष्कळ
यत्न केला; परंतु इंग्लिशांकडच्या शिपायांनीं आपल्या जिवावर उदार होऊन
सर्व संकटे तुच्छ मानिलीं, आणि आपलें निशाण त्या किल्ल्याच्या भिंतीवर ने-
ऊन लाविलें. म्हैसूरचा दुष्ट व निर्दय राजा टिपूसुलतान ह्यानें पूर्वी ज्या भिंती-
वरून हजारों इंग्लिश लोकांस लोटून दिले होते, त्या भिंतीवर आपलें निशाण
लागलेलें पाहून इंग्लिश शिपायांस मनस्वीच आनंद झाला.

श्रीरंगपट्ट- लॉर्ड कार्नवालिस ह्यास नवीन कुमक व धान्यादिक सामग्री-
णावर दुस- चा पुरवठा येऊन पोहोचतांच तो बंगलूराहून पुनः श्रीरंगपट्टणा-
री स्वारी. वर हल्ला करण्यास चालता झाला. ह्या वेळीं त्यास निजामाकडचे
जानेवारी सैन्य येऊन मिळालें होतें, आणि जनरल आबरकांवी पश्चिम भा-
सन १७९२ गांत होता त्यानेंही त्यास येऊन मिळावें असा ठराव झाला होता

सन १७९२ वांत फेब्रुवारी महिन्याचे ५ वे तारखेस लॉर्ड कार्नवालिस पुन
श्रीरंगपट्टणापुढें आला. टिपू त्यास आडवा झाला, आणि दोघांचें बरेंच युद्ध
झाल्यावर टिपूचा पराभव होऊन तो तेथून पळाला व कावेरी नदी उतरून श-
वेडा. ना० हरांत जाऊन लपून राहिला. हे शहर कावेरी नदीच्या दोन
१८-२४ शाखा दोहों बाजूंनीं जाऊन जें एक बेट झालेलें आहे त्या बेटांत
फेब्रुवारी बांधलें आहे. शहरांत गेल्यावर टिपूनें एकदोन वेळां पुनः बाहेर
सन १७९२. पडण्याविषयीं यत्न केला, परंतु तो सर्व निष्फळ झाला.

• इंग्लिशांनीं त्या शहराभोंवताला कोट होता त्यावर गोळ्यांचा एकसारखा वर्षाव चालविला होता. ह्यामुळे त्या कोटाच्या भिंतीचे हळू हळू तुकडे पडू लागले होते. शेवटी त्या भिंतीस मोठालीं भोंकें पडलीं. आणि इंग्लिश शिपाई त्या भोंकांतून शहरांत प्रवेश करण्याविषयीं अगदीं उतावळे झाले होते.

परंतु इतक्यांत तोफा बंद कराव्या असा हुकूम झाला; कारण कीं टिपू अगदीं भयाभीत झाला होता, ह्यास्तव त्यानें इंग्लिशांबरोबर तहाविषयींचें बोलणें आरंभिलें.

लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यानें टिपूस असें सांगून पाठविलें कीं, जर तुम्ही खाली लिहिलेलीं कलमें मान्य कराल तर आम्ही तुमच्या बरोबर तह

करूं. ती कलमें येणेंप्रमाणें होतीं:—टिपूनें आपलें अर्धें राज्य तहाचीं क- इंग्लिशांस द्यावें; इंग्लिशांस जो लढाईत खर्च झाला होता तो लमें.

त्यानें द्यावा; जे इंग्लिशांकडचे लोक त्यानें बंदिशाळेंत ठेविले होते ते सोडून द्यावे; आणि ह्या सर्व गोष्टी त्याच्या हातून होत तोंपर्यंत त्यानें

आपले दोन पुत्र इंग्लिशांच्या स्वाधीन करावे. जेव्हां टिपूस ह्या मजकुराचें पत्र येऊन पोहोंचलें, तेव्हां त्यानें आपल्या सर्व सरदारांस एके मोठे मशिदींत

जमा केलें आणि त्यांस इंग्लिशांकडून आलेलें पत्र वाचून दाखवून विचारिलें कीं, आतां तुमचे सल्ल्यास काय येतें, पुढें लढाई चालवीवी किंवा तह करावा.

हे सर्व सरदार आपल्या धन्याचे एकनिष्ठ चाकर होते, व ते त्याच्या करितां जीव सुद्धां देण्यास तयार होते. तहाचीं कलमें कबूल करणें हें आपल्या धन्यास

व आपणांस मोठें लांच्छन आहे, असें जरी त्यांस वाटत होतें, तरी ह्या वेळीं तह करणें हेंच फार चांगलें आहे असा सल्ला देणें त्यांस प्राप्त झालें. त्यांनी

असा सल्ला दिला, तेव्हां त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी आलें. टिपूकडचे लोक हळू हळू त्यास सोडून देऊन इंग्लिशांकडे जाऊं लागले होते. इंग्लिशांनीं जो

गोळ्यांचा भडिमार चालविला होती, तेणेंकरून सर्वांचीं अंतःक- रणें अगदीं भयभीत होऊन ते सर्व आपला धीर सोडून देऊं ला-

गले होते आणि अगदीं नम्र व दीन झाले होते. अशी स्थिति झालेली पाहून टिपूनें तहाचीं कलमें मान्य केलीं. त्यानें आपले

दोन्ही पुत्र इंग्लिशांच्या लष्करांत पाठवून दिले आणि जी क- लमें ठरविलीं होतीं, त्यांप्रमाणें वागणूक करून त्यानें इंग्लिशांबरोबर तह केला.

सर्व गोष्टींची व्यवस्था केल्यावर लॉर्ड कॉर्नवालिस विजयी होऊन मद्रासेस परत आला. ह्याप्रमाणें जो म्हैसूरचा जुलमी व गर्विष्ठ राजा टिपू तो इंग्लि-

शांनीं अगदीं दीन केला.

नववा भाग समाप्त.

टिपू तहास मान्य होतो. ता. १९ मार्च स० १७९२.

भाग दुहावा.

इंग्लिश लोकांनीं श्रीरंगपट्टण घेतलें ह्याविषयीं.

सन १७९२ पासून सन १७९९ पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

इंग्लिश लोक कांही दिवसपर्यंत करनाटक आपल्या ताब्यांत घेतात—ते हिंदुस्थानांत जीं फ्रेंच लोकांचीं संस्थानें होतीं तीं घेतात—फ्रेंच लोक आपलीं संस्थानें परत घेण्यास पुन्हा यत्न करितात—हिंदुस्थानांत जमाबंदीच्या नव्या रीति चालू होतात—लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यानें बंगाल्यांत ज्या नवीन व्यवस्था केल्या त्या—मद्रासेंत रयतवारी चालू होते—सर जान शोअर गवर्नर जनरल होऊन येतो—त्याचा राज्यकारभार चालविण्याचा प्रकार—निजामाचें व गवर्नर जनरल ह्यांचें वितुष्ट पडतें—अयोध्येच्या राज्याविषयीं तंटो पडतो—लॉर्ड मॉर्निंग्टन हिंदुस्थानांत येतो—त्याचे राज्यनीतीविषयीं विचार—टिपू सुलतान लढाईची तयारी करितो—इंग्लिश लोक आपलें सैन्य सिद्ध करितात—टिपूचा दोन वेळ पराभव होतो—इंग्लिश लोक श्रीरंगपट्टणावर चाल करितात—ते श्रीरंगपट्टणास वेढा घालितात—ते त्या शहरावर हल्ला करितात—त्यांचा जय होतो—टिपूचे मृत्यूविषयीं—श्रीरंगपट्टणांत पुन्हां सर्वत्र शांति होऊन इंग्लिश लोक टिपूचें प्रेत पुरितात—टिपूचे राज्याचे विभाग होतात—श्रीरंगपट्टणांत व्यवस्था करण्याकरितां कर्नल वेलसली ह्याची नेमणूक होते—सांप्रतची श्रीरंगपट्टणाची स्थिति.

टिपूबरोबर जें युद्ध चाललें होतें, त्यांत लॉर्ड कॉर्नवालिस विजयी झाल्यावर हिंदुस्थानांत फार दिवस राहिला नाहीं. टिपूबरोबर युद्ध चाललें असतां लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यास योग्य वाटल्यावरून त्यानें करनाटकाचा नवाब महंमद अल्ली ह्याजकडे जो देश होता तो आपल्या ताब्यांत घेतला होता; कारण कीं, महंमद अल्ली ह्याचें करणें नेहमीं अस्थिर असे; ह्यामुळे त्याच्या विषयीं इंग्लिशांचे मनांत संशय आला होता. तथापि इंग्लिशांनीं त्याचें राज्य आपणाकडे फार दिवस ठेविलें नाहीं. लढाई समाप्त होतांच त्याच्या बरोबर जो पूर्वी तह झाला होता त्या तहाच्या कलमांत कांहीं फेरफार करून त्यांनीं त्याचें राज्य पुन्हा त्यास परत दिलें.

ज्या वेळीं फ्रेंच व इंग्लिश ह्यांच्यामध्ये मागे लढाई चालली होती त्या वेळीं फ्रेंच लोकांचीं जीं हिंदुस्थानांत संस्थानें होतीं तीं इंग्लिशांनीं घेतलीं होती.

परंतु जेव्हां ह्या दोघांमध्ये तह झाला, तेव्हां फ्रेंचांची संस्थानें इंग्लिशांनीं परत दिलीं. पुढें इंग्लिशांनीं हीं संस्थानें पुन्हां आपणाकडेस घेतलीं; परंतु फ्रेंच लोकांची शक्ति हिंदुस्थानांत उत्तरोत्तर कमी होत चालली होती; ह्यामुळे व ते लोक युरोपामध्ये लढाई करण्यांत गुंतले होते, ह्या-मुळे त्यांनीं आपली संस्थानें परत घेण्यास अगदीं यत्न केला नाहीं. तथापि एथील कित्येक राजे लोकांनीं आपलीं सैन्यें तयार करण्याकरितां जे फ्रेंच सरदार आपल्या पदरी बाळगले होते, त्या सरदारांस आपली सत्ता पुन्हां हिंदुस्थानांत यत्न केला असतां स्थापितां येईल असें वाटल्यावरून ते पुष्कळ खटपट करूं लागले, व तेणेंकरून त्यांनीं इंग्लिशांस मनस्वीच उपद्रव केला. तशांत ह्या फ्रेंच सरदारांचें युद्धकौशल्यही चांगलें होतें.

फ्रेंचांचें का-
रस्थान. आ-
गस्ट. सन
१७९३.

लॉर्ड कार्नवालिस ह्यानें बंगाल्यांत राज्यकारभार फार चांगल्या रीतीनें चालविला; ह्यामुळे त्याचें नांव लोकांत नेहमीं निघेल. जमीनदारी म्हणून जो जमाबंदीचा प्रकार आहे, तो ह्यानेंच पहिल्यानें बंगाल्यांत चालू केला. देशांतील वसूल जमा करण्याचे प्रकार तीन आहेत. एक जमीनदारी, म्हणजे कांही जमिनी एका मिरास-दाराकडे किंवा जमीनदाराकडे लावून दिल्या असतात, त्या जमिनींत पाहिजे असल्यास त्या जमीनदारानें आपल्यातर्फें कुळें ठेवावीं. परंतु त्या सर्व जमिनींच्या साऱ्याबद्दल जोखीम केवळ त्याच्याच माथ्यावर असतें. सरकारचा व त्या कुळांचा संबंध अगदीं नसतो. दुसरी जमाबंदीची रीत अशी आहे कीं, एके खेड्याखालीं ज्या सर्व जमिनी मोडत असतील त्या सर्व जमिनींच्या साऱ्याबद्दल जोखीम त्या खेड्यांतील जे सर्व राहणारे लोक असतील त्यांच्या माथ्यावर असतें. तिसरा जमाबंदीचा प्रकार असा आहे कीं, प्रत्येक जमिनीचा जो लागवड करणारा असतो त्याच्याच शिरावर त्या जमिनीच्या साऱ्याचें जोखीम असतें; ह्या रीतीस रयतवारी असें म्हणतात. सध्या हिंदुस्थानांत ह्या तिन्ही रीति चालू आहेत. लॉर्ड कार्नवालिस ह्यानें बंगाल्यांत जमीनदारी चालू केली. त्यानें बंगाल्यांत न्याय करण्याचा प्रकारही चांगल्या रीतीनें स्थापित केला; आणि त्या इलाख्यांत जे सध्या दिवाणी कायदे चालू आहेत त्यांपैकी मोठमोठाले कायदे सर्व ह्याच्याच अमलांत चालू झाले.

वसुलाच्या
पद्धति.

लॉर्ड कार्न-
वालिस ह्या-
ची बंगाल्यांनींल व्य-
वस्था.

रयतवारी पहिल्यानेंच मद्रास इलाख्यांत चालू झाली. ह्या इलाख्यांतील जो मुख्ख मागच्या लढाईंत इंग्लिशांनीं टिपूसुलतानाकडून घेतला होता, त्या मुख्खाची वहिवाट कर्नल रीड ह्याजकडे सांगितली होती; त्यानें ह्या मुख्खांत रयतवारी चालू केली. पुढें ह्या

कुळवारीचा
प्रकार.

मुलखाची बहिवाट कर्नल मनरो ह्याजकडेस आली. तेव्हां त्यानें हीच जमाबंदीची रीत चालवून तीपासून लोकांस किती नफे होतात तें दाखविलें. सांप्रतकाळीं दक्षिण हिंदुस्थानांत सर्वत्र रयतवारी चालू आहे.

लॉर्ड कॉर्नवालिसाच्या मागून सर जॉन शोअर नामें जो विख्यात मुत्सद्दी होऊन गेला व ज्यास पुढें लॉर्ड टेनभाउथ असा किताब मिळाला, त्यास हिंदुस्थानचा गवर्नर जनरल नेमिलें. सर जॉन शोअर हा अर ह्याचें मत असें होतें कीं, देशांत सर्वत्र शांतता ठेवावी व आपण होऊन कोणाहीबरोबर युद्ध आरंभूं नये. हा आपला उद्देश साधण्याकरितां त्यानें जे उपाय योजिले, त्यांहींकरून ह्या देशांतील लोकांचें कल्याणही झालें नाहीं व इंग्लिश लोकांची प्रतिष्ठाही झाली नाहीं. मराठे निजामाच्या राज्यावर स्वारी करण्याची तयारी करीत होते. निजामाचा व इंग्लिशांचा स्नेह होता, ह्यास्तव जेव्हां निजामाच्या राज्यावर परचक्र येऊं लागलें, तेव्हां गवर्नर जनरलानें निजामास साह्य करावें तें केलें नाहीं; ह्यामुळें सर्व लोक इंग्लिशांस अगदीं हलके मानूं लागले. त्यांचा मित्र जो त्रावणकोरचा राजा त्याच्या राज्यावर जेव्हां टिपूनें मागें हल्ला केला, तेव्हां इंग्लिशांनीं आपले मित्राचा कैवार घेऊन टिपूबरोबर युद्ध आरंभिलें होतें. ह्यामुळें सर्व राजे लोकांमध्ये इंग्लिशांची प्रतिष्ठा झाली; परंतु ह्या वेळीं त्यांनीं निजामास साह्य दिलें नाहीं, ह्यामुळें सर्व लोक त्यांस हलके मोजूं लागले, आणि असें म्हणूं लागले कीं, इंग्लिशांच्या वचनावर कदापि भरंवसा ठेवूं नये. मराठ्यांनीं आपल्या संकेताप्रमाणें निजामावर स्वारी केली व त्याचा पराभव करून त्यांनीं त्याजकडून पाहिजे तशा अटी कबूल करून घेतल्या; परंतु पुढें जे मराठ्यांचे मुख्य सरदार होते ते आप-आपणांसच पेशवाईच्या अधिकाराकरितां भांडूं लागले, ह्यामुळें निजामाचा जितका नाश होईल असें पहिल्यानें वाटलें होतें तितका झाला नाहीं.

उत्तरेकडेही दंगे चालले होते. अयोध्येचा नवाब असौफद्दौला इ० स० १७९७ त मरण पावला; तेव्हां त्याचा कीर्तिमान् मुलगा मिरझा अली हा त्याच्या गादीवर बसला. गवर्नर जनरल ह्यानें कांहीं काळपावेतो हा नवाब कबूल केला; परंतु तो लोकांस आवडत नाहीं ह्याविषयी व गादीवरील त्याचे हक्काविषयी इतकी गाव्हाणी झाली कीं, त्याची चौकशी करण्याकरितां सर जॉन शोअर स्वतां अयोध्येस गेला, आणि त्याणें मिरझा, ज्यास बहुतकरून

अयोध्येचे
गादीवर
कोणी बसा-
वें ह्याविषयी
नकरार सन
१७९७.

वजीर अल्ली म्हणतात, त्यास शेवटीं गादीवरून काढून पूर्वीच्या नवाबाचा भाऊ सादत अल्ली ह्यास गादीवर बसविलें. ह्याप्रमाणें झाल्यावर पदच्युत कै-
लेला नवाब काशीस राहिला.

इ० स० १७९८ वांत लॉर्ड मॉर्निंग्टन, ज्यास पुढें वेलस्ली येथील मार्किसची पदवी मिळाली, तो गवर्नर जनरलच्या कामावर आला. त्याचा स्वभाव 'अगदीं निराळा होता. त्याला लागलेंच दिसून आलें कीं, चोर्हीकडे स्वस्थता झाली आहे ती वरवर असून असावी तशी नाही, व येथच्या दरबारांत इंग्लिशांचें वजन कमी होत चाललें आहे.

लॉर्ड मॉर्निंग्टन गवर्नर जनरलचे कामावर येतो. ता० १७ मे सन् १७९८.

तो लागलाच ह्या गोष्टींच्या तजविजीस लागला. त्याला निजामाशी सर्वापेक्षां फार बोलणें करावें लागलें. शेवटीं त्यानें त्याचें मन वळवून, त्यानें आपल्या फ्रेंच सरदारांस घालवून केवळ इंग्लिशांकडेच लक्ष ठेवून अंतःकरणपूर्वक त्यांशीं मिळून असावें, असें केलें.

पहिल्या राजकीय व्यवस्थेंत फेरफार.

परंतु ह्या तहापेक्षांही एक कठीण काम त्याला करायाचें होतें. जो म्हंसूरचा उद्धट व निर्दय राजा टिपू ह्याची अद्यापि खुमखुम मोडली नव्हती; म्हणून तो इंग्लिशांवर चाल करून येण्याच्या वेतांत होता. त्याजवळ फ्रेंच लोक पुष्कळ होते. त्यांनीं त्यास युद्धकौशल्यांत साह्य केलें. त्यांचा मुख्य जो नेपोलियन त्याजबरोबर त्याचा पत्रव्यवहार चालला होता. तो फौजेंत सुधारणा करीत होता, श्रीरंगपट्टणास जास्ती फौज ठेवून किल्ल्यास बळकटी आणीत होता, व त्याचे शत्रु जे इंग्लिश त्यांच्याशीं युद्धांत जय कोणत्या उपायांनीं मिळेल, ते उपाय साधण्याकरितां तो हरएक रीतीनें झटत होता.

व्याघ्ररूपी टिपूसुलतान लढाईची नयारी करितो.

हें सर्व लॉर्ड मॉर्निंग्टन ह्यास माहित होतें. त्यानें त्यांशीं सामना करण्याची तयारी केली. ह्या मोहिमेच्या तयारीची देखरेख करण्याकरितां तो मद्रासेस गेला व म्हैसुरावर स्वारी करण्याकरितां जी फौज जमत होती तिची चांगली तयारी करण्यास मनापासून झटला. वेलूर येथें २१००० रांवर लोक होते व त्यांचें कूच झाल्यावर त्यांस आणखी २०००० लोक निजामाच्या राज्यांतून येऊन मिळाले. त्या आलेल्या फौजेवर आरथर वेलस्ली, ज्यानें पुढें पोर्तुगाल व स्पेन ह्यांत शिपाईगिरीच्या कामांत पहिले प्रतीची योग्यता मिळविली, तो मुख्य होता. मग पश्चिम किनाऱ्यांवरही

इंग्लिशांची फौज एकत्र जमते. फेब्रुवारी. सन् १७९९.

इंग्लिशांनीं

एक लहानशी टोळी पाठविली, आणि सर्व फौजेवर मुख्य जनरल हारिस ह्यास नेमिलें.

ही मोहीम लवकरच आटोपली. दोन्ही लष्करें हळूहळू पण निश्चयानें श्रीरंगपट्टणावर जाण्यास निघालीं. टिपू प्रथम पश्चिमेकडे गेला. टिपूचा दोन- परंतु सिडासूर येथें जनरल स्तुअर्त ह्यानें त्याच्या फौजेचा मोड दा पराभव. केला. त्या भागांत मोड झाल्यावर आपल्या अत्रूंशीं समोर ल- ना. ६ व २७ दण्याकरितां पूर्वेकडे येण्यास तो निघाला. जनरल हारिस साहे- मार्च. सन वास पुढें येऊं न देण्याकरितां त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु १७९९. त्यानें आपल्या परीक्षेनें मालवेली शहरीं जी लढाईस चांगली जागा पाहिली होती, तेथें लढाई होऊन तेथेंच त्याचा अगदीं मोड झाला.

इंग्लिशांस अडथळा करण्याविषयीं टिपूनें बहुत यत्न केला, व त्या प्रसंगीं त्यानें दुसरी लढाईही दिली असती; परंतु लार्ड कॉर्नवॉलिस ज्या इंग्लिश, रा- रस्त्यानें येत होता त्या रस्त्यावर तो टपून बसला होता. इत- जवानीवर क्यांत इंग्लिशांनीं कांहीं अंतरावर कावेरी नदी उतरून श्रीरंग- स्वारी करि- पट्टणावर चाल केली, असें ऐकतांच तो लागलाच आपल्या आ- तात. सन वडत्या किल्ल्याचें संरक्षण करण्याकरितां मार्गे परतला. पुढें एक १७९९. मोठें युद्ध झालें. त्या युद्धांत एके दिवशीं संध्याकाळीं इंग्लिशांचा अगदीं मोड झाला असतांही टिपूसुलतानास किल्ल्यांतच राहणें भाग पडलें.

कांही वेळानंतर त्या शहराभोंवतीं अगदीं वेढा पडला. व जनरल स्तुअर्त साहेबाच्या हाताखालची टोळी मुख्य सैन्यास मिळाल्याबरोबर श्रीरंगपट्टणा- शहरावर लाविलेल्या तोफांचे व बंदुकीचे कठोर आवाज ऐकूं चावेढा. ता. येऊं लागले. त्या शहराभोंवतीं सुमारे एक महिनाभर वेढा ५ एप्रिल- पडला होता. सरते शेवटीं वागण्याजोगा तट पाडून रस्ता के- ना० ४ मे ल्यावर हल्ला करण्यास हुकूम झाला. शिपाई लोकांस अशी सन१७९९. ताकीद होती की, त्यांनी पुनः सूचना होई तोपर्यंत खंदकांत पडून रहावें. त्या लोकांस भीति म्हणून तिळमात्र नव्हती. परंतु ज्या पुरुषानें इंग्लिश लोकांचा हरएक प्रकारें अपमान केला होता, तो आतां आपल्या आटोक्यांत सांपडला आहे, असें समजून मोठ्या आनंदानें त्यास मा- गवें म्हणून ते टपून बसले होते.

दुपारची वेळा होती. शहरांत जिकडे तिकडे सामसूम झाली होती, व हा- लचाल अगदीं नव्हती. इंग्लिश लोकांची शहरांत येण्याची छाती होणार

नाहीं असें समजून पदरच्या सरदारांच्या म्हणण्याकडे अगदीं लक्ष न देतां टिपू स्वस्थपणें आपल्या वाड्यांत राहिला होता; व सर्व मुसलमान लोक धुंद होऊन दोन प्रहरच्या वेळीं झोंप घेत पडले होते. टिपूसाहेबाचा हिरवा झेंडा किल्यावर फडकत होता. इतक्यामध्ये जनरल बेयर्दसाहेब, ह्याजकडे तट पाडून किल्ला व्यावयाचें काम सोंपविलें होतें, तो खंदक उतरून आंत गेला आणि आपली तलवार पडताळून म्हणाला, हे शिपाई लोकांनो, माझे पाठीमागून या, आणि ब्रिटिश शिपायांचें नांव राखा. असें म्हणतांच शिपाई लोकांनीं त्या शहरावर एकदम हल्ला केला. असें होतांच जिकडे तिकडे हाहाकार झाला, आणि रखवालदार लोक शहराच्या बचावाकरितां पुष्कळ लढले. टिपूसुलतानही धांवून आला, आणि त्यानें ब्रिटिश लोकांवर तोफखाना सुरू केला. तथापि इंग्लिशांनीं सुमारे सहा मिन्गुटांचे आंत नदीचें वाळवंट चालून जाऊन निकरानें चढून किल्ल्याचे तटावर आपलें मोठें तांबडें निशाण लाविलें.

ह्याप्रमाणें पहिला तट इंग्लिशांनीं सर केला. त्यांनीं आपल्या सैन्याचे दोन विभाग केले होते, त्यांपैकीं एक उजवे बाजूनें व दुसरा डावे बाजूनें जाऊन किल्ल्याचे पूर्वेकडील बाजूस एक ठिकाणीं मिळाले. जय. असें करण्याचा बेत हल्ल्याचे अगोदरच झाला होता. जी टोळी उजवे म्हणजे दक्षिणेचे बाजूनें गेली होती, त्या टोळीस सहज जय मिळाला, परंतु जी टोळी उत्तरेचे बाजूनें गेली होती तीस फार संकटें भोगावीं लागलीं. ते अर्ध्या वाटेवर गेले तों वाटेंत टिपूसुलतान व मुसलमान लोक मोठ्या आवेशानें घायाळ झालेल्या वाघाप्रमाणें आंगावर चालून आले. त्या प्रसंगीं मुसलमान लोक व इंग्लिश लोक अगदीं हातघाईस आले; परंतु इंग्लिशांनीं बंदुकीचे दस्ते मारून त्यांस मार्गें पळवून लाविलें.

जेव्हां सुलतानाची अगदीं निराशा झाली आणि तो आपल्या वाड्यांत जाण्याकरितां निघाला, तेव्हां त्यानें दरवाज्यापुढें उभयपक्षांच्या लोकांचें मोठें दारुण युद्ध चाललें आहे असें पाहिलें. त्याला टिपूचा मृत्यु. जखम लागून ह्याचे शरीरांतील बहुत रक्त गेलें त्यामुळें तो ता०४ मे स- फार ग्लान झाला होता. त्या वेळेस त्याच्या पदरच्या लोकां- न १७९९. नीं आपल्या धन्याचा बचाव व्हावा म्हणून टिपूस आपलें नांव प्रसिद्ध करण्याविषयीं विनंती केली, परंतु ती त्यानें मान्य केली नाहीं. ह्याचें कारण त्यास भय प्राप्त झालें असावें, किंवा असें करणें हें नीचपणाचें कृत्य आहे असें वाटलें असावें. जरी तो जखमेनें व्याकुळ झाला होता, तरी आंत

जाण्याविषयी झटत होता. इतक्यांत एका शिपायानें त्यास वार केला, त्यामुळें तो मेलेल्या व मरणाच्या इतर शिपायांच्या गर्दीत मरण पावला.

मग जनरल वेयर्ड साहेब ह्यानें मोठ्या शतीनें तें शहर इंग्लिशांच्या स्वाधीन करून घेतलें, ह्यामुळें तो अगदीं थकून गेला. त्याला विश्रांति पुन्हा बंदो- वस्त. व्हावी म्हणून कर्नल वेलस्ली साहेब हा त्याचे कामावर आला. त्यानें शहरांतला दंगा मोडून नीट व्यवस्था केली आणि टिपूचा शोध केला तो टिपू ज्या ठिकाणी पडला त्या ठिकाणीच त्याचें शव सांपडलें. परंतु तें पुष्कळ वेळपर्यंत कोणास ओळखतां आलें नाहीं. मग इंग्लिशांनीं त्यानें आपल्या बापाकरितां जें थडगें बांधलें होतें त्यांत टिपूचें शव पुरविलें.

टिपू मेल्यानंतर त्याचे मार्गे त्याच्या सरदारांपैकीं कोणीही इंग्लिशांशीं जिंकून घेत- लढाई केली नाहीं. ह्या युद्धाचा शेवट झाल्यावर टिपूचें राज्य लेल्या मुल- इंग्लिश, निजाम व आतां इंग्लिशांनीं ज्यास त्या राज्यावर खाची वांटणी. बसविलें तो राजा ह्यांनीं आपणांत वांटून घेतलें. तो राजा लहान होता. परंतु प्राचीन म्हैसूरच्या राजाच्या वंशांतला होता, ह्यास्तव त्यास म्हैसूरच्या गादीवर बसविलें. कर्नल वेलस्ली साहेब हा त्या दिलेल्या राज्याची नीटपणें व्यवस्था करण्यास नेमिला होता. त्यानें त्या राज्याचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें ठेविल्यामुळें रयतेस फार सुख झालें. त्यानें पूल, रस्ते, तळीं, वगैरे बहुत बांधिलीं. हिंदुस्थानांतील कितीएक प्रांतीचे लोक म्हैसूर येथें येऊन राहिले, ह्यावरूनच म्हैसूरच्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला होता असें दिसतें.

वेलस्ली साहेबानें श्रीरंगपट्टणानजीक एक पूल बांधिला आहे त्यास अद्यापि वसली पूल असें म्हणतात. कोणीही पांथस्थ त्या शहरांत गेला असतां त्यास त्या काळचें स्मरण होतें. तेथें जवळच जुलमी राजाच्या क्लारकीदींतील इमारती आहेत; परंतु त्या अगदीं मोडकळीस आल्या आहेत; तेथें टिपूची कबर आहे, त्या कबरीचे खांब डौलदार असून त्यांवर नकशीचीं कामें फार सुंदर केलीं आहेत. त्याचा वाडा केवळ चंदनी लांकडांचा बाजार झाला आहे, व त्याच्या बागेतील बंगला अगदीं मोडकळीस आला आहे. शहराबाहेर एक मोठी थोरली निरुपयोगी मोडलेली तोफ पडली आहे. मोठमोठाल्या तोफांच्या गोळ्यांच्या राशी पडल्या आहेत. त्यांवर उगवलेल्या वेलांचीं हिरवीचार पानें व त्या गोळ्यांचा तांबडा लाल जंग हीं दोन्ही एकत्र पाहिलीं असतां मोठी मौज दिसते. पुढें कधीं तोफेचा आवाज ऐकूं येणार नाहीं अशा वेळाचें हें एक मंगळदायक चिन्ह आहे.

दाहावा भाग समाप्त.

भाग अकरावा.

मराठ्यांशीं युद्ध.

इ० स० १७९९ पासून १८०३ पावेतों.

निजामाशीं तहु—इंग्लिशं कर्नाटक घेतात—निजामशाहाची स्वारी—
दिल्ली—वजीरअली—चेरी साहेबाचा मृत्यु—देविससाहेबाचें शौर्य—मराठ्यां-
ची आपसांत लढाई—शिंदे व होळकर—वसईचा तह—शिंदे ह्यांशीं लढाई—
वराडचा राजा—जनरल वेलस्ली साहेबाचा पुण्यावर हल्ला—शत्रूचा पाठलाग—
आसईची लढाई—जनरल लेक साहेब—अलीगडावर हल्ला—दिल्लीची ल-
ढाई—लासवाडीची लढाई—अरगांवची लढाई—गाईलगडची लूट—तह.

म्हैसूरचे लढाईमध्ये इंग्लिशांचे हातीं बराच मुलूख लागला व त्यानंतर त्यांस
दुसराही एक मिळाला. इंग्लिशांची फौज निजामाचे संरक्षणा-
करितां हैदराबादेस बहुत वर्षे होती, तिचे पोषणाकरितां निजा- निजामाबरो-
मानें कांहीं पैसा देण्याचें कबूल केलें, परंतु तो पैसा पुढें पुढें वर तह. ता.
बराबर पोंचेनासा झाला. ह्याकरितां निजामास साह्य केलें त्या- १२ अक्टो-
बंदल सैन्याचा पैसा बराबर वेळेस यावा, ह्या हेतूनें निजामानें बर सन
त्या पेशापुरता मुलूख तोडून द्यावा, असा गवर्नर जनरलानें नि- १८०१.
जामाशीं तह केला. निजामानें तो तह कबूल करून टिपूचें
राज्य मोडल्यानंतर त्यास जो मुलूख मिळाला होता त्यापैकीं सैन्याच्या पोष-
णापुरता मुलूख त्यानें इंग्लिशांस तोडून दिला. त्यास अद्यापि 'दिलेला
मुलूख' असें म्हणतात.

कर्नाटकचे नवाबाचेंही राज्य इंग्लिशांस मिळालें होतें. म्हैसूरच्या लढाई-
मध्ये इंग्लिशांच्याच केवळ मदतीनें ज्या नवाबास तेथील गादी
मिळाली होती, त्यानें म्हैसूरच्या लढाईच्या वेळेस इंग्लिशांस न इंग्लिशलो-
कळतां टिपूशीं कपटानें दळणवळण चालविलें होतें. आणि ह्या- क कर्नाट-
खेरीज त्याच्या पुलखांत फारच अंधाधुंदी होती, असें कळल्याव- क आपल्या
रून ज्या मुलखाचा त्याच्यानें बंदोबस्त करवत नाही तो मुलूख ताब्यांत घे-
त्याजपासून इंग्रज सरकारानें घ्यावा, अशा प्रकारच्या गवर्नर- तान.
जनरल व मद्रासचा गवर्नर ह्यांच्या म्हणण्यास कोर्ट आफ् दैरे-
क्तर्स ह्यांचें व कंपनीचें संमत पडलें. परंतु ही व्यवस्था होण्याचे पूर्वीं नवाब
अगदीं मरणोन्मुख झाला होता ह्यामुळे हें वर्तमान त्यास कळवावें हें इंग्रज सर-

कारास ठीक दिसले नाही. परंतु त्याचे मरणानंतर इंग्लिशांनी त्याचे पुत्रास सांगितले की, तू जर ह्या मुलखाची सत्ता आमचे स्वाधीन करशील, तर तुला ह्या राज्यावर बसवू. हा ठराव त्याने मान्य केला नाही. ह्यावरून अजीम उद्दवला म्हणून महंमद अलीचा दुसरा नातु होता त्यास त्या गादीवर बसविले आणि त्यास बराच मोठा मुलूख तोडून दिला. अंमोलीपासून कैप कन्याकुमारीपर्यंत सर्व मुलूख ईस्त इंदिया कंपनीचे स्वाधीन झाला. ह्याप्रमाणेच तंजावरचे राज्याविषयी आपसांत तंटा लागला होता ते व मुंबईनजीक सुरत, हीं दोन्ही ठिकाणे इंग्लिशांस मिळालीं.

आतां आपण उत्तर हिंदुस्थानाकडे लक्ष्य दिलें पाहिजे. कारण कीं ह्या वेळीं तिकडे मोठी गर्दी चालली होती. कांहीं दिवसांपूर्वी अफगाणिस्थानचा राजा जेमानशाह हा हिंदुस्थानावर स्वारी करून त्याच्या भयानकाऱ्याकरितां मोठी तयारी करित होता. परंतु अफगाणिस्थानांत प्रद हल्ला. कांहीं गडबड झाल्यामुळे त्यास कांहीं वेळपर्यंत तो बेत रहित करणें भाग पडलें. पण पुढें हा त्याचा बेत गवरनर जनरलास स्पष्ट दिसून आल्यावरून तो निष्फळ व्हावा ह्या हेतूनें त्यानें पर्शियाचे शाहास अफगाणिस्थानावर हल्ला करण्यास सांगितले. पर्शियाचे शाहानें लॉर्ड मॉरनिंगतनाचें म्हणणें कबूल केलें. मग अर्थातच जेमानशाहाचा बेत निष्फळ झाला.

अफगान लोकांच्या हल्ल्याचें वर्तमान आल्यामुळे हिंदुस्थानांत मोठा दंगल झाला. सर जान शोअर ह्यानें अयोध्येबाबद जी व्यवस्था केली तीचें काशीचें नं- तिचें मागचे प्रकरणांत वर्णन केलेंच आहे. तें असें कीं, वजीर अली जो अयोध्येच्या गादीवर बसला होता त्यास सर जान शोअर ह्यानें पदच्युत केलें होतें. त्यानें त्या हल्ल्याचें वर्तमान ऐकतांच मोठा आनंद मानिला व त्याच्यानें होईल तितका उद्योग करून त्यानें दुसरे लोकांस भर दिली. जेमानशाहास मदत करण्यास त्यानें तयारी चालविली. हें वर्तमान गवरनर जनरलास कळलें, तेव्हा वजीर अलीला तेथून काढून कलकत्याजवळ नेऊन ठेवावें असे चेंरीसाहेबा- त्यानें निश्चय केला. अशा अपमानाची व्हातमी वजीर अलीचा खून. कळतांच तो इतका क्रोधायमान झाला कीं, त्यानें मिस्तर चेंरीसाहेबांचा काशीचा रेसिदेंत व दुसरे दोन साहेब हे सावध नसतां ठार मारले. ही त्यानें समजून उमजून गोष्ट केली. त्याच्या पक्षाचे, मदानें वेडे झालेले लोक, न्यायाधीश मिस्तर देविस ह्यास मारण्याकरितां गेले. देविस साहे- नसते, तर काशीतील सर्व साहेब लोक मेले गेले असते. मिस्तर नाचें शौर्य. देविस साहेब, हे मदानें अगदीं वेडे झालेले लोक आपणाकडे ये

आहेत असें पाहून आपलीं बायकोमुलें बरोबर घेऊन माळ्यावर गेला. पुढें कांहींवेळ युद्धप्रसंग झाल्यानंतर वजीर अल्ली पळाला. नंतर लौकरच इंग्लिशांनीं त्वास धरिलें आणि मरे तोंपर्यंत कैदेंत ठेविलें.

जो नवाब गादीवर होता त्याज्यासून इंग्लिशांनीं कांहीं थोडासा मुलूख मागून घेतला. तो मुलूख अयोध्येच्या पश्चिमेस होता, ह्यामुळें परराज्यापासून ह्याचा मुलूख सुरक्षित झाला. इंग्लिशांचा आणि नवाबाचा तह झाला त्या तहामध्यें इंग्लिशांनीं नवाबास परशत्रूपासून रक्षिण्याविषयीं शपथ वाहिली.

अयोध्येच्या राज्यसंबंधी नवीन व्यवस्था. ता. १० नवंबर सन १८०१.

आतां सर्व हिंदुस्थानभर शांतता झाली; परंतु ती फार वेळ राहिली नाहीं.

कारण इंग्लिशांस मराठे हे शत्रु उत्पन्न झाले. त्यांच्यामध्ये दोन मुख्य सरदार प्रबल होते, त्यांनीं पेशव्यापासून सर्व राज्यसत्ता हिसकावून घेतली, जशी पूर्वी पेशव्यांनीं आपले. यजमान राजे ह्यांपासून ती घेतली होती. त्या सरदारांचीं नांवें शिंदे आणि होळकर; ह्या दोघां सरदारांत कलह उत्पन्न झाला. होळकरानें शिंदे व पेशवे ह्या दोघांशीं युद्ध आरंभिलें. त्या युद्धांत होळकरास जय मिळाला. मग गरीब विचारा पेशवा आपली राजधानी शहर पुणें सोडून संरक्षणार्थ इंग्लिशांकडे पळून गेला. त्यानें आपले राज्यांत इंग्लिशांची फौज ठेवण्याचें व दुसरे सर्व युरोपियन लोक आपले राज्यांतून हाकून देण्याचें आणि आपण मुंबईनजीक इतर ठिकाणें ह्यांचे वरचे हक्क सोडण्याचेंही कबूल केलें. सन १८०२ मध्ये दिसेंबर महिन्याच्या ३१ सावे तारखेस वसई मुक्कामी वर सांगितलेलीं कलमें कबूल होऊन तह झाला. ह्या तहामुळें शिंद्याशीं लढाई उत्पन्न झाली. शिंद्याचे पदरीं फ्रेंच लोक होते, ह्यामुळें त्याचे पदरीं जशी शिकलेली फौज होती तशी हिंदुस्थानांत कोणाचेही पदरीं नव्हती. इंग्लिशांची सेना चोहोंकडून मराठ्यांवर चालून आली. अयोध्येच्या राजापासून जे घेतले त्या प्रांतांत जनरल लेक साहेबाची टोळी होती ती उत्तरेकडून मराठ्यांवर हल्ला करण्यास सिद्ध होती. दुसरी एक फौज म्हैसूर आणि हैदराबाद ह्या दोन शहरांतून येत होती, तिचा मुख्य जनरल वेलस्ली होता. होळकर आपले आंगीं इंग्लिशांस अडविण्याची शक्ति नाही असें समजून पळून गेला. होळकराचे कोणी सरदार पुणें लुटणार असें ऐकिल्यावरून जनरल वेलस्ली

शिंदे व होळकर ह्या दोघांमध्ये लढाई. ता. २५ अक्टोबर सन १८०२.

वसईचा तह. ता. ३१ डिसेंबर सन १८०२.

इंग्लिशांचे स्वार शिंद्याचा मुलूख वेढनात.

जनरल वेल- साहेब पुण्याचा वचाव करण्याकरितां मोठ्या जलदीनें पुण्यास
स्ली साहेब येऊन पोहोंचला आणि त्यानें पेशव्यास पुनः पुण्याचे गादीवर
पुण्याचें रक्ष- वसविलें. शिंद्यास ह्या वेळीं येऊन आपल्या पक्षास मिळण्यावि-
ण करितो. षयीं इंग्लिशांनीं लिहिलें, परंतु तो तिन्हाइतपणें वागला व त्याची
फौज निजामचे सरहद्दीवर होती. वराडचा राजा मराठाच
होता, त्याला वसईचा तह आवडला. नसून सर्वांच्या आधीं त्यानें इंग्लिशांशीं
लढाई आरंभिली होती; त्या राजाला जाऊन मिळावें असें शिंद्याच्या मनांत
होतें असें दिसलें. ह्यामुळेच त्यानें साफ उत्तर देण्याचें लांबणीवर घातलें अ-
सावें; परंतु सरते शेवटीं वसईचा तह आम्हास मान्य नाहीं व मागें
शिंदे व भों- लिहिल्याप्रमाणें आम्ही तुमचा पक्ष स्वीकारीत नाहीं असें इंग्लि-
सले ह्यांज- शांनीं त्याचे तोंडून म्हणविलें. शिंदा व वराडचा राजा हे दोघे ल-
बरोबर ल- ढाई करण्यास सिद्ध होते. ते निजामाची राजधानी हैदराबाद इक-
दाई. सन टे चालले; तों जनरल वेलस्ली साहेबानें पुणें सोडून शिंद्याचा
१८०३. नगरचा किल्ला घेतला, आणि मोठ्या जलदीनें त्याचा पाठलाग
करून अहमद नगर व त्याची फौज ह्यांच्यामध्ये तो जाऊन पड-
ला. मग त्यांस मागें परतावें लागलें. सप्टेंबर महिन्याच्या पंधरावे तारखे-
च्या सुमारास दोन्ही फौजा बऱ्याच जवळ जवळ होत्या. इंग्लिशांचा मुख्य
सरदार व निजामाच्या फौजेचा मुख्य कर्नल स्तीविन्सन
हल्ल्याचा ह्या दोघांनीं मिळून हल्ला करण्याचा बेत केला. तो असा कीं,
बेत. कर्नल स्तीविन्सनानें पश्चिमेकडील डोंगरास प्रदक्षिणा घालून व
वेलस्ली साहेबानें पूर्वेकडे जाऊन तीन दिवसपर्यंत लढाई द्यावी.
ह्याप्रमाणें दोघांची फुटाफूट झाल्यानंतर जनरल ह्यानें शिंद्याचें पायदळ कटकी
नदीवर आपले अगदीं पाठीमागें आलें असें ऐकिलें. तेव्हां
बेत बदल- त्यानें लागलाच हल्ला करण्याचा निश्चय केला आणि कर्नल स्ती-
नो. विन्सन ह्याजकडे जासूद पाठविला आणि जितकें लवकर येववे-
ल तितकें लवकर येण्याविषयीं त्याला हुकूम केला. मग तो आ-
पले घोडेस्वारांनिशीं हल्ला करण्यास निघाला. तो बऱ्याच अंतूरावर गेला तों
एक टेंकडी आढळली. त्या टेंकडीवरून पाहतो तों शत्रूबराबर घोडेस्वार, तो-
फखाना व पायदळ मिळून बरीच फौज आहे असें त्याचे दृष्टीस पडलें. ती
कटकीनदीचे कांठीं उतरली होती, तो उभा होता त्याच्या खा-
मराठ्यांचें लच्या बाजूस मराठ्यांची फौज पसरली होती. त्या अरुंद नदी-
मोठें भयंकर- चे संरक्षणार्थ ऐंशी तोफा लाविल्या होत्या. त्याच्या पाठीमागें
र लष्कर. ५०००० हत्यारबंद शिपाई होते व कितीएक कोस लांबपर्यंत

तंत्र दिलेले होते. त्यापासून लोकांचे शब्द एका टॅकडीवर ऐकू येत होते. आणि सर्व प्रकारचे कारागीर आपआपलीं कामें जणू कांहीं ते आपले शहरांतच आहेत अशीं करीत होते. त्यांचे पाठीमागचे बाजूस एक लहानसा ओढा वाहात होता, त्या ओढ्याचें नांव जुवा, तो आसई गांवानजीक कटकी नदीस मिळतो. त्यांच्यामध्ये लघुकोन झाला आहे.-----

इंग्लिश लोकांचें पायदळ येऊन पोहोचलें. वेलस्ली साहेबानें आपली सर्व व्यवस्था केली. मराठ्यांची फौज पुष्कळ होती तरी तिच्याबरोबर युद्ध करणें प्राप्त होतें म्हणून त्यानें जणू काय शत्रूच्या तोंडा- आसईची वरच हल्ला करावयाचा आहे अशा हेतूनें आपलें सैन्य पुढें नेलें; लढाई. २३ परंतु तें फार लांब गेलें नाहीं, तोंच त्यास उजवे बाजूस वळून सप्टेंबर सन जुवा कटकी ह्यांचे संगमास ती नदी उतरून जाण्याचा हुकूम १८०३. झाला. ती नदी उतरून पलीकडला खडक चढत असतां शत्रूनीं तोफांचा भडिमार केला. तरी तो खडक चढून जाऊन वरच्या सपाटीवर इंग्लिशांनीं बुरूज बांधला; तो असा कीं, पायदळ पुढें आणि घोडेस्वार पाठीमागें झाले. ही कवाईत होते न होते इतक्यांत शत्रूनें त्यांचा पाठलाग केला आणि जलदीनें आपला मोहरा फिरविला. म्हणजे शत्रूच्या उजवेकडे कटकी नदी आणि डावेकडे आसई झाली. त्यानें तोफांचा भडिमार करून संगमावर जी इंग्लिशांची लहानशी टोळी होती तिचा अगदीं फडशा उडवून दिला. इंग्लिशांच्या एका तोफेस शत्रूच्या दहा तोफा होत्या. मग जितकी जलदी करविली तितकी करून शत्रूच्या तोफा पाडाव करून घेण्याविषयीं इंग्लिशांनीं आपले फौजेस हुकूम दिला. इंग्लिशांची कांहीं फळी फुटली, त्या फळींतून मराठ्यांनीं हल्ला केला, परंतु त्यांस इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांनीं मागें पिटाळून लाविलें. इंग्लिश शिपायांनीं हुकूम 'बराबर न समजतां आसईवर हल्ला केला. तेथें फार भयंकर युद्ध झालें. शत्रूचा अगदीं पराजय झाला. शत्रूच्या घोडेस्वारांनीं हातपाय हालविले; परंतु त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं; कारण अव्यवस्थित मराठे ह्यांच्यानें दमदार इंग्लिशांच्या शिपाई लोकांपुढें उभें राहण्याचा दम होईना. मराठ्यांनीं पुन्हा एकदां हल्ला केला, त्यांत जे मेले असें ढोंग करून पडले होते ते उठून युद्ध करूं लागले. परंतु एकदम इंग्लिशांनीं बरीच चाल केली, तेव्हां मराठ्यांचें सर्व सैन्य रणांतून पळून गेलें.' ह्या प्रसंगीं जो इंग्लिशांस जय मिळाला तो आजपर्यंत जे मोठमोठाले जय मिळाले त्यांतलाच हा एक मानिल्यास चिंता नाहीं.

इकडे उत्तरेकडे जनरल लेक साहेब दिल्लीस गेला. त्यानें मार्गांत अलीगढ

नामें जो सुदृढ किल्ला आहे तो घेतला. हा जो त्यास जय मि-
 अह्मीगड घे- ळाला त्याचा परिणाम असा झाला कीं, शिद्याच्या पदरीं जो
 तला. ता.४ परेन नामें मोठा विख्यात फ्रेंच सरदार होता, त्यानें शिद्याचा
 सप्टेंबर सन पक्ष फार दिवस धरिला होता तो सोडिला. मराठे लोकांनीं
 १८०३. दिल्लीजवळ सुरक्षितशी जागा पाहून तेथें तळ दिला होता. सभों-
 वर्ती पाणथळ जमीन असून, ते ज्या उच्चस्थळीं उतरले होते,
 त्यावर संरक्षणार्थ सुमारें शंभर तोफा होत्या. हें मराठ्यांचें मोठें सैन्य ज्या
 जागीं उतरलें होतें, तेथपासून दृष्टीचे टप्या इतक्या अंतरावर इं-
 दिल्लीची ल- ग्लिशांचें सैन्य येऊन पोचलें. तेव्हां, त्यानें नऊ कोस मजल
 दाई. ता० केली होती, तरी तें येतांच त्याच्या मुख्यानें एकदम हल्ला कर-
 ११ सप्टेंबर ण्याचा निश्चय केला. त्यानें पहिल्यानें आपण पळालोंसें दाख-
 सन १८०३ वून मराठ्यांस त्यांचे सुरक्षित जागेपासून पुढें मैदानांत येऊं दिलें.
 त्याचा प्रकार असा झाला कीं, मराठ्यांनीं जे इंग्लिशांचे घोडे-
 स्वार आघाडीस होते ते पळतात असें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां ते आपणास आतां
 सहज जय प्राप्त होईल असें मानून आपला तळ सोडून मोठ्या निकरानें त्यांचे
 पाठी लागले; परंतु इंग्लिशांचे स्वार पायदळाजवळ येऊन पोचतांच कांहींनीं
 उजवेकडे व कांहींनीं डावेकडे होऊन पायदळास वाट दिली; मग पायदळ
 फौजेनें तसेंच पुढें जाऊन शत्रूस मार्गें सारिलें व अगदीं तोफांशीं तोफा भिडत
 तोंपर्यंत भडिमार केला; नंतर घोडेस्वारांस मधून वाट देऊन त्यांस अगदीं जेर
 करून टाकिलेल्या अशा आपल्या शत्रूचे पाठीस लावले.

ह्या लढाईनंतर दुसरे सर्व फ्रेंच लोक इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाले, येणेंकरून
 शत्रूचे सैन्यांत एक देखील कोणी मोठा फ्रेंच मनुष्य राहिला
 फ्रेंच स्वाधी- नाहीं. असें झाल्यामुळे लढाई करण्याचें सर्व काम एकट्या म-
 न होनात. राठ्यांवरच पडलें. दिल्ली शहर त्याच्या स्वाधीन होतें तें इंग्लि-
 शांनीं घेतलें, व अगदी गरीबीस आलेला व वृद्ध असा जो शाह-
 आलम् नामें दिल्लीचा बादशाह, ज्याचा बंगाल प्रांतीं पुष्कळ वर्षेपर्यंत मोठा
 वचक होता, त्यास प्रतिबंधांतून सोडविलें. हा बादशाह कैदेत
 शाहआलम. असतां ज्याच्या ज्याच्या हातीं सांपडला त्यानें त्यानें त्याची फार
 अपर्यादा केली. त्यास पोटास देखील पुरतें मिळत नसे. शेवटीं
 एकानें त्याचे डोळेही काढिले.

नंतर जनरल लेक साहेबानें आग्र्यास जाऊन तें शहर घेतलें; परंतु ह्या
 समयीं शिद्यानें जी दक्षिणेंतून फौज पाठविली होती व जिला दक्षिण

देशांतील अपराजेय अशी संज्ञा प्राप्त झाली होती ती दिल्ली- लासवारीची कडे येतच होती; तिला गांठण्यास लेक साहेब पुनः माघारा लढाई. ता० परतला. तो येत असतां शत्रूच्या संनिध येण्याची त्यास इतकी १ नोवेंबर. घाई झाली कीं, तो पायदळास मागून येण्यास सांगून घोडेस्वार सन १८०३. मात्र बरोबर घेऊन पुढें गेला. त्याची व मराठ्यांची लासवारी म्हणून जें लहानसें गांव आहे तेथें गांठ पडून घोडेस्वारांची मोठ्या निकराची लढाई झाली. इंग्लिश लोक येतांच मराठे पळण्याच्या वेतांत दिसले, म्हणून लेक साहेबानें आपणाजवळ जे थोडेसे लोक होते त्यांस हल्ला करण्यास हुकूम दिला. मराठे लोकांवर चालून जाणें हें केवळ मृत्यूच्याच तोंडांत उडी घालण्याप्रमाणें आहे असें जरी त्यांस वाटलें, तरी त्यांनीं हल्ला करण्यास अगदीं विलंब लाविला नाहीं. विगूल वाजतांच त्या शूर लोकांस पुढें चालून जाणें आपलें कर्तव्य कर्मच आहे असें वाटून ते पुढें निघाले, व शत्रु गोळ्यांचा भडिमार करीत असतां तसेच मधून जाऊन हजारों शत्रूंची मोठ्या शौर्यानें लढले. ह्याप्रमाणेंच पुढें सर्वांनीं वर्तणूक केली, परंतु हें त्यांचें सर्व करणें व्यर्थ झालें. कारण कीं त्यांस कांहीं वेळ मागे पळून जावें लागलें.

मग बाकी राहिलेली फौज मोठी जलदी करून येऊन पोचली. ती फौज येतांच मराठ्यांनीं आम्ही आपल्या तोफा टाकून निघून जातो म्हणून त्यांनीं इंग्लिशांशी बोलणें लाविलें. इंग्लिशांचा सरदार आपला जीव बचावण्यास व अगदीं दमून गेलेल्या आपल्या शिपायांस थोडीशी विश्रान्ति देण्यास फार उत्सुक होता, म्हणून त्यानें मराठ्यांचें बोलणें मान्य करून त्यांस एक तासभर विचार करण्यास मोकळीक दिली. तो तास निघून गेला, तरी त्यांजकडून कांहींच बातमी आली नाहीं व त्यांच्या निघून जाण्याचेंही कांहीं चिन्ह दिसून आलें नाहीं. असें होतांच तात्काळ लढाईस प्रारंभ झाला. इंग्रेज लोकांच्या पायदळ फौजेची एक टोळी पुढें निघाली. नंतर पुढें लवकरच युद्धाची गर्दी झाली. पहिल्यानें लोक गेले त्यांपैकीं कांहीं मागेच राहिले व शहात्तरावें सगळें पलटण, काळे लोकांचे बारावे पलटणांतील कांहीं लोक, आणि सोळावे पलटणांतील सर्व लोक, हे सर्व, शत्रु गोळ्यांचा भडिमार करीत असतां मोठ्या शौर्यानें त्यांचे अंगावर चालून जाण्यास व मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनीं हल्ला केल्यास त्यांस मागे हटविण्यास एकीकडेसच ठेविले होते. ज्यांस शूर म्हणून जनरल लेक साहेब म्हणत असे, असे जे हे लोक ते मोठ्या शौर्यानें लढले. परंतु त्यांस कुमकेची गरज असतां त्यांची व दुसऱ्या फौजेची गांठच पडली नाहीं. मग घोडेस्वारांस पुढें जाण्याचा हुकूम झाला. ते आले तेव्हां शहात्तरावे पलटणांतील लोकांनीं जयजयकाराच्या आरोळ्या मारल्या. मग घोडेस्वा-

रांनीही उलट तशा आरीळ्या मारून शत्रूच्या फौजेंतून घोडे पिटाळीत नेले आणि शत्रूचा अगदीं पराजय केला. तदनंतर इंग्लिश लोकांच्या फौजेच्या जिलबीचे लोक आले, त्यांचा जनरल लेक साहेब स्वतः मुख्य झाला. लढाई चालली असतां लेक साहेबाचे घोड्यास गोळी लागली, आणि तो दुसऱ्या घोड्यावर चढत होता, इतक्यांत त्याचा मुलगा जो त्याचे बाजूसच होता तो पडला. परंतु लेक साहेबाच्यानें शोक करण्यास किंवा कांहीं साह्य करण्यास मागें राहवेना. कारण कीं इंग्लिश शिपायांची एक मोठी ओळच्या ओळ आपल्या संगिनींनीं शत्रूस मागें सारीत चालली होती. मराठे अगदीं हातघाईस येऊन जिवाची परवा न बाळगतां लढले, व त्यांजपार्शीं एकही बंदूक राहिली नाही असें होईपर्यंत ते लढाई सोडून गेले नाहींत, तरी, त्यांस इंग्लिश फौजेनें मागें हटविलें. कांहीं वेळपर्यंत ते मोठ्या बंदोबस्तानें मागें हटत गेले; परंतु इंग्लिशांचे घोडेस्वार मागें लागले, तेव्हां त्यांस अगदीं पळवले तितकें पळावें लागलें. ह्या लढाईनंतर शिवाची फौज उत्तरेकडे नांवानें मात्र होती.

जनरल वेलस्ली साहेबानें दक्षिणेकडे, आसई ह्या ठिकाणीं जय मिळाल्या-
नंतर, मोठे हुशारीनें आणि जलदीनें चाल करून आपणास जय
संशय येण्या- मिळाल्याचें सार्थक केलें. शिवानें तह करण्याची इच्छा बाह्या-
जोगी शिवा- त्कारी दाखविली; आणि त्यांशीं कांहींवेळ तह झाला, तरी
ची वर्तणूक. वऱ्हाडचे राजानें लढाई सोडून दिली नव्हती, आणि वास्तविक
पाहिलें असतां शिदाही मदत मिळे तोंपर्यंत लढाई लांबेल असें
करीत होता. जनरल वेलस्लीनें जलद चाल करून राजाच्या मुलखांतील अ-
रगांवानजीक त्याचे सैन्याला गांठिलें; त्या सैन्यांत कांहीं शिवा-
अरगांवची चेही लोक होते. त्या वेळेस घटकाभरही दिवस नव्हता, तरी
लढाई. ता० तेवढा वेळ शत्रूचा नाश करण्यास पुरा होता. त्या लढाईमध्ये
२९ नोवेंबर. दोहों सैन्यांतील लोकांनीं परस्परांवर एकदम हल्ला केला. इंग्लि-
सन १८०३. श लोकांचे पायदळांतील लोकांनीं मोठे धिम्मपणानें चालून
आपले पुढें कोणाचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. आसई येथील ल-
ढाईमध्ये जे काळे शिपाई मोठे शौर्यानें लढले होते, त्यांपैकीं कांहीं एक येथें
शत्रूचे तोफांच्या भडिमाराखालीं घाबरून गेले, तरी कांहीं वेळानें नीट सां-
रून ते दिवस मावळे तोंपर्यंत इतरांसारखेच नेटानें लढले. त्या रात्रीं चांदणें
पडलें होतें, म्हणून मराठे जलद पळत असतां ते सहजच इंग्लिशांचे दृष्टीस
पडले, ह्यामुळे इंग्लिशांचे घोडेस्वारांस कांहीं कोसपर्यंत त्यांचा पाठलाग कर-
ण्याचें सोपें पडलें.

असें झालें असतांहि शत्रु टिकाव धरून राहिले. अरगांवची लढाई झाल्या-
नंतर इंग्लिश लोकांनीं डोंगरांतून आणि दऱ्यांतून हाल सोशीत
सोशीत कूच करून, जिवावर उदार होऊन लढणारे किल्लेदारां-
चा पराजय करून गाइलगडचा किल्ला आपले हस्तगत केला.
ह्या प्रसंगीं रंजपुतांचा सरदार हातांत तरवार धरवेनाशी होई-
पर्यंत लढला. हा किल्ला इंग्लिशांचे हस्तगत झाल्यानंतर त्यांशीं
वऱ्हाडचे राजानें तहाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां कटक आणि
बलासुर हीं इंग्लिशांचे स्वाधीन करावीं आणि युरोपखंडांतील जे
लोक चाकरीस होते ते घालवून द्यावे असें त्यापासून कबूल करू-
न घेऊन इंग्लिशांनीं त्यांशीं तह केला.

गाइलगड-
चा किल्ला
घेतात. ता०
१६ डिसेंबर
सन १८०३
भोंसल्याशीं
तह. ता. १७
डिसेंबर सन
१८०३.

शिंदाही इंग्लिशांचे म्हणण्याप्रमाणें वागण्यास कबूल झाला.
आणि यमुना ह्या नद्यांचे मधला जो देश थोडक्याच दिवसांपूर्वीं
फ्रेंच सरदारांच्या स्वाधीन होता तो इंग्लिशांस दिला; वसई ये-
थील तहाप्रमाणें वागण्याचें त्यानें कबूल केलें; आणि पेशव्याशीं
कांहीं आपला तंटा उत्पन्न झाल्यास इंग्लिश जें सांगतील तें ऐक-
ण्याचेंही त्यानें पतकरिलें.

त्यानें गंगा
शिंदावरो-
वर तह. ता.
३० डिसेंबर
सन १८०३.

ह्याप्रमाणें मराठ्यांचे बरोबर जें युद्ध झालें त्याचा शेवट झाला. तें पांचच
महिने चाललें होतें, तरी तेवढ्या थोड्या वेळांतही पुष्कळ निकराच्या लढाया
झाल्या; आणि इंग्लिशांस बहुत जय मिळाले.

भाग अकुरावा समाप्त.

भाग बारावा.

मराठ्यांशीं दुसरी लढाई व इंग्लिशांचा उत्कर्ष.

इसवी सन १८०४ पासून १८०६ पर्यंत.

होळकराची संशय घेण्यासारखी वर्तणूक—त्याच्या लुटीकरितां स्वाच्या—
त्याचा इंग्लिशांस उद्धटपणाचा निरोप—लार्द लेक ह्याचें सैन्य चालू होतें—
होळकराचा पाठलाग—इंग्लिशांचें सैन्य परत येतें—कर्नल मानसन ह्याचें
मोठ्या संकटानें परत जाणें—दिल्लीचा बचाव—इंग्लिशांचे सैन्याचे दोन भाग
होऊन तें होळकराचा पाठलाग करितें—फरकावादेनजीक घोडेस्वार त्याचा
पराभव करितात—दीग येथील पायदळ—पश्चिमेकडील हितावह कृत्यें—दी-
गचा किल्ला घेतात—भरतपूरचा वेढा—प्रत्येक हल्ला व्यर्थ जातो—अमीरखा-
न—भरतपूरचा राजा शरण येतो—होळकर व शिंदे ह्यांच्या मध्ये सख्य—
कार्नवालीस हिंदुस्थानास परत येतो—त्याचा मृत्यु—सर जार्ज बार्लो—शिंघा-
शीं नवा तह—होळकर पंजाबास पळून जातो—त्याचा पाठलाग—त्याजव-
रावर तह—सल्ला—इंग्लिश लोक आपल्या मित्रांस विसरतात.

ह्या युद्धाचा असा शेवट झाला, तरी मराठ्यांचें भय होतेंच. त्या युद्धांत

होळकराची वर्तणूक फार संदिग्ध होती. पहिल्यानें तो शिंघा-
होळकराची स आणि वन्हाडचे राजास मदत करितोसं वाटलें. परंतु तसें
संशय ये- त्यानें केलें नाहीं. नंतर इंग्लिशांस वरचेवर जय मिळत गेले,
ण्यासारखी ह्यामुळें तो घाबरा झालासं दिसून आलें, आणि शिंदे व वन्हाड-
वर्तणूक. चा राजा ह्यांचा नाश होई तोंपर्यंत त्यानें कांहीं हालचाल केली
नाहीं. तथापि त्यांचा नाश झाल्यानंतर वास्तविक ह्याचे मनांत
जे हेतु होते ते स्पष्ट दृष्टीस पडूं लागले. इंग्लिशांवर उठण्याविषयीं त्यानें कि-
तीएक राजांस पत्रें पाठविलीं; आणि इंग्लिशांकडील कांहीं संस्थानिकांचे देश
लुटिले. जनरल लेक साहेब ह्यास ही होळकराची वर्तणूक सो-
जनरल लेक सेना म्हणून त्यानें त्यास कानउघडणी करून लिहिलें कीं, तुमची
साहेब होळ- हीं कृत्यें सोसून घेण्याजोगीं नाहींत, तुम्ही इंग्लिश सरकारच्या
कराची का- सरहद्दीवरून आपलें लुटारू सैन्य हालवावें; कारण शिंघाचे परा-
नउघडणी जय पावलेल्या सैन्यांतील राहिलेले लोक आणि कांहीं दुसरे
करतो. दांडगे आणि हत्यारबंद लोक येऊन, तें सैन्य उत्तरोत्तर वाढत
चाललें. आहे. ह्यावर होळकरानें जें उत्तर दिलें तें फार उद्दामपणाचें होतें.
त्यानें असें लिहिलें कीं, इंग्लिश सरकारांनीं कांहीं मोठाले प्रांत माझ्या स्वा-

धीन करावे, आणि हिंदु राजांच्या मुलखांत लूट होऊं नये म्हणून ज्या चवथाईवर माझा हक्क आहे ती द्यावी, आणि शिंघावरो- त्याचें दांड-
वर तह केला त्याप्रमाणेंच मजबरोवर करावा; असें असेल, तर गें उत्तर.
माझी तह करण्याची इच्छा आहे; हें होळकराचें उत्तर लढाईस
या, असें म्हणण्यासारखेंच होतें. लार्द लेक साहेबाचें सैन्य तत्क्षणींच लढाईस
निघालें. आणि कर्नल मरे साहेबास गुजराथेंतून निघून उज्जनीकडे कूच कर-
ण्याविषयीं हुकूम झाला. त्या वेळेस जयपूरचा राजा इंग्लिशांकडचा होता
म्हणून त्याचा मुलूख होळकर लुटीत होता; परंतु जेव्हां लार्द लेक साहेबानें
त्या राजास पाठबळ देण्याकरितां एक टोळीसहित कर्नल मान-
सन साहेबास पाठविलें, तेव्हां होळकर दक्षिणेकडे परतला. इ- लार्द लेक
ग्लिशांनीं तंकरामपूरचा किल्ला घेऊन त्याचा पाठलाग तसाच साहेबाची
पुढें चालविला; परंतु होळकरानें इतके जलदीनें पळ काढिला फौज चालू
कीं, त्यास इंग्लिशांस गांठतां येईना. आणि कडक उंन, वाटेचे होणे. होळ-
श्रम, आणि अन्नाची कमताई ह्या गोष्टींनीं लोकांचे फार हाल कराचा पा-
झाले. होळकराला वर तोंड काढूं देऊं नये ह्याकरितां कर्नल ठलाग.
मानसन ह्याची टोळी पुरे आहे, असें लार्द लेक साहेबास वाटलें,
आणि येथें राहिलें असतां आपले लोकही मरतील असें मनांत आणून तो
आपलें सैन्य घेऊन कानपुराकडे निघाला. सैन्यांतील लोक पूर्वी-
पेक्षां हल्ली हजारपटीनें अधिक संकटांत पडले. कूच करितांना इंग्लिशांचें
सर्व मार्ग त्यांस भयंकर वाटला, कारण सर्व दिवसभर जो उष्ण सैन्य परत
वारा सुटत होता त्यामुळें आणि तहान व वाटेचे श्रम ह्यांमुळें येतें.
हाल होऊन शेंकडों लोक मरून पडूं लागले.

इकडे कांहीं घोडेस्वारांनीं शत्रूंचे एके टोळीवर हल्ला करून मोठा जय मिळ-
विला. मग ते कर्नल मानसन ह्याच्या लोकांस जाऊन मिळाले.
कांहीं काळे लोकांनीं तोफखान्यानिशीं एका किल्ल्यास वेढा घा- थोडाबहुत
तला होता. तेव्हां तेथील सुभेदारानें किल्ला स्वाधीन करून जय.
देतां असें कबूल केल्यावर त्यांनीं त्याशीं कांहीं वेळ तह केला.
असें असतां अमीरखान ह्या नांवाचा होळकरांकडील एक सर- अमीरखान.
दार त्यांचा विश्वासघात करून त्यांवर तुटून पडला; परंतु कांहीं
वेळार्थे इंग्लिशांचे थोडकेच शिपायांनीं त्याचा पराभव केला. °
लार्द लेक साहेब परत जात असतां, इकडे कर्नल मानसन् साहेबानें कर्नल
मरे साहेब दक्षिणेकडून येत होता त्यास मिळण्याचे हेतूनें तसेंच कर्नल मान-
तिकडे आपलें कूच चालविलें. परंतु तो जसा जसा पुढें जाऊं सन पुढें येतो.

लागला तसें तसें त्याचे सैन्यांतील लोकांस अन्न पाणी मिळण्यास अधिक अधिक कठिण पडूं लागलें. कर्नल मरे हा मार्गें गेला. असें त्याचें मोठ्या त्यास समजलें; आणि त्यास असें वाटलें कीं, होळकराला संकटानें पर- आपणावर चालून येण्यापुरता आवेश नाही आणि तितकें साम- त जाणें. ता० धर्यही नाही. ह्यामुळें त्यानें परत जाण्याचा निश्चय केला; आणि ८ जुलै सन आपले छावणीचे जागीं कांहीं घोडेस्वारांसहित लेफ्तेनेंत ल्युक- १८०४. न् ह्यास ठेवून एके घटकेनें तुम्ही आम्हांमार्गें या आणि शत्रु काय करीत आहेत तें आम्हांस कळवा, असें त्यास सांगून तो होळकराकडे पाठ करून निघाला. मानसन साहेब हा शूर व आस्थेवाईक सर- दार होता, म्हणून त्याचे हातून जी ही गोष्ट घडली ती केवळ चुकीनेंच घडली. मराठ्यांचे समोरून परत जाणें हें किती दुःखदायक आहे तें आपणास पूर्वीपासून ठाऊकच आहे. कर्नल मानसन हा कूत्र करूं लागला असें त्यांचे कानीं पडतांच, ते त्याचे मार्गें धावूं लागले आणि जे कांहीं घोडेस्वार मार्गें राहिले होते त्यांजवर हल्ला करून डोंगरांत मुकुंद्र घांटाजवळ जें पायदळ गेलें होतें त्याचे मार्गें ते लागले. जे लोक परत जात होते त्या सर्वांवर येथें त्यांनी चोंहोंकडून हल्ला केला; तरी थोडकेच गोरे लोकांनी धिमेपणानें टिकाव धरून त्यांचा पराजय केला. पहिल्यानें कर्नल मानसनच्या मनांत मुकुंद्र घांटापर्यंतच जाण्याचें होतें; परंतु शत्रु अडथळा करितील असा संशय मनांत आणून तो कोटें ह्या शहराकडे गेला. तेथील राजा बाह्यात्कारी मित्र होता खरा, परंतु त्यानें त्यास आपले शहरचे वेशीचे आंत येऊं दिलें नाहीं. मग ती टोळी तशीच हाल सोशीत सोशीत मार्गें चालली; त्या वेळेस नद्यांस पूर आले होते, लोकांचे जवळचें अन्नही नाहीसें झालें होतें. तोफा टाकून व्यावयाच्या होत्या, ह्याकरितां खिळे मारून त्यांचे काने बंद करावयाचे होते. इतकें असूनही शत्रूंकडील घोडेस्वार वरचेवर हल्ला करीत असत. तथापि इंग्लिशांनीं कांहीं दाद दिली नाहीं. ज्या ज्या वेळेस कांहीं लढण्याचा प्रसंग येई त्या त्या वेळेस इंग्लिशांचाच जय होत असे; परंतु कांहीं काळे लोकांचे सरदार आपले धन्याचा विश्वासघात करून शत्रूंनीं कागदपत्र पाठविण्यासारखा संबद्ध ठेवूं लागले, आणि काळे शिपायांच्या दोन टोळ्या व कांहीं घोडेस्वार इतके इंग्लिशांचा पक्ष सोडून होळकराकडे निघून गेले. जेव्हां कर्नल मानसन् साहेब सुरक्षित स्थळाजवळ येऊन पोहोचला, तेव्हां त्याचा पराभव करण्याकरितां शत्रूंनीं जिवावर उदार होऊन एकवेळ यत्न केला, परंतु तो सफल न होतां त्यांस मार्गें हटावूं लागलें. ती लढाई झाल्यावर इंग्लिशांचे फौजेतील लोकांचें सर्व धैर्य नाहीसें झालें. ते भय न जुमानण्याच्या ज्या गोष्टी सांगत होते त्या एकीकडेच राहि-

ल्या आणि सर्वांनीं आश्याकडे जाण्याकरितां पळ काढिला, तेव्हां सैन्य परत निघाल्यापासून सुमारे दोन महिन्यांनीं तारीख ३१ आगस्त ह्या दिवसापर्यंत सर्व लोक येऊन पोहोचले.

ह्या वरील संकटामुळे सर्व हिंदुस्थानचे लोकांचे मनांत इंग्लिश-शांविषयी फार वाईट आले, असतें; परंतु तसें न येण्याविषयी हें वर्ष संपायाच्या आंतच कांहीं गोष्टी घडल्या. लार्द लेक साहेबाचें सैन्य लवकरच एकत्र होऊन सप्टेंबरचे बेविसावे तारखेस लढाईस निघण्याकरितां आग्रा येथें तयार झालें. यमुना नदीचे वरले बाजूस मथुरेकडे होळकर गेला होता, त्यानें आतां आपले घोडेस्वार तेथेंच ठेवून पायदळ आणि तोफा ही दिल्ली शहर हस्तगत करून घेण्याकरितां तिकडे पाठविली. हा त्याचा यत्न अगदीं निष्फळ झाला. कारण रेसिदेंत साहेब कर्नल अक्तरलोनी, आणि कर्नल बरन्स ह्यांनीं तोफा वगैरे चोहोंकडे ठेवून उत्कृष्ट रीतीनें त्या शहराचें संरक्षण केलें होतें. त्यांचे जवळ थोडकेच काळे लोक असतांही ते होळकराचे सैन्याशीं नऊ दिवस लढले. संरक्षणार्थ जें सैन्य होतें त्यांतील कांहीं लोकांनीं दंगा केला; परंतु बाकीचे लोक वीरश्रीनें लढले. ह्या लढाईत ज्या ज्या गोष्टी घडल्या, त्या सर्वांत दिल्ली येथें जें शौर्य दृष्टीस पडलें, तें विशेष स्तुत्य आहे.

इंग्लिश फौज पुन्हा जमने.

होळकर दिल्लीवर हल्ला करितो.

मोठ्या शौर्यानें दिल्लीचें रक्षण करतात. ता० ८-१५ अक्टोबर सन १८०४.

दिल्ली येथें होळकराचा पराजय झाल्यावर, तो सभोंवतालचे इंग्लिशांचे मुलखांचा नाश करूं लागला, म्हणून लार्द लेक साहेबानें आपले सैन्याचे दोन भाग करून जनरल फ्रेजर ह्याचे हाताखालीं पायदळ आणि पायदळाकडील तोफखान्ना दिला आणि त्यास असें सांगितलें कीं, होळकराचें पायदळ लढाईस येईलसें करावें. आणि आपणाबरोबर बरेच घोडेस्वार व स्वारांकडील तोफखाना घेऊन, तो लेक साहेब, होळकर घोडेस्वारांनिशीं लुटालूट व नाश करीत होता, त्याचा पाठलाग करूं लागला. होळकर एकसारखी चाल करीत असतां, तो जिकडे जिकडे जाई तिकडे तिकडे त्याचे मागे इंग्लिशांचे घोडेस्वार एकसारखे जात असत. ह्याप्रमाणें बराच वेळ पाठलाग चालला होता. शेवटीं लार्द लेक साहेबास असें समजलें कीं, सुमारे छत्तीस मैलांवर फरकाबाद शहराजवळ शत्रु छावणी देऊन राहिला आहे. त्याचे लोकांनीं नुकतेंच मोठें कूच केलें होतें,

इंग्लिश लष्कराचे दोन भाग होतात.

होळकराचा पाठलाग.

फरकाबाद तरी पुन्हा घोड्यावर बसण्याविषयीं सर्वास त्यानें हुकूम केला. येथें होळकर- सर्व रात्रभर ते चालत असतां चांदणें पडलें होतें, आणि त्या राच्या फौजे- सर्वास आर्चां आपला मुख्य शत्रु भेटणार ह्या गोष्टीनें मोठा उ- ची वाताहन ल्हास झाला होता. त्यांनीं आपले लोकांस जय मिळाल्याविषयीं होते. ता० नुकतीच वातमी ऐकिली होती, आणि थंड हवाही सुटली होती; १७ नोव्हें- ह्यामुळें त्यांच्या श्रमांचें निवारण झालें होतें. अरुणोदयाचे सुमा- वर सन रें त्यांस होळकराची छावणी दिसूं लागली. घोडे बांधलेल्या १८०४. जागीच उभे होते आणि बहुतेक लोक त्यांचे सभोवताले निजून राहिले होते. कुलपी गोळे येऊं लागले त्यावरून इंग्लिश येत आहेत, असें त्यांस समजलें; आणि थोडक्या वेळानें त्यांचे घाबरलेले सैन्यांतून इंग्लिश लोकांचे स्वार आपले घोडे उडवीत चालले. जो थोडासा वेळ सांप- डला त्यांत कांहीं मराठे लोकांनीं घोड्यावर बसून फार जलदीनें पळ काढला. ह्यांतून जे पहिल्यानें पळाले त्यांत स्वतः होळकरच होता.

लार्ड लेक साहेब होळकराचे घोडेस्वारांस पळवीत असतां, इकडे जनरल फ्रेजर ह्यानें आपले सैन्यानिशीं त्याचे पायदळाचा नाश केला. नोवेंबरचे बारावे तारखेस त्यांस शत्रूची छावणी दृष्टीस पडली, त्या वेळेस त्यांचे छावणीची जागा त्यांस मजबूतशी दिसली. होळकराचे सैन्याचे उजवे बाजूस चढणीवर- एक खेडें होतें, आणि डावे बाजूस दीग नांवाचा किल्ला होता (तो किल्ला आग्र्याचे वायव्येस आहे). पिछाडीस एक मोठा तलाव होता, आणि पुढें मोठें पाणथळ होतें. दुसरे दिवशीं स- १३ नोव्हेंबर काळींच इंग्लिशलोक शत्रूंवर हल्ला करण्याकरितां निघाले. पाण- सन १८०४. थळ एकीकडे टाकण्याकरितां त्यांस कांहींसें डावेकडे वांकडें जावें लागलें. शहात्तरावी पलटण हिनें पूर्वीच आपलें मोठें नांव गा- जविलें होतें, तीच पुढें निघाली. तटबंदी करून गांव मजबूत केलें होतें तें तत्क्षणींच त्यांनीं घेतलें, आणि तेथून निघून शत्रूचे तोफांची पहिली रांग होती तेथें धांवत जाऊन त्यांनीं त्या तोफा आपले हस्तगत करून घेतल्या. शहात्त- रावे पलटणीचे मागून तिला पाठवळ देण्याकरितां दुसऱ्या पलटणी धांवत गेल्या. दुसरे मोरच्याजवळ लढाई झाली; त्या वेळीं जनरल फ्रेजर साहेबास जखम लागून त्याचें दुखणें जिवावरचें झालें; तेव्हां कर्नल मानसन् हा त्या सै- न्याचा नायक झाला. पाणथळाजवळचे शत्रूचे लोकांस दावांत ठेवण्याकरितां कांहीं लोक मागे राहिले होते. एकामागे एक असे मोरचे सुमारे कोसभर पसरले होते, ते संगिनीच्या जोरानें घेण्याकरितां बाकीचे लोक तसेच पुढें रेंटीत रेंटीत चालले. जेव्हां गोरे लोकांनीं हल्ला करून शेवटचा मोरचा हस्तगत केला, तेव्हां

आपण दीग किल्ल्याजवळ आहों आणि त्यांतून आपणांवर तोफांचा भडिमार होत आहे असें त्या विजयी लोकांस समजलें. तेव्हां त्यांस मागे हटावें लागलें. इकडे शत्रूंनीं तोफांची पहिली रांग पुनः आपले स्वाध्दैनि करून घेतली, आणि त्या तोफा ते इंग्लिशंवरच सोडूं लागले; तरी शहात्तरावे पलटणीचा मुख्य क्याप्तन नारफर्ड ह्यानें मोठा पराक्रम करून त्या पुनः घेतल्या, त्या वेळीं त्याजवळ अठ्ठावीस मात्र लोक होते. ज्या लोकांनीं मोरचे घेतले ते आतां पाणथळाजवळ जे शत्रूंचे लोक होते त्यांस घालवून देण्याकरितां तेथें परत आले त्या वेळपर्यंत ते पाणथळाजवळचे लोक दावांत ठेवण्याकरितां एक टोळी मागे राहिली होती, तींतील लोकांनीं आपलें काम चांगलें बजावलें होतें. मोरचे घेऊन परत आलेले लोक मराठ्यांचे दृष्टीस पडतांच त्यांनीं पळ काढिला, आणि फारच जलदीनें पळाल्यामुळें पुष्कळ लोक पाणथळांतल्या दलदलींत पडून मेले.

ह्या प्रसंगीं इंग्लिशं उत्तम प्रकारचा जय मिळाला. जिंकलेल्या होळकराचे पायदळाचा नाश होऊन जे त्यांतील लोक राहिले ते दीग येथें जाऊन लपले. दीगच्या पूर्वेस कांहीं अंतरावर मथुरा आहे, इंग्लिश लोकांचे स्वारंनिशीं आला होता त्याची आणि ह्याची गांठ पडली. तेथें व पायदळ जें मोठें सैन्य एके ठिकाणीं जमलें होतें त्याचे दोन्हीही टोळ्यांनीं हीं पुनः ए- निरनिराळे ठिकाणीं शत्रूंचा नाश करून होळकराचे सगळे सैन्यास कत्र होतात. पळवयास लावून आपलीं निरनिराळीं कामें उत्तम रीतीनें बजाविलीं होती.

दक्षिणेकडे कर्नेल वालेस साहेबानें चांदूर आणि जालना हीं ठिकाणें घेऊन होळकराचा दक्षिण देशांतील सर्व मुळूख जिंकिला; आणि कर्नेल मरे हा कांहींवेळ मागे राहिला होता, हें एके प्रकारानें कर्नेल दक्षिण व मा- मानसन ह्यास मागे हटण्यास कारण झालें होतें, तरी त्यानें उ- ळवा ह्यांती- ल कृत्यें. उजनी, इंदूर, आणि सर्व माळवा देश हीं घेतलीं.

नंतर लार्ड लेक साहेबाचें सैन्य दीग किल्ल्याकडे आणि दीग शहराकडे गेलें. लढाई झाल्यावर होळकराचें सैन्य ह्या ठिकाणीं घेऊन लपलें होतें. हीं ठिकाणें भरतपूरचे राजाचे ताब्यांत होती. लढाईस भरतपूरच्या आरंभ होण्याचे वेळीं पहिल्यानें ज्यांनीं इंग्लिशंशीं तहाचें बो- राजाची घा- लणें लाविलें त्यांतच हा राजा होता, ह्यामुळें ह्याशीं जे करार तकी वर्तणूक. केले होते ते ह्यास अनुकूल होते. असें असतां त्यानें होळकरास पुष्कळ रीतींनीं साहाय्य केलें. त्यांचा पत्रव्यवहार चालला होता असेंही मग इंग्लिशं समजलें. दीगचे लढाईचे वेळेस त्याचे लोक इंग्लिशं बरोबर लढले

होते आणि त्याचे लोकांनीं इंग्लिशांवर त्याच्या तोफा सोडल्या होत्या, आणि लढाई झाल्यावर शत्रु त्याचे किल्ल्यावर जाऊन लपून राहिले होते. त्यानें हा

विश्वासघात केला, ह्याकरितां त्यास शासन करणें हें आवश्यक दोगचा कि- होतें. दिसेंबरचे पंधरावे तारखेचे सुमारे इंग्लिशांचें सैन्य दीग- ह्या घेतात. शहरापुढें आलें. शत्रु शहराचे आंत आणि सभोंवते होते, आणि ता० २३ त्यांनीं दोहों बाजूंस तोफा रचल्या होत्या त्या मजबूत होत्या. डिसेंबर सन थोडकेच दिवसांनीं आंत शिरण्याजोगी वाट झाली, तेव्हां ती १८०४. जागा हस्तगत करून घेण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपले सैन्याचे तीन भाग केले. त्यांत उजवे बाजूचे तुकडीनें एके बाजूचे मोरचे घ्यावे, डावे बाजूचीनें दुसरे बाजूच्या तोफा वगैरे घ्याव्या, आणि तिसरे तुक- डीनें एकदम हल्ला करावा ह्याप्रमाणें ठराव झाला होता. सगळे तुकड्यांस आपलीं कामें करण्यांत यश आलें, आणि इंग्लिशांनीं तें शहर घेतलें. नंतर दुसरे दिवशीं किल्ल्यांतील लोकांनीं शरण येऊन किल्ला स्वाधीन केला.

सभोंवतालचा जो प्रदेश राजाच्या ताब्यांत होता तो सगळा इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला; तरी अद्यापि त्यांस त्याची राजधानी घ्यावयाची होती; आणि ती इंग्लिशांनीं घेतल्याशिवाय होळकर आपणास साहाय्य-करणारे राजाचे मुलखांतून जाईना. ह्याकरितां इंग्लिशा- लोक भरतपुरास वेढा घालण्याची तयारी करूं लागले. त्या श- हराचा घेर सुमारे चार कोस होता, आणि सभोंवतीं मोठी उंच आणि मजबूत अशी मातीची भित असून तेथें मोठा खोल खंदक होता, आणि संरक्षणार्थ शूर लोकांचा एक मोठा पहाराही होता, ह्यामुळे तें शहर मजबूत झालें होतें. हल्ला करून तें शहर घेण्याविषयीं इंग्लिशांनीं पुष्कळ यत्न केले, परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. शत्रु जिवावर उदार होऊन वेड्यासा- रखे लढले. मोठमोठाले धोंडे, कढलेल्या तेलानें भरलेलीं भांडीं, मोठमोठ्या तुळ्या, इत्यादि जे पदार्थ त्यांच्या हातीं लागले, ते सगळे त्यांनीं पुढें येणाऱ्या इंग्लिशांच्या आंगावर टाकिले. गोरे लोकही मोठ्या शौर्यानें लढले, भितींत संगिनी बसवून त्यांस ध- रून ते वर चढूं लागले; परंतु जेव्हां जेव्हां त्या भितीवर निरनि- राळ्या ठिकाणीं एकेक मनुष्य जाऊन इंग्लिशांचें निशाण उभारा- यास लागे, तेव्हां तेव्हां तेथच्या तेथेंच त्याचा प्राण जाई, ह्याप्र- माणें प्रत्येक वेळीं त्यांस परत जावें लागलें. लासवाडी आणि दीग ह्या ठिकाणचे लढाईत ज्या पलटणी शौर्यानें लढल्या होत्या, त्यांतील कांहीं लोक एके दिवशीं आम्ही लढत नाहीं असें म्हणाले. परंतु

भरतपुरचा वेढा. ता० २ जानेवारी- ता० २२ फे- ब्रुवारी स० १८०५.

इंग्लिश जिवाची आशा न धरितां हल्ला करितात व किल्ल्यांतील लोक तसेंच संरक्षण क- रितान.

दुसरे दिवशीं तसें न करितां तेच जिवावर उदार होऊन मोठे प्रत्येक हल्ला शौर्यानें लढले. इतकें झालें तरी इंग्लिशांचें कांहीं चाललें नाहीं, व्यर्थ जातो. आणि भरतपूरच्या मातीच्या कोटाला कांहीं धक्का लागूला नाहीं.

इंग्लिशांनीं वेढा घातला होता, तेव्हां त्यांचा नाश करण्यापुरतें होळकरास स्वतः सामर्थ्य नव्हतें म्हणून, सभोवतालचा जो मुलूख इंग्लिशांच्या ताब्यांत होता त्यांत जितका उपद्रव होईल तितका करावा, अमीरखानाच्या हेतूनें त्यानें आपले पदरचा सरदार अमीरखान ह्यास पाठविलें. ची लुटीक-होळकराची अशी समजूत होती कीं, ह्याप्रमाणें कांहीं नाश रितां स्वारी. केला म्हणजे वेढा घालणारे लोक तिकडे संरक्षणार्थ जातील, आणि तेणेंकरून सहजच आंतले लोकांचा बचाव होईल. अमीरखानानें आपले रानटी घोडेस्वार एके ठिकाणीं जमवून कंपनीचे नवे मिळालेले मुलखावर हल्ला केला. वाटेनें जातांना त्यांनीं गांवें जाळिलीं आणि शेते तुडविलीं. ह्या अमीरखानानें ह्याप्रमाणें हल्ला केला, तरी भरतपूरचा वेढा अगदींही हालला नाहीं. त्याचे मागे इंग्लिशांनीं आपले घोडेस्वार पाठविले. तो जिकडे जिकडे जाई तिकडे तिकडे हे घोडेस्वार त्याचे मागोमाग चालत इंग्लिशांचे असत. तो डोंगरांत असो, दऱ्यांत असो, नदींतून चालत असो, स्वार त्यास किंवा घोर अरण्यांत असो, त्यांनीं नेहमीं त्याचे मागे राहून गांठून त्याचे शेवटीं त्याचे लुटारू लोकांचा नाश केलाः आणि विजयी होऊन स्वारांचा ना-ते इंग्लिशांचे छावणीकडे परत आले. भरतपूरचा किल्ला हस्तगत श करतात. झाला नव्हता म्हणून अद्यापि इंग्लिशांची छावणी त्याचे स-मोरच होती.

हल्ला करून भरतपूर स्वाधीन होत नाहीं, असें जेव्हां लार्ड लेक साहेबास कळलें, तेव्हां नाकेबंदी करून आपोआप शत्रु किल्ला स्वाधीन करितील तोंपर्यंत तसाच तळ देऊन राहवें असा त्यानें निश्चय केला. वेढा पुरा परंतु भरतपूरचे राजास लढाईचा कंटाळा आला होता; त्यानें हो-घालतात. ळकरास मदत करण्याकरितां लढाई आरंभली होती. परंतु होळकराचें सामर्थ्य नाहींसें झालें, ह्यामुळे त्यास त्याचा पक्ष सोडावासें वाटलें.

इंग्लिशांनीं वेढा घातला होता त्या वेळांत ज्या तोफा निरुपयोगी झाल्या होत्या, त्या काढून त्यांचे जागीं ठेवण्याकरितां नवीन तोफा दररोज इंग्लिशांचे छावणींत येत असत. अन्नपाण्याचा वगैरे पुरावा वरचेवर होत असे, ह्यामुळे लार्ड लेक साहेबाची छावणी शहरापुढें पहिल्यानें ज्या ठिकाणीं होती तें ठिकाण जरीं त्यानें कांहीं वेळ सोडून दिलें होतें, तरी आपला हेतु सिद्धीस नेल्याशिवाय तो तेथून निघून जाईल ह्याचें कांहींच चिन्ह दिसत नव्हतें.

भरतपूरचे राजावरोवर तह. ता.१७ अप्रैल स० १८०५. ह्याकरितां राजानें तहाचें बोलणें लाविलें; तेव्हां त्यांशीं इंग्लिशंशीं तह केला. त्यांत जे करार ठरले ते त्यास बरेच अनुकूल होते. शिंदेप्रमाणें—लडाईचे खर्चाबद्दल त्यानें वीस लक्ष रुपये द्यावे, इंग्लिशंशीं जो मुलूख त्यास पूर्वी दिला होता तो त्यानें परत द्यावा, आपला खरेपणा नीट दिसून येईपर्यंत त्यानें दीगचा किल्ला इंग्लिशंशांचे ताब्यांत ठेवावा, आणि आपली पुढें चांगली वर्तणूक राहिल अशी इंग्लिशंशांची खातरी करण्याकरितां आपले चार पुत्र ओलीस द्यावे.

इकडे शिंदा पुनः लडाईची तयारी करित असतां त्यास होळकर जाडन मिळाला. पूर्वी शिंदा आणि इंग्लिश ह्यांचे मध्ये तह झाला तो पूर्वी सांगितलाच आहे; तेव्हांपासूनच त्यांचे मध्ये कलह होता. पुढें भरतपूर इंग्लिशंशांस मिळेलें, तेव्हांपासून तर उत्तरोत्तर शिंद्याची वर्तणूक फारच संदिग्ध दिसूं लागली. तेथून वेदाघालण्याचे कामांतून जेव्हां लेक साहेब मोकळा झाला तेव्हां तो शिंद्याचे आणि त्याचा नवा साथी होळकर ह्याचे पाठीस लागला. इंग्लिश येतांच ते दोघेही मागे हटले.

लार्ड कार्निवालीस हिंदुस्थानांत परत येतो. ता० ३० जुलै स० १८०५. ह्याच वेळेचे सुमारे मार्क्स कार्निवालीस विलायतेहून गवरनर जनरलचे कामावर आला, आणि मार्क्स वेलस्लीनें जसा कारभार चालविला तसा न चालवितां आपण निराळेच रीतीनें वागण्याचा त्यानें निश्चय केला. स्वस्थता जितकी राखवेल तितकी राखावी असा त्यास हुकूम होता, परंतु ह्यास उत्तम उपाय कोणता ह्याविषयीं मत घेण्याकरितां तो लार्ड लेक साहेबाचे भेटीस येत असतां वाटेनेंच आजारी पडून काशीचे जवळ मरण पावला. सर जार्ज बार्लो हा कौन्सिलांतील धुव्यांपैकींच होता, त्याची नेमणूक गवरनर जनरलच्या जाग्यावर झाली, नंतर त्यानें आपले अगोदरचे अधिकाऱ्यांचे उद्देश सिद्धीस नेण्याचें मनावर घेऊन शिंदा आणि होळकर ह्यांशीं तहाचें बोलणें लाविलें; शिंदे तत्क्षणींच तह करण्यास कबूल झाला. त्या तहांतील ठराव त्यास बरेच अनुकूल होते. पूर्वी जनरल वेलस्लीनें जो त्यांशीं तह केला होता तो कायम झाला; ग्वालहेरचा किल्ला इंग्लिशंशीं दुसऱ्यानें घेतला होता, त्यास हल्लीं शिंद्यानें वारसा लावला, ह्यामुळे तो किल्ला आणि गोहदच्या राण्याचा कांहीं मुलूख इंग्लिशंशीं त्यास दिला गोहदचा राणा हा पूर्वी इंग्लिशंशांकडच्या पैकींच होता. इंग्लि

सर जार्ज बार्लो गवरनर जनरल होतो.

शांती शिंयास पेनशन देऊन, त्याचे बायकोस आणि मुलीस आपले ताब्यांतील कांहीं मुलूख दिला. इकडे इतकें झालें, तरी होळकरानें अद्यापि लढाई सोडून दिली नव्हती; तो शीक लोक व काबूलचा राजा हे साहाय्य देतील ह्या भरंवशावर पंजाबाकडे पळून गेला. त्यास वाटेनें अडथळा करण्याकरितां इंग्लिशांनीं सैन्य पाठविलें, परंतु तो त्या लोकांस फसवून शीक लोकांच्या देशास जाऊन पोहोंचला. तेव्हां लेक साहेबाचें सैन्य पाठलाग करूं लागलें. तें सैन्य बीया नदीचे कांठीं गेलें, तेव्हां शीक लोक साहाय्य देईनात, म्हणून तो दुष्ट आणि विश्वासघातक असा शत्रु इंग्लिशांच्या हातीं आला. परंतु त्याच वेळेस लार्ड लेक साहेबास त्याशीं तह करण्याविषयीं हुकूम झाला. ही नवीन व्यवस्था चांगली नव्हे, म्हणून शूर आणि विजयी असा जो लार्ड लेक साहेबानें बहुत वेळ बजावले, परंतु त्याचे बोलण्याकडे लक्ष न देतां इंग्लिशांनीं जो होळकराचा मुलूख जिकिला होता, तो त्यास परत दिला, त्या मुलखाकडे नेमलेल्या मार्गानें जाण्याची त्यास परवानगी मिळाली, आणि चंबळा नदीचे उत्तरेकडील जो मुलूख त्यांनीं आपणाकरितां ठेविला होता तोही सोडून दिला. फारच निर्दय व घातुक असा जो शत्रु त्यास ह्या रीतीनें त्यांनीं अग्रेस चढवून श्रीमंत केले.

शिवावरोवर
तह. ता. २३
नवंबर स०
१८०५.

होळकर पं-
जाबांत प-
ळून जातो.

होळकरास

त्याजवरोवर

तह. ता. २४

डिसेंबर स०

१८०५.

ह्यापेक्षांही वाईट कृत्यें अद्यापि सांगावयाची राहिलीं आहेत. कांहींही नुकसान झालें तरी स्वस्थता असावी, मग ती इंग्लिशांचे अग्रेस बाधक असो किंवा नसो, ह्याप्रमाणें बालों साहेबाचा उद्देश होता, म्हणून त्यानें इंग्लिशांचे मुलखाची उत्तर मर्यादा यमुना नदी असावी, असा आग्रह धरिला. त्या नदीचे पलीकडील बहुतेक संस्थानिकांशीं जो तह ठरला होता तोही त्यानें मोडून टाकिला. जयपूर आणि बुंदी येथील राजे पहिल्यापासून खरेपणानें व विश्वासूकपणानें वागत होते आणि लढाईचे वेळीं आपले शक्त्यनुसार इंग्लिशांची पाठ राखीत होते, ऐसें असतां, त्यांस इंग्लिशांनीं साहाय्य केलें नाहीं. उत्तरेकडील इतर सर्व राजांपेक्षां हे दोघे इंग्लिशांच्या आश्रयास अधिक योग्य असून होळकर आणि शिंदा हे त्यांजवर सूड उगवीत असतां इंग्लिशांनीं त्यांचें कांहींच संरक्षण केलें नाहीं. इतकें सर्व बालों साहेबानें केलें. त्यानें ह्याप्रमाणें आपलेच कार्यावर लक्ष देऊन असाच क्रम चालविला असता, आणि तेणेंकरून भरतपूर आणि माकरी येथील राजांचा नाश झाला असता, परंतु तितक्यांत त्याची कानउघाडणी करून त्यास लार्ड लेक साहेबानें सांगितलें कीं, ही रीति

सर जार्ज
बालों ह्याची
तह करण्या-
ची पद्धत.

चांगली नव्हे. लढाईचे वेळेस भरतपूरचा राजा जयपूरच्या विश्वासूक राजाप्रमाणे अगदीं न वागतां फार गैर रीतीनें वागला, असें असून लेक साहेबानें तें अगदीं मनांत न आणिलां, त्याविषयीं ह्याप्रमाणें बालों साहेबांस सांगितलें.

हिंदुस्थानचे मोठमोठाले इतिहासकर्ते आणि विशेषकरून ज्याचे हातून शिदा आणि होळकर ह्यांशीं तह झाला, तो कारभारी सर जान मालकम् हे ह्या वेळेस जो मूर्खपणानें आणि अविचारानें राज्यकारभार चालला होता त्याची निर्भर्त्सना करितात.

ह्या योगानें सर्व राज्यांत स्वस्थता झाली; परंतु ती होण्याकरितां जें नुकसान झालें तें मोठे लढाईनें देखील झालें नसतें; कारण इंग्लिश लोकांनीं मनुष्यांचे जिवापेक्षां अब्रूची योग्यता अधिक मानावी हा त्यांचा धर्म होय. तात्पर्य हेंच कीं ह्या स्वस्थतेनें जरी लोकांचे जीव वांचले तरी त्यांची अब्रू गेली.

बारावा भाग समाप्त.

भाग तेरावा.

सर जार्ज बार्लो व लार्द मितो ह्यांची कारकीर्द.

इसवी सन १८०६ पासून १८१३ पर्यंत.

हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या मुलखांत अगदी स्वस्थता—वेलूर येथे बंड—
तेथे इंग्लिश शिपायांची कत्तल—अर्काटाहून घोडेस्वार येतात—बंड मोडून
टाकतात—त्या बंडाचीं कारणें—लार्द मितो गवरनर जनरल—मद्रासचा गव-
रनर सर जार्ज बार्लो—स्वस्थता मोडावी लागते—पर्शिया व काबूल येथे वकी-
ल जातात—सर जार्ज बार्लो ह्यावर लोकांची नाखुशी—तंबूंबद्दल मत्ता—
इंग्लिश अम्मलदार बंडावा करितात—श्रीरंगपट्टण येथील कारभार—ते का-
मावर परत येतात—पुनः स्वस्थता—जावा, बोर्बोन, व ऍल आफ् फ्रान्स
ह्यांजवर स्वाच्या—नेपाळाशीं लढाई होण्याचा संभव—लार्द मितो हिंदुस्था-
नांतून जातो.

आतां हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या सर्व मुलखांत अगदी स्वस्थता झाली;
परंतु त्या मुलखाचे पलीकडे नेहमीं दंगे होऊन लढाया होत अ-
सत. सर जार्ज बार्लो ह्याचे जे पूर्वी हेतु होते ते अद्यापिही हिंदुस्थानां-
होतेच, आणि त्याप्रमाणेंच त्यास विलायतेहून हुकूम येत असत. तील इंग्लि-
हिंदुस्थानांतील राजे एकमेकांशीं कलह करीत तरी तो त्यामध्ये चांच्या मु-
पडत नव्हता. मोठमोठाले हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां इंग्लिशांनीं लखांत स्व-
हिंदुस्थानांत एवढा अंमल मिळविला, त्याचें त्यानें कांहींच सार्थ- स्थता.
क केलें नाहीं. मराठ्यांचे राजे एकमेकांशीं कलह करितात, ह्यामुळें त्यांस
इंग्लिशांबरोबर लढाई करण्यास फावत नाहीं, तेणेंकरून इंग्लिशांचा नफा
होतो, असेंच त्यांस वाटून संतोष वाटत असे.

जरी वरील गोष्टींच्या संबंधानें पाहिलें असतां सर जार्ज बार्लो साडेवाची
राज्यकारभाराची रीत नापसंत करणें प्राप्त आहे तरी त्यानें स्वस्थतेच्या योगानें
आपलेजवळचे लोकांचें कल्याण केलें आणि बंगाल्यांतील मुलखांचा कारभार
चांगले रीतीनें चालविला, त्याबद्दल त्याची स्तुति करणें हें योग्य आहे.

† ह्याप्रमाणें चोहोंकडे स्वस्थता असतां, मद्रासेजवळ दंगा झाल्याचें वर्तमान
ऐकून हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या मुलखांत रहाणारे लोक घाब-
रले. मद्रासचे किल्ल्याचे पश्चिमेस सुमारें बेचाळीस कोसांवर, वेलूरचें बंड.
वेलूर म्हणून शहर आहे, त्या ठिकाणचे काळे लोकांनीं उठून ता. १० जुलै
इ० स० १८०६ त जुलै महिन्याचे दहावे तारखेस षहांटेस अं- सन १८०६.

धार असतांनाच, तेथें जे गोरे सरदार व सोजीर होते त्यांतील इंग्लिश शि- पुष्कळ लोकांस ठार मारिलें. कोणास न समजूं देतां हळूच ते पायांचा घात, आपले जैहमींचे कवाईत करण्याचे जागीं जमले; आणि तेथून गोरे लोकांच्या बराकींकडे जाऊन त्यांनीं त्यांस वेढा घातला; आणि दारापुढें एक तोफ ठेवून ती वरचेवर आंतले शस्त्रहीन मनुष्यांवर ते सोडित असत. गोरे लोकांजवळ दारू नव्हती म्हणून त्यांस उलट तोफा सोडण्याचा उपाय नव्हता; आणि शत्रु पुष्कळ होते म्हणून त्यांजवर त्यांस हल्ला करण्याचेंही सामर्थ्य नव्हतें. कांहीं बंडवाले गोरे लोकांतील कामगारांचे घरांपाशीं जाऊन टपत बसले आणि त्यांतून जे जे बाहेर येत त्यांस ते ठार मारून टाकीत. सैन्याचा मुख्य कर्नल फान् कोर्त ह्यास त्यांनीं इतकें जखमी केलें कीं, तो अगदीं मरणोन्मुख झाला. कांहींजण दारूचें भांडार स्वाधीन करून घेण्याकरितां तिकडे गेले; आणि तिसरे टोळींतले लोकांनीं इंग्लिशांच्या घरांत शिरून आंत जे जे लोक सांपडले त्यांस ठार मारिलें. एके घरांत कांहीं कामगारांनीं आपला जीव राखण्याकरितां मोठें शौर्य खचितें. त्यांतील कांहीं असामी उजाडल्यानंतर थोड्या वेळानें मोठे युक्तीनें बराकींत शिरले, आणि ज्या लोकांस जखमा लागल्या नव्हत्या त्यांस दारापाशीं नेऊन त्यांनीं तेथील तोफ घेतली, आणि लढाई करितां करितां मध्यें मार्ग करून ते बाहेर निघाले आणि एके दरवाज्यावर चढले. मग त्यांनीं कांहीं वेळ आपले शत्रूंचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं, पण शेवटीं लढाईत वरिष्ठ कामगार पडले. तेव्हां ब्रोदी नांवाचा एक हवालदार बाकीचे लोकांचा मुख्य झाला.

तेथून चार पांच कोसांवर अर्काट हें गांव आहे, तेथें ह्या गोष्टींचें वर्तमान जाऊन पोहोंचलें. इकडे ब्रोदी हा आपले लोकांसहित जिवावर उदार होऊन मोठे शौर्यानें लढत असतां त्यास कांहीं अंतरावर धुळीचे लोट अरकाटाहून दिसूं लागले, त्यावरून आपणास मदत येत आहे असें त्यास संकुमक येते. मजलें. करोलांची एक पलटण आणि काळे घोडेस्वारांची सातवी पलटण, ह्यांतील लोक घोडे भरधांव पळवीत साहाय्यास येत होते. करोलांचा मुख्य जो स्वार होता तो सर्वांपुढें आपला घोडा भरधांव काढून दरवाज्यापाशीं येऊन पोहोंचला. त्याला वर घेण्याकरितां तेथील लोकांनीं सोजिरांच्या पध्यांची एक दोरी करून खालीं सोडिली, तिचे साहाय्यानें तो मोठ्या आयासानें वर चढला. तो भितीवर गेल्यानंतर तेथील गोरे लोकांचा मुख्य झाला; मग त्यांनीं आपले देशबंधूस मारणारांवर आणखी एकदां हल्ला केला. करोलांनीं आपल्याबरोबर लहान लहान तोफा आणिल्या होत्या त्यांनीं त्या किल्ल्याच्या दर-

स्वार लोक
बेलूरच्या र-
ख्यान लढ-
नात.

वाज्यावर तोफांचा भडिमार करून ते बंडवाल्यांवर हल्ला करीत चालले, आणि ज्यांनीं इंग्लिश लोक मारिले त्या दुष्टांतील शेंकडों लोकांचा प्राण जाईपर्यंत त्यांनीं आपल्या हातच्या तरवारी ठेविल्या नव्हित.

हा मोठा भयंकर दंगा झाला ह्यास बहुत कारणें झालीं. काळे लोकांस असा हुकूम झाला होता कीं, हिंदुलोक आपली जात ओळखतां यावी म्हणून कपाळीं गंध वगैरे लावितान्त, तें कांहीं न लावितां तुम्हीं कवाडतीचे जागीं यावें, सर्वांनीं दाढी मिशा एकसारख्या ठेवाव्या, आणि सर्वांचे त्या बंडाचीं पागोऱ्यांची चाल हुकुमाप्रमाणें असावी. ह्या प्रकारचें पागोटें कारणें.

+ त्या लोकांस इंग्रजांच्या टोपीसारखें वाटलें. सरकारचे मनांत जुलूम करून आपणांस ख्रिस्ती धर्मांत न्यावें असें आहे म्हणून हे नवीन हुकूम झाले असें पुष्कळांस वाटलें. काळे शिपायांस कोणते तरी रीतीनें इंग्लिशांचें राज्य न आवडून त्यांनीं बंड करावें असें ज्यांचे मनांत होतें, त्यांनीं त्यांस चिथावून देऊन पुष्कळ मसलती सांगितल्या, तेणेंकरून इंग्लिशांचे मनांत वाटविण्याचें आहे हें त्यांस अधिकाधिक वाटूं लागलें. ही गोष्ट खरी, परंतु दंगा झाला ह्याचें कारण ह्याखेरीज निराळें असून तें एकाएकीं लक्षांत येण्याजोगें नव्हतें. वेलूर येथें टिपू साहेबाचे मुलगे बंदीत होते, त्यांस इंग्लिश चांगलें वागवीत असत. त्यांस पुष्कळ लोकांबरोबर बोलण्याचालण्याची मोकळीक होती. पूर्वीं म्हैसूर येथें मुसलमानांची बढती होती हें आठवून, वेलूर येथील पुष्कळ लोकांस वाईट वाटत असे; आणि बहुत लोक टिपूसाहेबाचे पुत्रांस त्यांचे वडिलांची पदवी प्राप्त होण्यासाठीं चोरून यत्न करीत असत. तेथील भिकारी, फकीर व दरवेशी हे प्रत्येकापाशीं जाऊन इंग्लिशांच्या जुलमाच्या कितीएक गोष्टी सांगत असत आणि मुसलमानांच्या संस्थानांतील लोक आपणास मदत करण्यास सिद्ध आहेत अशा गप्पा मारीत असत. वेलूर येथील पलटणींत बहुतकरून म्हैसूरचे लोक आणि मुसलमाने होते, ह्यामुळे त्यांस ह्या गप्पा आवडत असत. दंग्याचे वेळेस टिपू साहेबाचें हिरवें निशाण उभारलें होतें आणि त्याचे पुत्रांनीं लोकांस आपणाकरितां बंड करण्याविषयीं जातीनें जरी भर दिली नसली, तरी लें मुसलमानाचें घराणें पुन्हा पूर्वींचे पदवीवर स्थापित करण्याचें बंडवाल्यांचे मनांत होतें हें खचित आहे; आणि सरकार आपल्या धर्माआड येत आहे, ह्याविषयींच्या भलभलत्या गोष्टीही त्यांस खऱ्या वाटत.

इंग्लिशांनीं टिपू साहेबाचे पुत्रांस कलकत्ता एथें नेऊन ठेविलें, तेथें त्यांज-
वेर सक्त पहारा नव्हता. बंडवाल्यांतील मुख्य होते त्यांची चौ- बंडवाल्यांचे-
कशी करून, त्यांतील कांहीं जणांस ठार मारिलें व कांहींजण रौबर वर्त-
बरतर्फे केले, तेणेंकरून पुन्हा चोहोंकडे स्वस्थता झाली. तरी णूक.

कितीएक महिनेपर्यंत काळे पलटणीतील लोक व त्यांजवरचे साहेब ह्यांचा एकमेकांवर दंग्याचे पूर्वीप्रमाणे विश्वास नव्हता. सरकारांनी काळे लोकांचे कपड्यांबद्दल जे कायदे झाले होते ते बदलले.

वेलूराशिवाय दुसरे पुष्कळ ठिकाणी बंड करण्याची उमेद दिसून दुसऱ्या ठिकाणी बंडे चिन्हे दिसू लागली; परंतु कांहीं मुख्य अमलदारांनी चांगला बंदोबस्त ठेविला व कांहीं भले होते म्हणून त्यांनी शिपायांस न आवडणारे पागोटें घालण्याचा आग्रह केला नाही, ह्यामुळे बंड होण्याचें राहिलें.

दंगा करणारे लोकांची चौकशी चालली होती, तों इकडे गवर्नर जनरलचे जाग्यावर लार्द मितो साहेबांची कांहीं वेळापूर्वी नेमणूक झाली लार्द मितो होती, त्या जाग्यावर येण्याकरितां तो मद्रास येथें आला आणि साहेब येतो. तेथें कांहींवेळ मुक्काम करून कलकत्त्यास गेला. मद्रासचा गवर्नर विलायतेस गेला होता त्याची जागा सर जार्ज बार्लो ह्यास मिळाली.

हिंदुस्थानांतले राजे एकमेकांमध्ये कलह करीत असतां आपण मध्ये पडूं नये असा बार्लो साहेबाच्या प्रमाणेंच लार्द मितो साहेबाचा नि- स्वस्थता रा- श्रय होता, आणि आपला वेळ आपले मुलखांतले राज्यकारभा- खण्याचा रांत घालवावा असा त्याचा बेत होता, व विलायतेतील हुकूमही यत्न सोडा- त्यास तसाच होता, तरी ती पूर्वीची राज्यकारभाराची रीत त्यास वा लागतो. सोडून द्यावी लागली. ह्यास असें दिसून आलें कीं, जेथें वास्तविक इंग्लिशांच्या आश्रयाची गरज आहे तेथें तो न दिल्यास आपणास कांहीं नफा व्हावयाचा तो एकीकडेच राहून, हिंदुस्थानांत जो इंग्लिशांचा मुलू- ख आहे त्यास देखील धोका येईल. मीरखान ह्या लुटारू सरदाराविषयीं पूर्वी सांगितलेंच आहे, त्यानें इंग्लिश कोणास मदत देत नाहींत ह्या गोष्टीवर पक्का भरंवसां ठेवून वराडचे राजाचे मुलखावर हल्ला केला; परंतु गवर्नर जनरलाच्या हुकूमावरून इंग्लिशांचें सैन्य त्यास अडथळा करण्याकरितां गेलें, तेव्हां तो ज- लद पळून दूरचे मुलखांत लुटालूट करण्याकरितां गेला.

पेशव्याचे प्रजेपैकी कांहीं बैकैदी लोकांस त्याचे ताब्यांत आणण्याकरितां इंग्लिशांनीं ह्यास मदत दिली. निजाम हा पूर्वी इंग्लिशांकडलाच पुणे व हैद- होता, ह्याकरितां त्याच्याही मुलखाच्या कारभारांत गवर्नर जन- राबादयेथी- रल मन घालूं लागला, आणि त्यानें निजामाचे मनांत नसतां ल प्रकार. हैदराबादचे दरबारांत प्रधानाचे पदवीवर एक मनुष्य नेमिला. ती जागा त्यास मिळावी हें गवर्नर जनरलाचे मनांतच होतें.

फ्रेंच आणि रशियन हे डोंगरी देशांतून उत्तरेकडे येऊन हल्ला करणार आहेत, म्हणून हिंदुस्थानांत राहाणारे इंग्लिश लोकांस त्या वेळेस भय पडलें होतें. हल्लीं असलें भय अगदीं नाहीसें झालें असें नाही परराज्यांनीं खरें, परंतु (ज्या वेळेची गोष्ट चालली आहे) त्या वेळेस तर हें ल दरबारांत भय फारच होतें. ह्याकरितां इंग्लिशांनीं काबूलचे राजाकडे इंग्लिशांचा वकील, नजर नझराणे वगैरे देऊन पाठविला. परंतु त्या देशांत वकीलजातो. आंतल्याआंतच कांहीं दंगा होता ह्यामुळे इंग्लिशांचे मनाप्रमाणें तह झाला नाही. इराणचे शाहाकडे त्यांनीं वकील पाठविला होता त्याचा बराच उपयोग झाला. हे दोन वकील पाठविल्यामुळे, इंग्लिशांस ह्या देशांची पुरी माहिती नव्हती ती झाली.

मद्रासचा गवर्नर सर जार्ज बार्ली हा तेथील लोकांस अगदीं सर जार्ज आवडत नव्हता. हा गवर्नर जनरल असतां कोर्ट आफ् दॅरेक्त्स बार्लीवर मद्रासचे लोकांच्या हुकुमावरून, ह्याचा काटकसरीनें खर्च करण्याचा स्वभाव द्रासचे लोकांची ना- पडून गेला होता; तो स्वभाव हा मद्रासेस आला तरी होताच, कांची ना- ह्यामुळे जरी सरकारचा खर्च कमी करण्याचें त्याचे मनांत होतें, खुषी. तरी मद्रासचे सैन्यांतील अधिकाऱ्यांस नाखूष होण्यास मुख्य कारण बंगाल सरकारचाच हुकूम झाला. पलटणींतल्या अधिका- तंबूंचा मत्ता. च्यांस आपले लोकांस तंबू पुरविण्याबद्दल कांहीं नेमणूक असे, ती नेमणूक बंद झाली; ह्या कारणानें त्या सर्व अधिकाऱ्यांस राग आला.

त्यांच्या कमांडर इनचीफ साहेबांस कौन्सिलांत बसण्याची परवानगी नव्हती, हें कलहास दुसरें कारण झालें.

पलटणींतील कामगार निरानुदिवस ज्यास्ती नाखुष होऊं लागले. कर्नल जे मनरो ह्यानें तंबूंच्या नेमणुकीविषयी रिपोर्ट केला होता, त्याजवर भलतेच आरोप आणून सैन्याविषयी तो सरकारांत खोटेंच समजावितो, असें ते म्हणूं लागले. नंतर थोडे वेळानें अशी गोष्ट झाली कीं, मद्रास ह्या कमांडर इन चीफ कर्नल माकदोनल ह्यास कौन्सिलामध्ये बस- इलाख्यांनीं प्याची परवानगी नसल्यामुळे राग येऊन त्यानें कर्नल मनरो ह्यास ल अधिकाऱ्यांची ना- कैदेत ठेविलें. ह्याप्रमाणें मद्रासेंत दोन तट पडले. एका तटाचा च्यांची ना- (म्हणजे कर्नल मनरो ज्यांत होता त्याचा) मुख्य गवर्नर होता खुषी. आणि दुसरे तटाचा मुख्य जनरल माकदोनल हा होता. गवर्नर व त्याजकडील सर्व मंडळी ह्यांनीं मनरो ह्यास कैदेतून सोडण्याविषयी हुकूम दिला; पण कमांडर इनचीफ त्यांचा हुकूम मानीना, तेव्हां त्यांनीं आपणच त्या कैदीस सोडिलें. हा जास्ती अपमान झाला, ह्यामुळे जनरल माकदोनल ह्यास

राग येऊन तो राजीनामा देऊन विलायतेस गेला. तो गेल्यानंतर गवर्नराने अदजुतंत जनरल आणि देप्युती अदजुतंत जनरल, ह्यांस कांहीं वेळ कामावरून काढिलें. ह्याचें कोषण असें होतें कीं, कमांडर इनचीफ गेला तेव्हां त्यानें एक सरकारचे विरुद्ध हुकूम लिहून ठेविला होता. तो त्यांनीं प्रसिद्ध केला. गवर्नर जनरलाकडे सरकारावर पुष्कळ अर्ज्या झाल्या, त्यांजवर सैन्यांतील पुष्कळ अधिकाऱ्यांच्या सहा होत्या, ह्यामुळे त्यांपैकीं कितीएकांस कांहीं वेळपर्यंत कामावरून काढिलें, व कितीएकांस अगदींच बरतर्फ केलें. ह्या कृत्यावरून वैमनस्य ज्यास्तीच वाढत चाललें. ह्या वेळपर्यंत मुख्य मुख्य अधिकारी मात्र नाखूष होते. परंतु आतां लोक देखील तसेच होत चालले. मछलीपट्टण

येथें तर उघड बंडच झालें. एक आरोप आला होता त्याचा जमद्रासचें बाब देण्याविषयीं श्रीरंगपट्टण एथील काळे लोक व त्यांजवरचे कामगार ह्यांमध्ये एक हुकूम फिरला होता, त्याबद्दल कितीएक अधिकाऱ्यांस राग येऊन ते उघड आपले लोकांस बंड करण्याविषयीं भर देऊं लागले. ह्या योगानें चितळदुर्गाहून श्रीरंगपट्टणास एक बंडखोर पलटण जात होती तिची आणि विश्वासूक काळे आणि गोरे लोक ह्यांतील कांहीं लोकांची एक लहानशी लढाई झाली.

शिकंदराबाद येथेंही बंड झालें होतें, परंतु कोणते रीतीनें वागण्याचा आपला धर्म आहे हें गोरे कामगारांच्या लक्षांत लवकरच आलें. अशिकंदरी इंग्लिशांनीं शिकंदराबादेस पुण्याचा रेसिदेंट कर्नल क्लोस ह्यास लोक गुन्हा पाठविलें. तेथें पहिल्यानें त्याचें बोलणें कोणी जुमानिलें नाहीं, आपल्या कातरी लवकरच त्यानें दोन गोष्टी सांगून सर्वांचें ऐक्य केलें. शिकंदराबाद येथील लोकांप्रमाणेंच श्रीरंगपट्टणचे वगैरे बंडखोर लोकांनीं ऐक्य करून घेतलें. इतक्यांत आपणास मद्रासेस जाणें आवश्यक आहे असें लार्ड मितो ह्यास वाटल्यावरून तो तिकडे गेला होता. त्यास त्या बंडखोर लोकांनीं आपणास पश्चात्ताप झाल्याविषयीं एक विनंतीपत्र लिहिलें. सरकारानें कांहीं कामगार बरतर्फ केले व कांहींजणांचे अपराध माफ केले. असें झाल्यावर पुन्हां पहिल्याप्रमाणें चोहोंकडे स्वस्थता झाली.

लार्ड मितो ह्याचे कारकीर्दींत हिंदुस्थानांत लढाई वगैरे कांहीं जावा, बोर्बॉन, व ऍल न जय मिळवीतच होते. त्यांनीं संपन्न व सुपीक जावा बेट जिंकिलें, बोर्बॉन व ऍल आफ्रान्स हींही बेटें घेतलीं, काळे लोक आपले देशांत जसे शौर्यानें व निष्ठेनें लढत तसे या समयी ते परदेशांत लढले.

लार्द मितो साहेब विलायतेस गेला तेव्हां हिंदुस्थानांत स्वस्थता होती, तरी ती फार वेळ टिकेल असें त्या वेळेस वाटत नव्हतें. बंगाल्याचे उत्तरेस म्हणजे हिंदुस्थानचे उत्तरेस आणि ईशान्येस नेपाळ म्हणून लढाईची एक डोंगरी देश आहे, त्यांत राहणारे लोकांशीं इंग्लिशांच्या स- चिन्हें दिसूं रहदीविषयीं वाद, लार्द मितो इंग्लंडास गेल्यावर, उत्पन्न झाला. लागतान. कांहीं वेळानंतर नेपाळचे राजानें कंपनीचे ताब्यांतील एका मनुष्याची जमीन आपले स्वाधीन करून घेतली. गुरखे लोक हे फार शूर व दांडगे आहेत, ते आपले देशांत लढाई करीत असतां, त्यांनीं कंपनीच्या कांहीं मुलखावर हल्ला करून तेथें एक किल्ला बांधिला. एक लहानशी टोळी त्यांजवर जाऊन तिनें त्यांस मार्गें हटविलें. त्या समयीं त्यांची वर्तणूक व त्यांचें बोलणें हीं इतकीं मगहरीचीं होतीं कीं, त्यांच्याशीं लढाई होण्याचा वेळ समीप आला असें त्या वेळेस स्पष्ट दिसत होतें.

ब्रह्मदेशांतील चितगांवचे सीमेवरील लोकांशींही इंग्लिशांचा वाद होता; आणि हिंदुस्थानचे मध्यभागीं एक नवीन शत्रु उत्पन्न झाला होता त्याविषयीं लवकरच लिहूं.

ह्याप्रमाणें चोहोंकडे शत्रु उत्पन्न झाले असतां लार्द मितो गेला, तेव्हां अर्थीतच पाठीमागें आपले जागेवर येणारे अधिकाऱ्यांस त्यानें लढाई करण्याचें काम उत्पन्न करून ठेविलें होतें.

तेरावा भाग समाप्त.

भाग चौदावा.

नेपाळची लढाई.

इसवी सन १८१३ पासून १८१७ पर्यंत.

अर्ल आफ् मोइरा हिंदुस्थानांत येतो—गुरखे लोक—त्रे सरहद्दीवरील इंग्लिशांच्या लहान टोळीवर हल्ला करितात—त्यांजबरोबर लढाई—नेपाळावर हल्ला करण्याची तजवीज—त्या देशाचें वर्णन—सैन्याच्या दुसऱ्या भागानें केलेलीं कृत्यें—कलुंगाचा वेढा—जैटकावर स्वारी—तिसरे व चवथे भागाचा अपजय—पहिला भाग चांगलीं कामें करितो—नळगड सोडितात—कांहीं वेळ तहकुची—रामगड सोडितात—मलूनचे शिखरावर हल्ला—जय—अलमोडा घेतात—नेपाळचे लोक तहाचें बोलणें लावितात—तहाचीं कलमें—लढाई पुन्हां सुरू होते—आकतरलोनी चिरिया घाटीच्या मार्गापासून फिरतो—मकानपुरची लढाई—हरिहरपुर घेतात—तह शेवटास जातो—मराठ्यांतील कारस्थानें—पेंढारी—त्यांची लढाईची रीत—कंपनीच्या मुलखांत लढण्याकरितां स्वारी—पेंढार्यांच्या टोळीवर हल्ला करितात—त्यांचा नाश करण्याची तयारी—इंग्लिशांचें सैन्य पुष्कळ जमतें.

अर्ल आफ् मोइरा ऊर्फ मार्क्स आफ् हेस्तिंग्स ह्याची गवर्नर जनरलचे जाग्यावर नेमणूक झाली. तो इ० स० १८१३ त आक्टोबरचे अर्ल आफ् चवथे तारखेस कलकत्त्यास येऊन उतरला. तेथें येतांच त्यास मोइरा हा लढाईची तयारी करावी लागली. हिंदुस्थानांतील इतर राज्यांचे हिंदुस्थानांत कारभारांत मन घालावें किंवा न घालावें ह्याविषयीं विचार करण्याची ही वेळ नव्हती. इंग्लिशांच्या मुलखाचे उत्तर सीमेवरचा शत्रु फार उद्धट असून तो दुसऱ्याचे मुलखांत शिरावयास पाहत असे. तहाचे बोलण्यास किंवा युक्तीच्या चार गोष्टींस मान्य होण्यासारखा तो शत्रु नव्हता.

गुरखे लोकांनीं आपले देशांत मुलूख मिळविला असून दुसऱ्याचे देशांत आपला शिरकाव करण्याकडे त्यांचें किती लक्ष होतें हें पूर्वीच सांगितलें आहे. इ० स० १८१४ चे मे महिन्यांत त्यांचें सरकार व इंग्लिश सरकार ह्यांच्यामध्ये तहाचीं कलमें ठरत असतां भोंवतालचे सीमेवर एक लहान-गुरखे लो- सें इंग्लिशांचें सैन्य होतें. त्याजवर त्यांपैकीं कांहीं लोकांनीं हल्ला कांजरोबर करून सर्वास ठार मारिलें. हा अपमान उपेक्षा करण्याजोगा न-कड्या. व्हता. इंग्लिश तत्काळ सैन्य जमविण्याची तयारी करूं लागले.

परंतु ती वेळ लष्करी काम चालविण्यास अनुकूल नव्हती, म्हणून लढाईस आरंभ झाला नाही. त्या वेळेस गवर्नर जनरल हा कमांडर इन-चीफ होता. तो जातीनेच कंपनीच्या मुलखाचे मध्यमार्गी गेला; आणि तेथे जलदीने लढाईची तयारी चालवून बंगालचे नैर्ऋत्येच्या आणि दक्षिणदेशचे उत्तरेच्या मुलखाचे पेंढ्यांपासून संरक्षण व्हावे, ह्याकरितां त्याने तेथे उत्तम रीतीचा बंदोबस्त केला. पेंढारी हे नवीन शत्रु उत्पन्न झाले, ह्यांविषयीं पूर्वी सांगितलें आहे.

सर्व सिद्धता होऊन मोहिमेचा बेत ठरला. इंग्लिशांनीं आपले सैन्याच्या चार तुकड्या केल्या. त्यांत जनरल आक्तरलोनी ह्याने पहिली तुकडी घेऊन पश्चिमेकडील देशावर हल्ला करावा; जनरल गिले- हल्ल्याचा बेत. स्पी ह्याने दुसरी तुकडी घेऊन नेपाळ देशांत गेल्यावर पहिल्याने डोंगरांची रांग लागते तिच्या पलीकडील खोरे आपले स्वाधीन करून घ्यावे, आणि शत्रूच्या ताब्यांतला जैटक नांवाचा एक मुख्य किल्ला आहे तो घ्यावा; जनरल जे. एस्. वूड ह्याने तिसरी तुकडी घेऊन नेपाळाचे पूर्वेस पालपें म्हणून एक गांव आहे तिकडे जावे; आणि जनरल मालीं ह्याने चवथे तुकडीनिशीं काटमांडु ह्या राजधानीकडे नीट जावे, ह्याप्रमाणें ठराव झाला होता. शत्रूच्या देशावर चोहोंकडून एकदम हल्ला व्हावा ह्याजकरितां असा बेत झाला. नेपाळ देशांत सर्व जगांतल्यापेक्षां मोठाले पर्वत आहेत, ह्याकरितां त्या देशाचा बंदोबस्त स्वतःसिद्धच चांगला झाला आहे. तेथील किल्ले बहुधा उंच डोंगरांच्या माथ्यांवर बांधलेले आहेत. त्या किल्ल्यांची चढण अवघड, रस्ते अरुंद व खडकळ आहेत. त्या देशांत राहणारे लोक मेढेकोट बांधून त्यांचे मागून लढतात. तेव्हां अर्थातच त्यांस कोटामार्गे कांहीं नेपाळचें धक्का न लागतां बाहेरचे लोकांचा नाश सहज करितां येतो. डों- वर्णन. गरांतून लढाई करणें हें मुळांच कठीण असून हल्ला करणारे लोकांस (इंग्लिशांस) त्या देशाची पुरी माहिती नव्हती म्हणून फारच कठीण झालें.

लढाईस दुसरे तुकडीने आरंभ केला. ती पुढें गेली तेव्हां गुरखे लोक कलुंग नांवाचे एके लहानसे किल्ल्यावर गेले. तो किल्ला एके अवघड डोंगरावर असून त्याचे भोंवतीं लहान वृक्षांची झाडी होती. कलुंगास वे- तो किल्ला लहान होता आणि तेथे संरक्षणार्थ सहाशें लोक होते; दा. ता. २९ त्याजवर हल्ला करण्याचा बेत इंग्लिशांनीं ठरविला. त्यांनीं आ- अक्टंबर स- पले लोकांच्या दोन टोळ्या केल्या, आणि असें ठरविलें कीं, न १८१४. सूचनेची तोफ सुटतांच दोहों टोळ्यांतील लोकांनीं एकदम हल्ला

करावा. किल्ल्यांतील लोकांनीं बाहेरल्यांवर हल्ला केला; परंतु त्यांस मार्गें हटावें लागलें. शत्रूंचे मागोमाग किल्ल्यावर जावें असें जनरल गिलेस्पीचे मनांत आल्यावरून त्यानें पुढें जाण्याविषयीं आपले लोकांस हुकूम केला. शत्रूंनीं एक तोफ अशा स्थळीं ठेविली होती कीं, तिच्या योगानें इंग्लिशांस भितींस शिड्या लावितां येऊं नयेत. भितींवरून चढून किल्ल्यांत जातां येईना, म्हणून ते दरवाजांतून आंत शिरकाव करण्यास झटले. परंतु त्यांजवर तोफांचा असा भडिमारा झाला कीं, त्यांस मार्गेंच हटावें लागलें.

हा पराजय झाला म्हणून जनरलास त्रास येऊन तो असें बोलला कीं, किल्ला घेईन, नाहीतर प्राण देईन. त्यानें आपले हाताखालीं त्रेपन्नाची पलटण आणि कांहीं घोड्यांवरून उतरलेले करोल घेतले, आणि त्या सर्वासहवर्तमान तो पुनः दरवाज्यापाशीं गेला. शत्रूंच्या तोफांच्या भडिमाराखालीं जेव्हां त्रेपन्नाचे पलटणींतले लोक आले, तेव्हां ते लोक माघारी घेऊं लागले; आणि जनरल गिलेस्पी त्यांशीं गोडीगुलावीचीं भाषणें बोलत असतां गोळी लागून मरण पावला. ह्याकरितां ते लोक दुसऱ्यानें मार्गें हटले. गिलेस्पीच्या जाग्यावर एका सरदाराची नेमणूक झाली. त्यानें असा निश्चय केला कीं, आपले ताब्यांत ज्यास्ती तोफा येत तोंपर्यंत कलुंग किल्ल्यासमोरून जावयाचें नाहीं. त्या तोफा आल्यानंतर दुसरी टोळी हल्ला करण्याकरितां गेली. गोरेलोकांजवळ बंदुका नव्हत्या म्हणून ते संगिनी घेऊन निघाले; आणि जी वाट केली होती तींतून हल्ला करीत करीत किल्ल्यांत शिरले. तेथें किल्लेदार एक आवार करून बसले होते. तें आवार हल्ला करणाऱ्यांच्या खालीं सुमारे दहा हात असून त्यांतून त्यांजवर तीर, धोंडे, आणि बरच्या ह्यांचा मार होत होता. इंग्लिशांस तर अशा प्रकारचा हल्ला उलट करितां येत नव्हता, म्हणून त्यांस शेवटीं मार्गें हटावें लागलें. ह्या प्रसंगीं मेलेले व जखमी झालेले मिळून सहाशें लोक पडले.

कांहीं वेळ कुलपी गोळ्यांचा मार झाल्यानंतर गुरखे लोकांनीं किल्ला सोडून दिला; आणि ते आपले देशच्या तीनशें लोकांची टोळी होती तीत जाऊन मिळाले. मग थोडकेच काळे लोकांनीं रणामध्ये त्या सर्वांचा पराजय केला.

कांहीं वेळानें दुसरा जनरल आपली तुकडी घेऊन ह्या लोकांस मिळाला, आणि सगळे मिळून जैटक किल्ल्याकडे गेले. हा किल्ला डोंग-जैटकास वे-
दा. ता. २७ डिसेंबर सन १८१४.
रांच्या एका रांगेच्या फार उंच सुळक्यावर आहे. त्याच्या सभोवते कितीएक मोठे कोट बांधिले होते. किल्ल्यावरचे लोकांस पाण्याचा पुरवठा किल्ल्याबाहेरचे विहिरींतून होत होता. त्या विहिरीचे संरक्षणार्थ एक मजबूत मेढेकोट बांधिलेला होता, तो घेण्याचें जनरलाचे मनांत आलें. ह्या कारणास्तव त्यानें दोन

टोळ्या पाठविल्या आणि असा हुकूम केला, कीं दोन्ही टोळ्यांनीं निरनिराळे मार्गानें जावें आणि त्या मेढेकोटावर एकदम हल्ला करावा. कांहीं चुकीच्या योगानें असें झालें कीं, दुसरी टोळी पोहोचण्याचे पूर्वीं पुष्कळ वेळ एक टोळी गुरखे लोकांबरोबर लढूं लागली, आणि ह्यामुळें तींतील लोकांस मार्गें हटावें लागलें. पुष्कळ गुरखे लोकांनीं दुसरे टोळीवर हल्ला केला असतां तींतील लोकांनीं त्यांस मार्गें हटविलें; परंतु लवकरच जनरलानें त्या टोळीस परत येण्याविषयीं हुकूम दिला.

पूर्वेकडे ज्या तुकड्या गेल्या त्यांचाही पराजय होत असे. कि- तिसरी व ती एक टोळ्यांवर शत्रूंनीं हल्ला करून त्यांस मार्गें हटविलें. ह्या- चवथी टोळी मुळें तिकडील मोहिमेंत पहिल्यानें इंग्लिशांस यश मिळालें नाहीं. ह्यांस विजय मिळत नाहीं.

इंग्लिशांनीं पुष्कळ ठिकाणीं हल्ला करून दांडगे लोकांशी पहिल्यानें लढाया केल्या, त्यांत बहुतेक ठिकाणीं त्यांचा पराजय झाला; तरी जनरल आक्तरलोनीचे हाताखालचे पहिले तुकडीस जय मिळाला. ती पहिल्या तुकडीचा जय. पश्चिमेकडे गेली, तिकडे गुरखे सरदारांतला मोठा प्रसिद्ध अमीरसिंग हा मुख्य होता. त्या देशांत डोंगरांच्या तीन रांगा होत्या, आणि त्यांमध्ये खोरी होती, व तेथें संरक्षणार्थ पुष्कळ मजबूत किल्ले बांधिलेले होते. पहिले रांगेवर नलगड, दुसरीवर रामगड, आणि तिसरीवर मलूनगड, असे किल्ले असून त्यांचे मार्गें विलास- नेपाळच्या पश्चिम भागाचें वर्णन. पूर ही एके राजाची राजधानी होती, व तो राजा गुरखे लोकांचे पक्षाचाच होता. ज्या डोंगरांवर हे किल्ले बांधिले होते ते अवघड, व त्यांची चढण खडकळ होती; ह्यामुळें ते जास्ती मजबूत झाले होते. नोवेंबर महिन्याचे आरंभी ती तुकडी डोंगरांचे पहिले रांगेपाशी पोहोचली. इंग्लिशांनीं नलगडावर सोडण्याकरितां तोफा आणिल्या होत्या, परंतु थोडकेच वेळानें गुरखे लोकांनीं तो किल्ला सोडून दिला. तेणेंकरून अर्थातच इंग्लिशांस रामगडास जातांना कांहीं अडथळा झाला नाहीं. आपणास धक्का न लागतां ह्या किल्ल्यावरें समोरून हल्ला करणें कठीण, असें जनरल नलगड शत्रु सोडतात. आक्तरलोनी ह्यास वाटल्यावरून तो शत्रूंचे डावे बाजूनें गेला त्रु सोडतात. आणि डोंगरांच्या पलीकडे एका टेंकडीवर आपले लोकांनिशी ता० ५ न- चढला; तेथून त्यास शत्रूची तोफा वगैरे सामग्री दिसत होती. वंबर सन तेथें तो कुमक येईपर्यंत थांबला, आणि त्या थोड्या वेळांत त्यानें १८१४. त्या देशाची पुरी माहिती करून घेतली. आपले लोकांस कलुंग किल्ल्यापाशीं संकटें प्राप्त झालेलीं त्यास तेथें समजलीं, ह्यामुळें आपणास जय

मिळेल अशी पक्की खातरी झाल्याशिवाय हल्ला करूं नये असें त्यास वाटलें. ह्या जनरलाचे तुकडींत लोक ज्यास्ती येतांच तो रामगडासमोर कांहीं लोक ठेवून बाकीचे घेऊन मलूनगडाकडे गेला. ह्यामुळें आपण येथेंच मलूनगडाकडे राहिलों तर आपले मित्रांशीं पत्रव्यवहार वगैरे ठेवतां येणार नाहीं असें अमीरसिंगास भय पडून तो आपले बहुतेक लोक घेऊन मलून किल्ल्यांत जाऊन राहिला, तेथें त्यास इंग्लिशांनीं चोहोंकडून वेढिलें. विलासपूरचा राजा इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला, आणि त्यांनीं मलूनचे डोंगराजवळचीं गुरखे लोकांचीं ठाणींही घेतलीं.

मलूनगडाचे डोंगर आपले हस्तगत करून घेण्याचा जनरल आत्तरलोनी ह्यानें निश्चय केला. त्या डोंगरांच्या रांगेच्या दोहींकडे दोन किल्ले मलूनच्या उंच प्रदेशावर हल्ला. ता० १५ एप्रिल स० १८१५. होतें; डावे बाजूस सुराजगड आणि उजवे बाजूस मलूनगड. ह्या दोन किल्ल्यांच्या मध्यें एक मेढेकोटांची रांग होती. डोंगरांतले प्रवाहाचे पलीकडे इंग्लिश होते; त्यांनीं मलूनचे उजवे बाजूस एके निराळे डोंगरावर रतनगड म्हणून एक लहानसा किल्ला आहे तो घेतला. सुराजगड आणि मलूनगड ह्यांच्या मधले दोन डोंगर रिकामे होते, ते घेण्याचें जनरल आत्तरलोनी ह्यानें मनांत आणिलें, ह्याचें कारण हेंच कीं, दोहों किल्ल्यांवरचे लोकांचा एकमेकांशीं संबंध राहून त्यांस परस्परांस साहाय्य करितां येऊं नये. त्यानें एप्रिल महिन्याचे चवदावे तारखेस हें काम करण्याकरितां दोन टोळ्या पाठविल्या. त्यांतील एके टोळीनें सुराजगडचे जवळचा डोंगर घेतला आणि तेथें तींतील लोकांस जय मिळाला; दुसरी मलूनगडाजवळचे ठाण्याकडे गेली, आणि तिलाही तेथें जय मिळाला; परंतु शत्रूंच्या तोफांच्या भडिमाराखालीं कांहीं काळे लोक घाबरले. ह्या टोळीचे साहाय्यास्तव रतनगडाहून दुसरी टोळी गेली होती; परंतु पुष्कळ नाश होऊन तिला परत जावें लागलें. मलूनगडच्या जवळचें ठाणें इंग्लिशांनीं घेतल्यानंतर दोन दिवसांनीं त्याचा फार उपयोग आहे असें अमीरसिंगास वाटल्यावरून तो तें परत घेण्याकरितां जिवावर उदार होऊन झटला. गुरखे लोक मोठे शौर्यानें लढत असतां त्यांचा भाईक आपले पुत्रासह, त्यांच्या निशाणापाशी उभा होता, आणि त्यांस हल्ला करण्याविषयीं उत्तेजन देत होता. ते इंग्लिशांच्या संगिनींवर धांवून गेले, आणि त्या हातांनीं धरून त्यांनीं आपले शत्रूंचे हातांत बंदुका असतां त्यांस मारिलें. इंग्लिशांनीं डोंगरावर दोन लहानशा तोफा आणिल्या होत्या, त्या तोफांनीं शत्रूंकडील पुष्कळ लोक मेले, तरी ते वरचेवर लढाईस येतच होते. अशी निकराची लढाई दोन तास चालली होती. शेवटीं इंग्लिशांस जवळचे टोळीकडून कुमक

आली; आणि त्यांनीं संगिनी घेऊन शत्रूंवर हल्ला केला, तेव्हां त्यांस जय मिळून त्या दिवसचे लढाईचा शेवट झाला. गुरखे लोकांकडून हा जिवावरचा हल्ला ज्यानें करविला त्या नायकाचें प्रेत घेऊन ते मळून किल्ल्यावर पळून गेले. दोहों सैन्यांदेखतां त्यांनीं दुसरे दिवशीं त्याचे प्रेतास अग्नि दिला.

किल्ल्यावरचे लोक किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन करून देण्याविषयीं अमीरसिंगास सांगत असतं तो ऐकेना म्हणून तेच मग लवकर बाहेर येऊन त्यांचे स्वाधीन झाले. जे लोक अमीरसिंगाकरितां ह्या किल्ल्यावरील वेळेपर्यंत मोठ्या शौर्यानें लढले, ते जेव्हां त्यास टाकून गेले, तेव्हां शिबंदी स्वा- त्यानें किल्ला सोडून दिला; मग त्यास काटमांदूस जाण्यास पर- धीन होताना. वानगी मिळाली. तिकडील लढाईचा शेवट झालाच होता; आणि जैटक किल्ल्याजवळ दुसरी टोळी कांहींवेळ तळ देऊन राहिली होती; इतक्यांत मळून किल्ला स्वाधीन झाला. असें समजल्यावरून शत्रूंनीं तोही किल्ला स्वाधीन करून दिला.

इकडे तिसरी व चवथी ह्या तुकड्यांची पूर्वेकडील प्रदेशावर हल्ला करण्यास नेमणूक झाली होती, त्याशिवाय आणखी एक टोळी तिकडे गेली होती तिला पुष्कळ यश आलें. त्या लोकांनीं कमाऊन प्रांतावर नेपाळच्या पूर्व भागांत हल्ला केला आणि आलमोड हा मजबूत किल्ला घेतला; आणि जो जय होतो. देश मागून कंपनीचे मुलखांतलाच झाला तो सगळा त्यांनीं जिंकिला.

इंग्लिशांस असे वरचेवर जय मिळत गेले, ह्यामुळे नेपाळचा राजा अगदीं घाबरून गेला, आणि त्यानें तहाचें बोलणें लाविलें. गवर्नर जनरलानें तह करण्याचें कबूल करून जे ठराव सांगितले ते राजाच्या वकिलांनीं मान्य केले. काली नदीचे पश्चिमेकडील प्रदेशाविषयीं बोलणें ला- वाद होता, तो प्रदेश ज्या राजांचा असेल त्यांचा त्यांस द्यावा, वितो. गुरखे लोकांनीं आपले सरहद्दीवरचें पटांगण सोडून द्यावें, सिक्कीमच्या राजाचा जो मुलूख घेतला असेल तो त्यास परत द्यावा, आणि काटमांदूचे दरबागंत एक रेसिदेंत ठेवावा, हीं गवर्नर जनरलाच्या बोलण्यांतलीं कलमें होती. राजा- नें आपणच तहाचें बोलणें लाविलें म्हणून त्याचे मंत्र्यांनीं त्यास भर देऊन असें सांगितलें कीं, आपण तहनाम्यावर सही करूं नये, आणि तह करण्याची इच्छा नाहीं असें सांगावें. हें राजानें ऐकिलें, तेव्हां अर्थातच लढाई पुनः चालू झाली. इंग्लिशांनीं पश्चिमेकडील देश जिंकिला होता, आणि तिकडे सैन्यांती- ले दोन तुकड्या कामावर गेल्या होत्या त्या हेट प्रांतांत आपले ठाण्यास आ- ल्या. ह्याकरितां राजधानीकडच्या बाजूस म्हणजे पूर्वेकडे नवीन मोहीम व्हाव- याचा प्रसंग आला.

जनरल ऊर्फ सर देविद आक्तरलोनी हा सरकारचे उपयोगी फार पडला, म्हणून त्यास नैतची पदवी मिळाली; आणि तोच ह्या प्रसंगां सर देविद मुख्य अधिकारी झाला. त्यानें आपले सैन्याचे चार भाग केले. आक्तरलोनी चिरीघटी घांटाकडून फिरतो. ता. १७ फेब्रुवारी सन १८१६.

एका टोळीनें उजवेकडच्या एका घांटानें नेपाळांत जावें, दुसरीनें डावेकडच्या घांटानें जावें, आणि आपण जातीनें दोन टोळ्या घेऊन मक्कानपुराकडे जावें असा त्यानें बेत केला. ह्या शहरास जाण्याचे वाटेवर चिरीघटी म्हणून एक घांट आहे, त्याची चढण फार अवघड असून मध्यें गुरख्यांनीं तीन मजबूत मेढेकोट एकामागें एक असे बांधिले होते. हा भयंकर मार्ग वाटेनें लागूं नये, म्हणून सर देविद ह्यानें दुसरा मार्ग काढिला. कांहीं लोक चिरीघटीचे पायथ्याशीं ठेवून तो बाकीच्या लोकांनिशीं दुसऱ्या मार्गानें निघाला. ती वाट अवघड, अरुंद, व खडकळ अशी असतांही तो जातीनें आपले लोकांनिशीं हाल सोशीत सोशीत कूच करीत होता.

जनरल ह्याप्रमाणें आपले लोक एकीकडे टाकून गेला, असें गुरखे लोकांस समजल्यावर, ते मेढेकोट टाकून मक्कानपुरास निघून गेले. तेथ- मक्कानपुर-ची लढाई. ता. २८ फेब्रुवारी सन १८१६.

पर्यंत जनरल त्यांचे मागें गेला आणि मक्कानपुराजवळचे लहान डोंगरी किल्ल्यांसमोर छावणी देऊन राहिला. शत्रूंच्या ठाण्याच्या डावे बाजूस शिखरक्षेत्र म्हणून एक गांव आहे, तें इंग्लिश येतांच गुरखे लोकांनीं सोडून दिलें, तेव्हां तें इंग्लिशांनीं आपले स्वाधीन करून घेतलें. हें ठाणें फार उपयोगाचें आहे असें गुरखे लोकांचे ध्यानांत येतांच ते मोठे सैन्यानिशीं तें परत घेण्याकरितां झटले. पांच तासपर्यंत निकराची लढाई झाली आणि शेवटीं गुरखे लोक मागें हटले.

इकडे चिरीघटीचे उजवे बाजूस हरिहरपुरावर हल्ला करण्याकरितां कर्नल केली हा एक टोळी घेऊन गेला होता. त्यानेंही लढाईत शत्रूंचा पराजय केला. कांहीं अडथळा न होतां तो किल्ल्यापर्यंत गेला. त्याजवळ दोन सुळके होते, आणि त्यांच्यामध्ये एक मेढेकोट होता, तो इंग्लिशांनीं एक मैदान आपले स्वाधीन करून घेतलें त्याच्या माऱ्यांत होता. तेथें इंग्लिश असतां त्यावर शत्रूंचे मोठे सैन्यानें हल्ला केला; परंतु फार वेळ निकराचें युद्ध होऊन जय इंग्लिशांसच मिळाला, आणि दुसरे दिवशीं सकाळीं तो किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला.

मक्कानपुरानजीक लढाई झाल्यानंतर त्या शहरावर व किल्ल्यावर हल्ला कर-

ण्याची सर देवीद तयारी करूं लागला. तेव्हां इंग्लिश सरकारा-
बरोबर लढाई करून जय मिळविण्याची आपणास आशा नाही,
असें गुरखे सरकारास वाटून, त्यांनीं गव्हरनर जनरलानें ठरवि-
लेल्या तहाप्रमाणें वागण्याचें कबूल केलें. तह ठरल्यानंतर लार्द
मोइरा ह्यानें, गुरखे लोक आपले ताब्यांत घेऊन जें व्हावयाचें तें
झालें, असें समजून जिकलेल्यांमैकीं कांहीं मुलूख त्यांस परत दिला.

नेपाळच्या
लढाईचा शे-
वट. ता. १२
मार्च सन
१८१६.

हिंदुस्थानांत दुसरे ठिकाणीं इंग्लिशांस शत्रु होते, त्यांपासून तिकडील मुल-
खाचें संरक्षण होण्याकरितां फौजेची गरज होती, ह्यामुळें ह्या
वेळेस गुरख्यांचे लढाईचा शेवट झाला, हें चांगलें झालें. हिंदु-
स्थानचे मध्यभागीं नीट व्यवस्था नव्हती. सर्वांनीं एक होऊन
इंग्लिशांवर उठण्याविषयीं, पेशवे, शिंदे, आणि इतर मराठी सर-
दार ह्यांचे दरबारांत बेत चालले होते. पेंदारी आणि इतर दरव-
डेखोर हे धिटार्डेनें मध्यभागीं लुटालूट करीत होते, आणि अलीकडे कंपनीचा
मुलूख लुटण्यासही भिईनातसे झाले होते.

मध्यहिंदु-
स्थानांत अ-
व्यवस्था.

मराठ्यांचे सैन्यांत पेंदारी हे पूर्वी ज्या लढाया झाल्या त्या वेळेस चाकरीस
होते. परंतु मराठे लोकांचा भरभराट नाहीसा झाल्यापासून
त्यांच्या निरनिराळ्या टोळ्या होऊन, त्यांजवर त्यांपैकींच मुख्य होऊं
लागले. त्या वेळेस त्यांच्यांतले मुख्य छट्टू, कमीमखान, आणि
दोस्तमहंमद हे होते; ह्यांतील प्रत्येकाजवळ पुष्कळ स्वार असत. तरी पेंदारी
लोक नेहमीं एका नायकाला लागून नसत; जो पुष्कळ लूट मिळवी त्याजवळ
पुष्कळ लोक असत.

पेंदारी.

दसऱ्याचे समारंभाचे वेळेस, म्हणजे आक्तोबरचा शेवट आणि नोवेंबरचा
आरंभ, ह्या सुमारास पेंदऱ्यांतील मुख्य मुख्य एका नेमलेल्या
ठिकाणीं जमत, आणि कोठें दरवडा घालून मारहाण करावी त्यांची लुट-
म्हणजे लूट पुष्कळ मिळेल ह्याविषयीं तेथें विचार करीत. प्रत्येक
जातीचे व धर्माचे लोक, सभोवतालचे देशांतले दांडगे व लबाड
लोक, बरतर्फे केलेले शिपाई, आणि दरवड्यानें त्रासून आपण
दरवडा घालूं लागलेले लोक असे हजारों लोक त्यांत शिरत. सर्व तयारी झा-
ल्यावर लागलेच ते निरनिराळ्या टोळ्या करून निघत, आणि लुटालूट झाल्या-
वर शेवटीं लूट वांटून घेण्यास सर्वांनीं एके ठिकाणीं जमावें असें ठरवीत. मग
ते घोड्यांवर बसून गांवोगांव हिंडत, आणि जातांना घरे जाळीत, लोकांचे फार
फार हाल करून त्यांस लुटीत, आणि असेच नानाप्रकारचे अनर्थ करीत.

त्यांच्या आंगावर पोशाक, शस्त्रें, वगैरे इतकीं हलकीं असत कीं, त्यांस दर-

रोज पंचवीस कोस चालण्यास कठीण पडत नसे. बहुतेकांजवळ भाले असत, तरी कांहीं लोकांजवळ चापाच्या बंदुका असत. वास्तविक पाहिलें असतां त्यांस शस्त्रांची गरजच नसे. कारण त्यांचा मुख्य हेतु लुटण्याचा असे, आणि जेव्हां एकादें सैन्य त्यांजवर हल्ला करण्यास जाई, तेव्हां ते पळ काढीत. ते इतके चपळ असत की, ते मोठमोठाले सैन्यांतून नजर चुकवून सहज निघून जात असत आणि त्यांना आपला वचाव करणें म्हणजे कःपदार्थ वाटत असे, आणि ते इतके जलदीनें पळत कीं, बहुधा सैन्याला त्यांस गांठितां येत नसे.

हीं लुटारू लोकांचीं सैन्यें कितीएक वर्षेपर्यंत मराठ्यांच्या व शेजारचे इतर राजांच्या मुलखांत दंगा करीत होती; आणि शिंदे, पेशवे, वगैरे संस्थानांचें जमी त्यांचे हातून नुकसान होत असे, तरी ते लोक लढाईचा प्रसंग आल्यास चांगले उपयोगी पडतील अशा समजुतीनें ते संस्थानिक त्यांशीं गोडीगुलावीनें होते.

इसवी सन १८१५ त जेव्हां नेपाळचे लढाईत इंग्लिशांचें नशीब फिरलेंसें दिसलें, तेव्हां जे मराठे त्यांचे वैरी होते त्यांस धीर आला. मच्छलीपट्टणाज-
इंग्लिशांच्या वळचे मुलखांत छट्टू ह्यानें पेंढाऱ्यांनिशीं स्वारी केली. दुसरे
मुलखांत ते वर्षाचे प्रारंभीच आपणास कोणी अडथळा करीत नाहीं असें स-
लुटण्याकरि- मजून पुष्कळ पेंढारी एकत्र मिळून पुनः कंपनीचे मुलखांत शि-
तां स्वारी रले. ते पहिल्यानें गंतूर येथें शिरून कडप्यावरून गेले; आणि
करितात. दाहा दिवसांतच त्यांनीं तीनशें गांवांचा नाश केला.

इकडे इंग्लिश लोक पेंढाऱ्यांच्या शोधांतच होते. पांच चार ठिकाणीं त्यांच्या लहान लहान टोळ्यांवर हल्ला करून, इंग्लिशांनी त्यांचा नाश
इंग्लिशांचे केला; आणि इ० स० १८१६ त दिसेंवराचे सव्विसावे तारखेस
स्वार त्यांज- मेजर लशिगतन ह्यानें, मद्रासचे घोडेस्वारांचे चवथे पलटणीनिशीं
वर हल्ला क- जाऊन हजारों चोर धरून आणिले, आणि त्यांतून सातआठशें
रितांत. ता. लोकांस ठार मारिलें. पेंढारी हे आपणास कांही भय नाहीं असें
२६ डिसेंबर समजून लूट वांटून घेत होते व भात करीत होते; तेव्हां पूर्वी पंच-
सन १८१६. वीस कोस एकसारखा पाठलाग केला त्यामुळे फार श्रम झाले
असूनही, काळे लोकांनीं त्यांजवर एकदम हल्ला केला, आणि
त्यांचा पराजय करून थोडा वेळ पाठलागही केला. इसवी सन १८१७ त
जुलाई महिन्याचे सुमारे ह्या शत्रूंच्या नाशाची तयारी संपूर्ण झाली. (त्यांस
शत्रु हें नांव देखील योग्य नव्हतें.) उत्तरहिंदुस्थानांत एक मोठें सैन्य होतें
त्याच्या चार टोळ्या केल्या होत्या. आणि तसेंच दक्षिण देशांत एक दुसरें
मोठें सैन्य सर तामस हिस्लाप ह्याचे हाताखालीं होतें. त्याच्या पांच

टोळ्या केल्या होत्या. पुण्यास व वराडच्या राज्याच्या राजधानीचें शहर जें नागपूर तिकडे आणि हैदराबादेकडेही कांहीं टोळ्या ठेविल्याच होत्या. सर विलियम केर ह्याचे हाताखालींही गुजराथेंत एक सैन्य होतें त्याचा व दक्षिणेंतील सैन्याचा कांहीं अंशी संबंध ठेवावा, असा सरकारचा बेत होता; हे सर्व मिळून एकंदर ११३००० लोक होते.

ह्याप्रमाणें इंग्लिशांचीं मोठमोठालीं सैन्यें हिंदुस्थानचे मध्यभागचे सभोंवतीं होतीं. ह्यामुळें पेंढान्यांस पळून जाण्याला जागा नाहींशी होऊन, त्यांच्या नायकास सुटून जाण्याची आशाही नाहींशी झाली. मराठे लोकांनीं बंडाई केल्यास ह्याच सैन्यानें त्यांबरोबर लढाई करून शेवटीं त्यांचा नाश करावा असा बेत होता. त्यांशीं मग लढाई करण्याचा प्रसंग लवकरच आला. खुद्द गवर्नर जनरल साहेबाचे हाताखालीं हिंदुस्थानचें मोठें सैन्य होतें तें व दक्षिण देशांतील सैन्याची पांचवी टोळी, ह्यांनीं मिळून, पेंढान्यांस पश्चिमेकडील डोंगरांत हांकून दिलें. आणि जेथें जेथें ते चोर भेटले तेथच्या तेथेंच त्यांचा नाश केला, तेव्हां शेवटीं अगदींच थोड्या आणि भिकार अशा पेंढान्यांच्या टोळ्या राहिल्या. इकडे जे मराठे इंग्लिशांचे वैरी होते, त्यांचा नाश करण्याकडे दक्षिण देशांतील सैन्याच्या दुसऱ्या टोळ्या लागल्या होत्या.

चवदावा भाग समाप्त.

भाग पंधरावा.

पेशवा व भोंसला ह्यांची कपटी वर्तणूक.

हिजविषयीं वर्णन.

इ० स० १८१६ पासून सन १८१७ पर्यंत.

पेशव्याचा इंग्लिशांशी संबंध—त्रिबकजी—पेशवा व गाइकवाड ह्यांच्या मध्ये वाद—गंगाधर शाळ्याचा खून—त्रिबकजीस इंग्लिश किल्ल्यांत कैदेत ठेवितात—त्याची सुटका—तो बंडखोर लोक जमवितो—पेशवा त्यास साह्य करितो—रेसिदेंताची पुण्याचे दरबारी निस्पृहतेची वर्तणूक—त्रिबकजीस धरण्याबद्दल बक्षीस देऊं करितात—पेशव्याबरोबर नवा तह—पेशव्याच्या मसलती—पुण्याचें वर्णन—रेसिदेंताचे ठाण्यावर हल्ला—खडकीची लढाई—इंग्लिशांस कुमक येते—पेशवा पळतो—नागपुराकडील वर्तमान—आपासाहेबास कारभारी करितात—इंग्लिशांबरोबर मैत्री—आपासाहेब राजा होतो—त्याचे मित्रांच्या विरुद्ध मसलती—नागपुराचें वर्णन—सिताबळदीची लढाई—कपतान फित्जरल्ड ह्याचा मोठ्या शौर्याचा मारा, व इंग्लिशांचा जय—मराठे मार्गे सरतात—राजाबरोबर तह—कुमक येते—नागपुरची लढाई—नागपुरास वेढा—हल्ला परतवितात—शहर स्वाधीन होतें—जबलपुरची लढाई—आपासाहेबाची पुन्हा स्थापना करितात.

वसई येथें तह झाल्यानंतर पेशव्याचें व इंग्लिशांचें एक मत होतें. त्याचें राजधानीपाशीं इंग्लिशांचे लोक छावणी देऊन राहिले होते. पेशव्याचा व्याचे दरबारांत रेसिदेंत होता, आणि त्यास बाह्यात्कारी तरी इंग्लिशांशीं इंग्लिशांची मसलत घ्यावी लागत होती. ह्या सर्व गोष्टींपासून संबंध. आपलें चांगलें होईलसें त्यास वाटलें नाहीं. तो इंग्लिशांस भीत असे खरा, परंतु आंतून त्यांचा द्वेषही करीत असे. लार्ड हेस्तिंग्स आल्यानंतर लवकरच पेशवा व रेसिदेंत ह्यांचें फारच वाकडें पडलें. त्रिबकजी म्हणून एक हलकें कुळांतला नीच मनुष्य होता, तो पेशव्याच्या अत्यंत कुपेंतला होता. ह्यामुळे इंग्लिशांशीं लढाई करण्याविषयी वारं-त्रिबकजी. वार तो आपले धन्यास भर देत असे. त्रिबकजीचे सांगण्यावरून पेशवा सर्व मराठी राजांस इंग्लिशांवर उठण्याविषयीं आंलून भर देतच होता; आणि पूर्वीचे पेशव्याप्रमाणें तो सर्व मराठे राजांचा मुख्य झाला; आणि इंग्लिशांशीं लढाई करण्याची तयारी करूं लागला. इंग्लिशांशीं

लढाई करण्याचें आपले मनांत आहे, असें त्यानें एकदां बाह्यात्कारी दाखविलें असतें, म्हणजे लढाई होण्यास उशीर नव्हता हें पुढील इतिहासावरून कळेल.

इसवी सन १८१४ त गुजराथचा अधिकारी गाइकवाड आणि पेशवा ह्यांच्यामध्ये कलह उत्पन्न झाला. त्यांत गाइकवाड ह्यास इंग्लिशांचा आश्रय होता. कलह मिटण्याकरितां गाइकवाडानें पेशव्याच्या दरवारांत गंगाधरशास्त्री म्हणून एक वकील पाठविला. तो आला तेव्हां त्याचा पेशव्यानें नीट सन्मान राखिला नाहीं, तरी मग आपल्या मनांतलें हें बाहेर कळूं नये म्हणून त्याशीं तो बाह्यात्कारी गोडीगुलाबीनें वागूं लागला. पेशव्यानें त्या वकिलास बोलावून एका प्रसिद्ध देवाचे दर्शनास नेलें. तो तेथें असतां त्रिबकजीचे हुकमानें मारेकऱ्यांनीं त्यास मारिलें. हें नीच काम पेशव्याचे संमतानें झालें, असा इंग्लिश लोकांचे मनांत संशय आला. रेसिदेंत एल्फिन्स्टन साहेब ह्यानें पेशव्यास असें लिहून पाठविलें कीं तुम्ही लवकरच त्रिबकजीस आमचे स्वाधीन करावें. पेशव्यानें कांहीं वेळ नाहीं होय म्हणून शेवटीं हें बोलणें मान्य केलें. मग इंग्लिशांनीं त्रिबकजीस नेऊन मुंबईजवळ ठाणें म्हणून एक गांव आहे तेथें कैदेंत ठेविलें. त्याचे जे साथी होते त्यांचे मनांत त्याला सोडविण्याविषयीं फार होते, ह्याकरितां त्यांतील एकजण तेथील पलटणीतील एका साहेबाचे चाकरीस राहिला, आणि त्यानें मोतदारीचें काम पत्करलें. तो ज्या तबेल्यांत चाकरी करीत असे तो त्रिबकजीचे तुरुंगालगत होता; तो घोड्यास खरारा करीत असतां मराठी गाण्याचे कांहीं चुटके गात असे. ही फसविण्याची युक्ति त्या वेळेस कळून आली नव्हती; परंतु एके दिवशीं बंदिखान्यांतून जेव्हां त्रिबकजी नाहींसा झाला, तेव्हां असें समजून आलें कीं मोतदारानें जीं गाणीं गाइलीं होती तीं केवळ त्रिबकजीस पळून जाऊन बंड करण्याविषयीं सूचनार्थ होती. त्रिबकजी आणि तो गवई मोतदार हे दोघे डोंगरांत पळून गेले. तेथें त्रिबकजीनें कांहीं दांडगे लोक जमा केले. हे लोक दिवसानुदिवस जास्ती होत चालले. त्याजवर पेशव्याची मर्जा असे आणि त्यास त्याजकडून पैशाचीही मदत मिळत असे, असें असतां पेशवा इंग्लिशांस नानाप्रकारच्या भुलथापी देत असे, इंग्लिश लोकांनीं बंडवाल्यांचा पराजय केल्या तेव्हां त्रिबकजीस डोंगरामध्ये पुनः लपवें लागलें. पेशवाही आतां आपणावर उठणार, असा जेव्हां रेसिदेंत साहेबाचे मनांत संदेह आला, तेव्हां चोवीस तासांत पेश-

पेशवा व गा-
इकवाड ह्यां-
जमध्ये कल-
ह. सन
१८१४.

गंगाधर
शास्त्र्याचा
खून. सन
१८१५.

त्रिबकजीची
सुटका.

तो दांडगे
लोक जमा
करतो.

व्यानें त्रिबकजीस आमच्या स्वाधीन करावें आणि बंडाचे वेळेस रेसिदेंताची उपयोगी पडणाऱ्यांपैकीं तीन मजवूत किल्ले आमच्या ताब्यांत ध्यावे, असा त्यानें आग्रह धरिला. एलफिन्स्टन साहेबानें आपण अगदीं निकरावर आलों, असें दर्शविण्याकरितां शहराभोंवताले इंग्लिश लोकांचे पहारे ठेविले; अशा घोर उपायांनी पेशवा इतका घाबरून गेला कीं, रेसिदेंत जें जें सांगेल तें तें ऐकण्यास तो कबूल झाला. पेशव्यानें त्रिबकजीस जो धरून देईल त्यास पुष्कळ बक्षीस देऊं केलें होतें, त्याची मालमत्ता काय होती ती जप्त केली, आणि पूर्वीं जे किल्ले रेसिदेंतानें मागितले होते ते इंग्लिशांस दिले.

पेशव्याचे बोलण्याचें प्रमाण नाहींसें झाल्यामुळे, त्याच्यावरचा भयंसा इतका उडाला कीं, गवर्नर जनरलाचे हुकमानें वसईचा तह रद्द झाला, आणि त्याशीं नवीन तह ठरला; तेणेंकरून तो अगदीं इंग्लिशांचे हातांत आला. ह्या नव्या तहांत असें ठरलें कीं, इंग्लिशफौजेच्या खर्चाबद्दल पेशव्यानें आणखी कांहीं मुलूख द्यावा, आणि रेसिदेंताचे संमताशिवाय दुसऱ्या दरबारांशीं पत्रव्यवहार चालवूं नये. ह्या तहनाम्यावर खुषी नसतां त्यानें इसवी सन १८१७ चें जून महिन्यांत सही केली.

ह्या गोष्टींमुळे पेशवा पूर्वीपेक्षां ज्यास्ती इंग्लिशांचा द्वेष करूं लागला आणि पहिल्यापेक्षां अधिक उत्सुकतेनें तो इंग्लिशांशीं आपलीं कपटें लढवूं लागला. त्यानें पुणें येथें मोठें सैन्य जमविलें, आणि बाह्यात्कारीं असें सांगितलें कीं, पेंढाऱ्यांबरोबर युद्ध करितांना इंग्लिशांस साहाय्य करावें म्हणून ही फौज जमविली आहे. तेथें जे इंग्लिशांकडचे काळे लोक होते त्यांस फितुरी करण्याकरितां तो फार यत्न करूं लागला. पुण्यामध्ये थोडे लोक होते, तरी रेसिदेंतानें जनरल लियनल स्मिथ ह्याच्या बरोबर एकंदर मोठे सैन्यांतली एक तुकडी पेंढाऱ्यांवर पाठविली आणि त्यास असें सांगितलें कीं, आम्हांकडून नियमानें कागदपत्र येईनासें झालें, म्हणजे तुम्ही परत यावें.

पुणें हें शहर एका लहानशा नदीच्या कांठी आहे, आणि त्याच नदीच्या पलीकडल्या कांठावर रेसिदेंताचें ठाणें असे. त्या नदीचा प्रवाह पुण्याचें वर्षानें तैथून अर्धवर्तुळाकृतीनें खाली गेला आहे. पुण्यापासून एक कोशावर खडकी म्हणून एक गांव आहे, त्या ठिकाणीं इंग्लिशांनं काळे लोक नेऊन तयारतिच ठेविले होते. खडकीजवळच दापुडी म्हणून एक गांव आहे, पण तें नदीचे दुसरे बाजूस आहे, तेथें थोडेसें लोक

ठेविलेले होते. इंग्लिशांकडेचे एकंदर २८०० लोक होते आणि पेशव्यांकडेचे पंचवीस हजारांपेक्षांही ज्यास्ती होते.

दोही सैन्यांची लवकरच लढाई होण्याचा प्रसंग आला. नोवेंबरचे पांचवे तारखेस पेशव्याचे लोकांनी रेसिदेंताचे ठाण्यावर हल्ला केला; तेव्हां एलफिन्स्टन साहेबास शत्रु घरांत शिरण्याचे पूर्वी, आपले रेसिदेंताच्या घराजवळ नदीचा उतार होता तेथून पार जाण्यास मात्र वेळ ठाण्यावर होता. नदीपार गेल्यावर तो पुनः एके पुलावरून नदीचे आली- हल्ला. कडे आला आणि खडकीस लोकां होते त्यांस जाऊन मिळाला; आणि ते लोक पेशव्याचे सैन्यावर हल्ला करीत असतां त्यांजवरोबर गेला. दापु- डीहून लोक जवळ येतांच लढाईस प्रारंभ झाला. सैन्याचे उजवे बाजूवर मराठ्यांचे घोडेस्वारांनी मोठा हल्ला केला, परंतु त्या लो- खडकीस ल- कांस इंग्लिशांनी तेव्हांच मागे हटविले. डावे बाजूकडील एक ढाई ता० ५ शिपायांची पलटण पेशव्याचे लोकांनी घेरून घाबरविली आणि नोव्हेंबर स- अगदीं तिचा नाश व्हावयाचा प्रसंग आला होता, परंतु तितक्यां- न १८१७. त मुंबईची गोरी पलटण धांवत येऊन, तींतील लोकांनी त्यांस वांचविले. मग त्या लोकांस धैर्य आले. दापुडीहून कांहीं लोक घोडेस्वारांचे लोटचे लोट येत होते त्यांतून मार्ग काढून आले, तेव्हां इंग्लिशांनी संगिनींचा हल्ला करून शत्रु पळविले. मग इंग्लिशांपैकी कांहीं लोक खडकीस व कांहीं दापुडीस परत गेले. मराठ्यांनी पूर्वीचेच ठिकाणी छावणी दिली. परंतु इंग्लि- शांचे छावणीवर हल्ला करण्यास त्यांस धैर्य होईना.

इकडे रेसिदेंताकडून कांहीं वर्तमान येईना, तेव्हां पुण्यांत कांहीं तरी गलबल आहे असें जनरल स्मिथ ह्यास वाटून तो आपली तुकडी घेऊन तेथें आला. तो आल्यावर दुसरे दिवशीं मराठ्यांचे छावणीकडे इंग्लिश लोक चालून गेले, परंतु तेथें कोणीच नव्हते. इंग्लिशांचें प्राबल्य वाढल्यामुळे पेशवा घाबरून रा- चीसच पळून गेला होता.

पुणे शहर इंग्लिशांनी घेतलें, तेव्हां त्यांस कोणी अडथळा केला नाहीं; कारण तेथील बहुतेक लोकांची मनें त्यांजकडेच वळलेलीं होती.

ह्यानंतर लवकरच नागपूरचे राजाशीं इंग्लिशांचा तह झाला असतां पेशव्या- प्रमाणेंच तो विश्वासघात करूं लागला. जनरल वेल्स्लीनें इ० स० १८०३ त वराडचे राजाचा पराजय केला. इंग्लिशांनी आ- नागपूर ये- पणास जिकिलें ह्याकरितां त्यांशीं आपला अत्यंत स्नेह नसावा थील प्रकार. असें त्याचे मनांत असे. तो इ० स० १८१५ त मरण पावला. त्याचा वारस पुत्र वेडगळ होता, ह्याकरितां राज्याचा अधिकार चालवावयास

कोणीतरी कारभारी पाहिजे होता. पुष्कळ लोक कारभारी आपासाहेब होऊं पाहत होते, परंतु राजाचे जवळचा नातलग आपासाहेब म्हणून होता, तो इंग्लिशांचे आश्रयाचे योगानें कारभारी झाला; आपणास इतके दवेदार असून ज्यांचे आश्रयानें आपलें कल्याण झालें, त्यांशीं तह करावा ही शहाणपणाची आणि आपले कल्याणाची गोष्ट होय, असें समजून त्यांनें इंग्लिशांशीं तहाचें बोलणें लाविलें आणि पेशवा, निजाम, आणि अयोध्येचा नबाब ह्यांच्याशीं जसे तह झाले त्याप्रमाणेंच, ह्यांशींही तह झाला. त्यांत दोघांचे संमतानें असें ठरलें कीं, सर्व शत्रूंपासून त्याचें कंपनीनें संरक्षण करावें, आणि ह्याकरितां कांहीं लोक इंग्लिशांनीं नागपुरास ठेवावे. आणि त्यांचा खर्च राजाचे तिजोरींतून मिळावा.

नंतर थोडे वेळानें वेडगळ राजपुत्र मरण पावला, आणि आपासाहेब गादीवर बसला. नवीन राजानें जें इंग्लिशांशीं तहाचें बोलणें लाविलें त्याचे इंग्लिशांचे इंग्लिशांशीं विरुद्ध वेन. होतें तें आपल्या कामापुरतें होतें, आणि त्याच्या मनांत त्या तहाप्रमाणें वागण्याचें नव्हतें ही गोष्ट स्पष्ट दिसून आली. तो इतर मराठी संस्थानिकांशीं पत्रव्यवहार ठेवूं लागला. हल्लीं पेशवाही इंग्लिशांवर उठला होता. त्याच्याशींही हा स्नेह करूं लागला. पेशव्यानें त्यास मराठ्यांचें सेनाधिपत्य देऊन त्या हुद्देदाराजवळ असणारें एक भव्य निशाण दिलें. आपासाहेबानें आपलें सैन्य जमा केलें. आणि पेशव्याप्रमाणेंच बाह्यात्कारी असें सांगितलें कीं, पेंढ्यांचा नाश करितांना इंग्लिशांस मदत करण्याकरितां मीं हें सैन्य जमविलें आहे. शांतता असावी अशी त्याची बाह्यात्कारी अद्यापि इच्छा होतीच; तरी त्यानें रेसिदेंताचे छावणीवर व इंग्लिश लोकांवर हल्ला करण्याची तयारी केली. रेसिदेंत जेकिन्स ह्यानें मदत

मागितल्यावरून त्याचे साहाय्यास जनरल दवतन् हा दक्षिण देशांजवर हल्ला शांतिल सैन्याची एक तुकडी घेऊन नागपुरास येत असतां, इकडे करण्यास नये जे लोक त्या शहरांत होते त्यांनीं पुण्याचे लोकांप्रमाणें हल्ला करणारे शत्रूंची मोठे शौर्यानें लढण्याचा निश्चय केला. इंग्लिश लोकांपेक्षा त्यांचे शत्रु वीसपट अधिक होते, तरी आपले देशाच्या शत्रूंची शौर्यानें लढाई करावयाची असा लष्करी व इतर कामदार ह्या सर्वांनीं निश्चय केला.

नागपूर शहर व रेसिदेंताचें ठाणें ह्यांच्यामध्ये शिताबळदी म्हणून एक लहानशी ढोंगरी आहे. त्या ढोंगरीच्या उत्तरेच्या कांठीं एक ढोंगर शंकाकृति आहे, म्हणजे तो शेंक्याकडे अरुंद होत गेला आहे; आणि तिच्या दक्षिणेस एक आहे तो वरून बराच सपाट

† नागपुरचें वर्णन.

आहे. ह्या दोन ठिकाणीं बहुतेक पायदळ राहिले होते, आणि उत्तरेकडच्या डोंगरावर दोन तोफा ठेविलेल्या होत्या. रेसिदेंताचे ठाण्याजवळचे मैदानावर पायदळाची लहानशी तुकडी व सर्व घोडेस्वार होते.

सव्विसावे नोवेंबरचे तिसरे प्रहरीं राजाचे पदरचे अरब लोक डोंगरावरचे इंग्लिशलोकांभोंवताले मिळाले. अजूनही राजा बाहे- आरवलोकां-
रून इंग्लिशांचा स्नेहीच म्हणवीत असे. परंतु इकडे त्याचे दोन च्या कपटा-
प्रधान रेसिदेंताशीं तह करीत असतां, त्याचे लोकांकडून तोफांचे ची शाबुदी.
ध्वनि येऊं लागले, तेव्हां अर्थांतून त्याचा खोटेपणा उघाडीस आला.

सर्व रात्रभर दोहोंकडून तोफांचा भडिमार चालला होता. ह्यामुळे अंधार नाहीसा होऊन चोहोंकडे उजेड दिसत होता. शिनाबळदी
आरब लोक धाकटा डोंगर घेण्याचा प्रयत्न करीत होते, आणि टेंकडीवर
इंग्लिशांकडचे काळे लोक त्याचे संरक्षणार्थ मोठे शौर्यानें लढत हल्ला.
होते, असें चाललें असतां मराठ्यांचें एक सैन्य शहरांतून मैदानांत
आलें, आणि त्यांतील लोकांनीं रेसिदेंताचें ठिकाण व त्याजवळचे ता. २६, २७
साहेब लोक ह्यांस प्रातःकाळापूर्वीच वेढा घातला. मग तेथें पूर्वी- नोवेंबर.
पेक्षां मोठे निकरानें लढाई चालूं लागली, तेव्हां तिचा काय परि-
णाम होतो हें तेथील सर्व इंग्रज लोक सचित होऊन पाहूं लागले. इंग्लिशांचा
पराजय होतोसें पहिल्यानें वाटलें; कारण उजवेकडच्या डोंगराव-
रची तोफ अगदीं निरुपयोगी झाली. आरब लोकांनीं वर चढून आरवलोकां-
तेथें थोडे काळे लोक होते ते घाबरविले. त्यांनीं कांहीं आपल्या वर जय.
तोफा वर आणिल्या आणि दुसऱ्या डोंगरावर जे इंग्लिश होते त्यांजवर ते मोठा
भडिमार करूं लागले. मैदानांत जे मराठे होते ते जवळ जवळ येऊं लागले, तेव्हां
अगदीं मोड झाला असें वाटलें, तरी कपतान फित्जरल्द ह्यानें तीनच घोडेस्वा-
रांच्या टोळ्यांनिशीं मराठ्यांवर हल्ला करून त्यांस मागे हटविलें, त्यांच्या तोफा
घेतल्या, आणि रेसिदेंताचे छावणीकडे परत जातांना त्याच तोफा सोडिल्या.

हें फित्जरल्द साहेबाचें अचाट कृत्य डोंगरांतल्या लोकांनीं पाहिलें आणि काळे लोकांनीं तेथें जयजयकार करून अरबांवर संगिनींचा हल्ला केला. ते लोकही मोठे निकरानें लढले; परंतु त्यांस मागे हटावें लागलें. ते परत जातांना त्यांचे ताब्यांतील डोंगरावरचे दारूचे खजिन्यास आग लागली, तेव्हां ह्या घोंटाळ्यामध्ये काळे लोकांनीं पुढें जाऊन शत्रूस हाकून लाविलें, आणि पुनः तो डोंगर आपले स्वाधीन करून घेतला. ह्याच वेळेस कांहीं घोडेस्वारांनीं आपले घोडे भरधांव काढून शत्रूस पळवून लाविलें. ह्याप्रमाणें थोडेशा शूर मनुष्यांनीं पुष्कळ लोकांवर जय मिळविला.

झालेल्या गोष्टीचें मला फार दुःख वाटतें, असें तो ढोंगी राजा बाह्यात्कारी दर्शवूं लागला, आणि रेसिदेंतापाशीं तहाचें बोलणें लावूं लागला. राजाबरोबर तेव्हां रेसिदेंतानें त्यास सांगितलें कीं, तुमचें सैन्य येथून हालल्या- तह. शिवाय तुमच्याशीं तह होणार नाही. ह्या गोष्टीस त्यानें मान्य होऊन आपलें मराठे लोकांचें सैन्य शहरचे दुसरे बाजूस नेलें. तेव्हां कांहीं मुदतीचा तह ठरला. ह्या वेळेस इंग्लिशांचे लोक चोहोंकडून येत होते. तेरावे दिसेंवरास जनरल दवतन ह्याचे हाताखालची टोळी आली आणि रेसिदेंतास हवें होतें तितकें पाठवळ मिळालें, ह्यामुळें राजाशीं तह करितांना इंग्लिशांचे आपणास पाहिजेत ते ठराव करण्यास त्याच्या अंगीं सामर्थ्य आलें. स्वार येनात. त्याचें बोलणें असें होतें कीं, न्यायदृष्ट्या पाहिलें असतां खरोखरी माझा राज्यावरचा अधिकार नाहीसा झाला, असें राजानें कबूल करावें, आपले सैन्याचीं हत्यारें घ्यावीं आणि तूर्त नागपूर इंग्लिशांच्या स्वाधीन करावें. तेव्हां राजा घोटाळून जाऊन, ह्याचें उत्तर आतां सांगतां, मग सांगतां असें लांबणी- वर टाकून तो वास्तविक आपले मनांत काय आहे हें स्पष्ट सांगेना; तेव्हां पंध- रावे तारखेस प्रातःकाळीं इंग्लिशांचें सैन्य युद्धास सिद्ध झालें; आणि रेसिदेंतानें एक कायम वेळ ठरवून राजास सांगितलें कीं, त्यां वेळेच्या आंत तुम्हांस काय तें उत्तर दिलें पाहिजे. सोळावे तारखेस मराठ्यांचे छावणीकडे इंग्लिश लोकांनीं नागपुरची कूच केलें. शेवटीं जेव्हां कांहीं चालेनासें झालें, तेव्हां राजा घो- लढाई. ता. १६ डिसें- बर. सन १८१७. ह्यावर वसून इंग्लिशांचे सैन्यांत गेला, आणि इंग्लिशांचे स्वाधीन होऊन आपला तोफखाना स्वाधीन करून देतो असें बोलला. राजाचे बोलण्याप्रमाणें इंग्लिशांचें सैन्य तोफा स्वाधीन करून घेण्याकरितां पुढें निघालें. पहिला मोरचा इंग्लिशांचे स्वाधीन होऊन ते पुढें चालले, तेव्हां शत्रूंनीं अडथळा केल्यावरून नागपुरचे लढाईस आरंभ झाला.

इंग्लिशांचे पायदळांतील लोकांनीं सगिनींचा हल्ला करून तोफा स्वाधीन करून घेतल्या; आणि घोडेस्वारांनीं आपलेकडील तोफखाना घेऊन शत्रूंचे उजवे बाजूवर हल्ला केला.

नागपुरास वेढा घालि- तात, व तें स्वाधीन हो- तें. ता० ३० डिसेंबर सन १८१७. ह्याप्रमाणें रणामध्यें मराठ्यांची पळापळ झाल्यावर, अरब लोकांचे हातीं नागपूर शहर होतें तें घेण्याचें मात्र रा- हिलें. वेढा घालण्याचा तोफखाना तेथें नव्हता, ह्यामुळें थोड्या तोफांनिशीं इंग्लिशांस मोठीशी वाट पाडतां येईना. तेव्हां त्यांनीं हल्ला करण्याचा एकवार यत्न केला, तो सफळ न होतां त्यांचे पुष्कळ लोक मेले; तरी दुसऱ्या वेळीं यत्न करण्याचे पूर्वीच अरब लोकांनीं शहर इंग्लिशांच्या स्वाधीन केलें.

इकडे जनरल हार्दीमन् ह्यास आपले टोळीनिशीं रेव्याहून नागपुरावर जाण्याचा हुकूम झाला होता. तिकडे जात असतां त्याची व मराठ्यांची जबलपूर येथें गांठ पडली. ते मजबूत ठिकाणीं होते, त्यांचे उजवे बाजूस उंच आणि खडकाळ असा एक डोंगर होता, आणि डावे बाजूस खंदक व शहर हीं होती. इंग्लिशांनीं हलाकेला तेव्हां शत्रूंकडुचे घोडेस्वार मार्गे हटले; तरी त्यांच्या पायदळांतले लोक डोंगरावर चढले. आणि कांहीं वेळ तेथून मोठे शौर्यानें व धिमेपणानें लढले, परंतु शेवटीं इंग्रेज लोकांनीं त्यांस तेथून हांकून देऊन पळावयास लाविलें.

जबलपूरची लढाई. ता० १९ डिसेंबर सन १८१७.

ही लढाई झाल्यावर जनरल हार्दीमन् हा नागपुराकडे जावयास निघाला. परंतु तो फार लांब गेला नाही तोंच, नुकती लढाई झाली. तींत नागपूर स्वाधीन झालें, असा रेसिदेंताकडून त्यास निरोप आला, तेव्हां नागपूर येथें आपलें कांहीं काम नाही असें समजून तो जबलपुरास परत गेला.

नागपुरांत झालेलें वर्तमान गवर्नर जनरलास कळलें, तेव्हां हुकूम केला कीं, नागपुरचे राजास गादीवर राखण्याचें तुम्हीं वचन दिलें नसल्यास त्या विश्वासघातकी राजास पदच्युत करावें. रेसिदेंतानें ह्याप्रमाणें वचन दिलें होतें, म्हणून आपासाहेबास राजा हें नांव आणखी कांहीं वेळ राहिलें. ह्यामुळें हा काळपर्यंत विश्वासघाताकरितां त्यास जितकें शासन व्हावयाचें तितकें झालें नाही.

त्यानें असा राजाविषयीं कांहीं दया दाखवितान.

पंधरावा भाग समाप्त.

भाग सोळावा.

पेंढारी व मराठे ह्यांच्याशीं चाललेल्या लढाईचा शेवट.

इ० स० १८१७ पासून सन १८१९ पर्यंत.

शिंदे—यशवंतराव होळकर ह्यांच्या मागून त्याचा मुलगा गादीवर बसतो—शिंदा भयभीत होतो—होळकराकडील बहुतेक सरदार लढाईचा हेतु प्रगट करितात—तुळजाबाई हिचा खून—महिदपूरची लढाई—होळकराचें राज्य जिंकतात—पेंढार्यांचा बीमोड करितात—करीमखान स्वाधीन होतो—छद्मचा शेवट—पेशव्याचा पाठलाग—तो त्या पाठलाग करणाऱ्यांस ठकवितो—तो पुण्याकडे येतो—त्या शहराच्या कुमकेस एक टोळी जाते—कोरेगांवीं शूरत्वाचें कृत्य—पेशवा पळतच सुटतो—बापू गोखले—अष्ट्रें येथें घोडेस्वारांची लढाई—पेशवा स्वाधीन होतो—त्यास ऐषआराम करण्यासारख्या कैदेत ठेवितात—सातारच्या राजास गादीवर बसवितात—त्रिबकजीस पुन्हा धरितात—थालनेरचा किल्ला घेतात—पाहारेकच्यांस फांशीं देतात—नागपूरचा राजा—तो पुनः फितुरी चालवितो—त्यास कैद करून नेतात—त्यास अलाहाबादेस पाठवितात—तो तेथून पळतो—तो महादेवाच्या डोंगरांत पळून जातो—अशिरगडचा किल्ला घेतात—आपासाहेब पुन्हा पळतो—तो पंजाबांत आश्रय धरून राहतो—नागपूर येथें नवा रीजा—लढाईचा शेवट.

पेशवा आणि आपासाहेब ह्या दोन विश्वासघातकी अधिकाऱ्यांची कांहीं वेळ गोष्ट सोडून दुसऱ्या दोन मराठे सरदारांचें वर्णन करावें, हें बरें दिसतें; कारण ह्या दोघांनींही इंग्लिशांस फार त्रास दिला. परंतु पुष्कळ अंशीं त्यांस त्रास देण्याचा मार्ग नाहींसा झाला होता. शिंदा हा त्यांचा जुना शत्रु अद्यापि जिवंत होता. होळकर वेड लागून मरण पावला. आणि त्याचे मुलखाचा कारभार त्याचा मुलगा मल्हारराव व त्याची राख तुळजाबाई हीं करूं लागलीं. ही राख मुलगा लहान होता तोंपर्यंत कारभार करीत होती. पहिल्यानें शिंदा व इंग्लिश ह्यांचे वैरभावाचीं चिन्हें दिसत होती खरीं, परंतु मार्कीस आफ् हेस्तिंग्स ह्याचे हाताखालीं मोठें भयंकर सैन्य होतें, ह्यामुळें शिंदा बाह्यात्कारीं वैरभाव दिसण्याजोगीं कामें करीत नव्हता. इंग्लिशांस साहाय्य करण्याकरितां त्यानें एक सैन्य तयार केलें होतें, पळालेल्या पेंढार्यांस तो आश्रय देत नव्हता, आणि तो जातीचा मराठा असून इंग्लिशांशीं चांगले रीतीनें वागला. वास्तविक पाहिलें असतां इंग्लिशांशीं सख्य असावें हें त्याचे मनांत नव्हतें. त्याचे हाताखालचे सर-

शिंद्याची व-
र्तणूक.

दार एकाएकीं वश होईनात, त्याचा हुकूम त्यांस दाखविला असतां ते आपले हाताखालचे किल्ले स्वाधीन करीनात; आणि असं म्हणत कीं, शिद्यानें आम्हास आंतून निराळे प्रकारचे हुकूम दिले आहेत.

तुळजाबाई इत्यादि होळकराच्या मुलखाचा कारभार करणाऱ्यांपैकीं कांहीं लोकांचे मनांत इंग्लिशांशीं गोडीगुलाबीनें राहण्याचें होतें; परंतु पुष्कळ सरदार ह्या गोष्टीस अगदीं अनुकूल नव्हते. लढाई करायचें ज्यांचे मनांत होतें, त्यांचें बळ चालून त्यांनीं तुळजाबाईचा खून केला आणि तिच्या पक्षाकडले लोक बंदीत ठेवून लढाईस सैन्य तयार केलें. सर तामस हिस्लाप ह्याचे हाताखालची इंग्लिशांची टोळी जवळच होती, त्या लोकांची छावणी हरणई येथें होती, तेथून निघून ते लवकरच महिदपूर येथें शत्रु होते त्यांचे दृष्टीसमोर आले. ते व मराठे ह्यांचेमध्ये एक लहानसा ओढा होता. मराठे समोरचे किनाऱ्यावर असून त्यांचे संरक्षणार्थ मोठी तोफांची रांग होती. ओढ्याचे ज्या बाजूस इंग्लिश लोक होते तिकडे जे शत्रु होते त्यांस त्यांनीं हाकून लाविलें. मग ते नदी उतरून गेले तेव्हां मध्यें तोफखाना होता ह्यामुळे शत्रूंच्या दृष्टीस ते पडले नाहींत. पलीकडील किनारा टंच होता, ह्यामुळे यांस पलीकडे गेल्यावर सहज एके शेजेनें उभें राहतां आलें.

होळकराचे सरदार लढाईचा हेतु प्रगट करिताना.

महिदपूरची लढाई. ता० २१ दिसेंबर सन १८१७.

सर जान मालकम ह्याचे हाताखालचे पायदळांतील पुष्कळ लोकांनीं शत्रूंचे सैन्याचे डावे बाजूवर हल्ला करावा, आणि बाकीचें पायदळ व घोडेस्वार ह्यांनीं मिळून उजवे बाजूचे लोकांशीं लढावें, असा बेत झाला होता. ते नदी उतरावयास लागतांच त्यांजवर तोफांचा मोठा भडिमार चालू झाला; असं असतां ते तसेच नेट देऊन उतरून गेले, आणि लढत लढत तोफा होत्या तेथपर्यंत जाऊन त्यांनीं शत्रूस मागे हटविलें. मराठे लोक ओढ्याचे किनाऱ्यानें च फुटाफूट न होतां व्यवस्थेनें मागे हटले आणि एके ठिकाणीं उतार होता तेथून उतरून जाण्याचे उद्देशानें तेथें उभे राहिले; ही युक्ति त्यांनीं पळून जाण्याकरितांच काढिली; कारण जेव्हां इंग्लिश आले तेव्हां कांहीं अडथळा न करितां ते पळून गेले.

ही लढाई झाल्यावर होळकराचे सरदारांचा वैरभाव दिसून आला नाहीं. कांहीं लहानशा चकमकी झडल्या, पण मग लवकरच इंग्लिशांनीं त्यांचा मुलूख जिंकिला. आणि मल्हारराव होळकराबद्दल जे मुत्सदी कारभार करित होते त्यांच्याशीं इंग्लिशांचा तह झाला, त्याचे योगानें पुष्कळ मुलूख इंग्लिशांचे हातीं आला. होळकराचे मुलखांत इंग्लिशांचें ठाणें बसलें, आणि सगळा अमल यांचे हातीं आला.

होळकरांचें राज्य जिंकिताना. सन १८१७.

इंग्लिशांचे सैन्याची एक टोळी पेशवा व त्याचे लोक ह्यांचा पाठलाग करीत होती, तिजखेरीज बाकीचे सर्व सैन्य मराठ्यांचे लढाईतून मोकळे झाले; पेंढाऱ्यांचा ह्यामुळे पेंढाऱ्यांची समाप्ति करण्याचे कामास पुष्कळ लोक लाग-
नाश. सन ले. करीमखान आणि छद्दू हे, ह्या लुटारू लोकांनिशीं अद्यापि
१८१७. लुटालूट करीतच होते. कांहीं जण महिदपूरच्या लढाईत होते, कांहीं जावद येथे होते, आणि कांहीं जण चंबळानदीचे पश्चिमेस पुष्कळ ठिकाणीं होते. कांहीं टोळ्यांतील लोक वाटेस चालावयाजोगा हलका पोषाख करून जिकडे तिकडे पेंढाऱ्यांचा पाठलाग करू लागले. जेथे जेथे ते भेटले तेथे तेथे त्यांनीं त्यांचा नाश करून त्यांस पळवून लाविले; पेंढाऱ्यांचे मुख्यांस जेव्हां त्यांचे लोकांनीं सोडिले तेव्हां ते गांवोगांव फिरून जेथे जेथे आश्रय मिळाला तेथे तेथे लपून राहू लागले. शेवटीं करीमखान आणि कांहीं लोक इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाले, तेव्हां त्यांनीं त्यांस कंपनीच्या मुलखांत पाठविले. येथे, जो करीमखान पूर्वी मोठे भयंकर राक्षसासारखा करीमखान होता तो हल्लीं शांतवृत्ति धरून मोठा उद्योगी शेतकरी होऊन स्वाधीन राहिला. छद्दू अद्यापि मोकळाच होता. तो एक वर्षापेक्षाही अधिक वेळ फिरत होता. तो पहिल्यानें भोपाळचे राजाकडे पळून गेला; तेथे, जर इंग्लिश मला कांहीं मालमत्ता हिंदुस्थानांत छद्दूचा शे- त देतील, तर मी स्वाधीन होतो, असें त्यानें त्या राजाचे द्वारे बोलणे लाविले. ह्या बोलण्यास इंग्लिश मान्य होईनात, तेव्हां त्यानें पुनः लुटालूट आरंभिली. जेव्हां नागपूरचा राजा दुसऱ्यानें इंग्लिशांशीं विरुद्ध होऊन ते त्यास धरण्याचे बेतांत असतां त्यांस चुकावून पळून गेला, तेव्हां त्याजबरोबर छद्दू होता; परंतु तो त्याजबरोबर फार वेळ राहिला नाही. एके दिवशीं आपासाहेब अशिरगडच्या किल्यांत आश्रय पहात असतां त्यास आंत जाण्यास परवानगी मिळाली, पण छद्दूस मिळाली नाही. अशिरगडांतले लोक आपणास अनुकूल नाहींत, असें समजून तो पेंढारी तेथून निघून निर्भयपणानें दुसरे ठिकाणीं चालला, परंतु तो आश्रय मिळण्याजोगे जागेचा शोध करीत करीत एका भयंकर घाटांतून घोड्यावर पसून चालला असतां जवळ जी दाट झाडी होती तेथून एका वाघानें एकादम उडी मारून त्यास खाऊन टाकिले.

आतां पुनः पेशव्याची गोष्ट चालवावी हें बरें दिसते. त्याजवर हल्ला करण्याची तयारी इंग्लिश करू लागले, तो तो पुण्याहून पळून गेला. पेशव्याचा त्या शहराच्या रक्षणार्थ तेथे कांहीं थोडे लोक ठेवून जनरल स्मिथ साहेब आपले हाताखालचे लोकांनिशीं पेशव्याचे मार्गो-

माग पाठलाग करीत चालला. तो फार जलद पळे, ह्यामुळे पाठलाग करणारे लोकांस सांपडत नसे. दक्षिणेकडे जाऊन आपली सुटका होत नाही, असें समजून तो पुणे स्वाधीन करून घेण्याच्या हेतूनें परत आला तेव्हां त्या ठिकाणीं जे लोक होते त्यांस पाठवळ देण्याकरितां पुण्याहून दोन मजलांवर घोडनदी आहे तेथून एक टोळी यात्री तो पुण्याक- असा हुकूम झाला. ती टोळी कपतान स्तांतन ह्याचे हाताखाली डे वरतनी. असून, तींत सहाशें काळे लोक, तोफखान्यावरचे २६ गोरे लोक, दोन तोफा, आणि सुमारे तीनशें घोडेस्वार इतके होते. ही लहान टोळी घोडनदीहून दिसेंबरचे ३१ वे तारिखेस निघाली. दुसरे दिवशीं जेव्हां ती एके डोंगरावर गेली आणि तीस तेथून पुणे दिसूं ला- त्या शहरा- गलें, तेव्हां २०००० घोडेस्वार आणि ८००० पायदळ इतके कडे एक टो- पेशव्यांचें सैन्य तिचे दृष्टीस पडलें. दोहों सैन्यांपासून सुमारे सा- ळी पाठवि- रखे अंतरावर एका लहानशा नदीचे कांठीं कोरेगांव म्हणून तान. एक गांव आहे, तेथील घरांच्या मध्ये लहानशा दगडांच्या भिती होत्या. कपतान स्तांतन साहेब लागलाच हें गांव स्वाधीन करून कोरेगांवची न घेण्याकरितां निघाला, आणि शत्रूचे पायदळांत दांडगे अरब लढाई. ना० लोक होते तेही ह्याप्रमाणें निघाले. पहिल्यानें ती जागा घेण्या- १ जून सन करितां दोहों सैन्यांतील लोक दोहोंकडून एकदम शिरून जिवा- १८१८. वर उदार होऊन लढले. ज्यास्ती लोक जिकडे होते तिकडचा जय झाला आणि अरब लोकांनीं बहुतकरून सगळे गांव आणि एक लहानसा किल्ला आपले स्वाधीन करून घेऊन, त्या किल्ल्यावर लहानशा दोन तोफा ठेवि- ल्या. त्या गांवच्या दुसरे बाजूस जे इंग्लिश होते त्यांस ते हाकून देऊं लागले. ह्या वेळेस दोहों सैन्यांची झटपट जवळून झाली आणि तींत पुष्कळ लोक मेले. अरब लोक सभोंवतालचे भितीवर चडून आपले शत्रूशीं लढण्याकरितां घरांचे कवलारांवरूनच चालले. इंग्लिशांची व त्यांची गांठ पडल्यावर इंग्लिशांनीं त्यांजवर संगिनींचा हल्ला केला. इंग्लिशांकडचे काळे लोकांजवळ कांही खा- वयास नव्हतें, ह्याकरितां ते फार कासावीस झाले होते. त्या दिवशीं त्यांचे तोंडांत पाण्याचा थेंब देखील गेला नव्हता; असें असतांही जीव वांचलाच तर लढाई करून वांचेल, असें समजून ते लढले; कारण, अरब लोक आपणावर दया करणार नाहींत, हें त्यांस पक्कें ठाऊक होतें. त्यांचे वरचे अधिकाऱ्यांनीं मोठे शौर्यानें आपलें काम बजाविलें; आणि त्यांजबरोबर जे शस्त्रवैद्य होते त्यांनीं आपलीं शस्त्रें टाकून देऊन त्या लोकांस उल्हासकारक भाषणें बोलून पुढें नेलें, आणि आपले बरोबरचे शूर लोकांनिशीं लढाई दिली. ह्या निकराचे

लढाईस दोन प्रहरींच प्रारंभ झाला, आणि संध्याकाळ व्हावयास आली, तरी ती तशीच पहिल्याप्रमाणे जोराने चालली होती. त्या वेळीं अरब लोकांस जय मिळतोसें दिसलें; कारण इंग्लिशांचे आठ सरदार होते त्यांतले पांच कापले गेले; शत्रूंनीं एक त्यांची तोफ घेतली, आणि जखमी झालेले इंग्लिशांकडे लोक एके छपरींत निजले होते, तोंत त्यांनीं शिरून त्यांतून प्रत्येकाचा निर्दयपणे जीव घेतला. ती वेळ शरण जाण्याची नव्हती; कारण, आपण अरब लोकांचे हातीं सांपडलों तर आपले जखमी लोकांची जशी त्यांनीं अवस्था केली त्याप्रमाणे आपणास कापून ते आपले तुकडे, तुकडे करतील, हें सर्वास माहित होते. इंग्लिशांस अगदीं आशा नाहीशी झाली, तरी ते शूर ह्यामुळे त्यांचे धैर्य खचलें नाहीं. जोंपर्यंत जीव आहे तोंपर्यंत आशा आहेच, असें समजून आणखी एकदां हल्ला करावा असा त्यांनीं बेत केला; आणि त्या वेळेस त्यांस जय मिळून त्यांनीं जयजयकार केला. कप्तान स्तांतन, लेफ्तेनेंत जोन्स, आणि असिस्तंत सर्जन वाइली हे त्या शूर लोकांचे मुख्य झाले. त्यांनीं छपरीमध्ये शिरून अरबांवर संगिनींचा हल्ला केला. त्या वेळेस ते ज्या आवेशानें लढले, तो आवेश मनुष्य निराश झाल्याशिवाय येत नाहीं. लेफ्तेनेंत पतिन्सन जखमा लागून भुईवर पडला होता, त्यानें जेव्हां शत्रूंचा हल्ला आला तेव्हां आपल्या वेदना वगैरे विसरून एकाच्या बंदुकीचें तोंड धरिलें, आणि आपले लोकांस मदत देण्याकरितां उतावळा होऊन जो अरब हातीं सांपडे त्यास तो मारून पाडूं लागला. ह्याप्रमाणे आपलें शौर्य दाखवून काळे लोकांस उत्तेजन देत असतां गोळी लागून तो पुनः खालीं पडला. इंग्लिशांची गेलेली तोफ पुन्हा त्यांनीं घेतली आणि अरब लोक मागे हटविले. लढाई तशीच कांहीं वेळ चालली. नऊ वाजावयाचे वेळेस शत्रूचे लोकांस गांव सोडून द्यावें लागलें. ह्या लढाईचे दिवशीं काळे लोक फार झटले ह्यामुळे त्यांस बहुत श्रम झाले. मग शत्रु गेल्यानंतर त्यांस थोडेंसें पाणी प्यावयास मिळून ते ताजे तवाने झाले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मराठे लोकांनीं पुनः हल्ला केला नाहीं, तेव्हां संध्याकाळीं कप्तान स्तांतन घोडनदीस जाण्याकरितां निघून त्या गांवां आपलें निशाण उडवीत आणि रणवाद्यें वाजवीत अशा समारंभानें शिरला. इंग्रेज लोकांनीं हिंदुस्थानांत ज्या ज्या लढाया केल्या त्यांत कोरेगांव येथील लढाईत ह्यांचे फार शौर्य दिसून आलें.

पेशवा अद्यापि पळतच होता. तो जात्या भित्रा होता, ह्यामुळे पेशवा पळ- कांहीं भय उत्पन्न होतांच तो पळत असे. त्याचे जवळ बापूगो- तच राहतो. खला म्हणून एक शूर सरदार होता, त्याजकडेच सेनाधिपत्य असे.

तो अष्टे एथें जेव्हां इंग्रजांचे घोडेस्वारांनीं मराठ्यांस गांठून त्यांचा अगदीं पराजय केला, तेव्हां त्या गदींत मारला गेला.

बापूगोखला मरण पावल्यानंतर पेशवा कोठें कोठें गेला हें सांगूं लागलों तर वाचणाऱ्यांस कंटाळा येईल. त्याचें सैन्य दिवसानुदिवस कमी होत चाललें, आणि शेवटीं त्याजपाशीं थोडेसे अरब लोक मात्र राहिले. तो जिकडे जिकडे जाई तिकडे तिकडे त्यास इंग्रजांची टोळी भेटतच असे. शेवटीं तो उत्तरेकडे पळून गेला. तिकडे सर जान मालकम् ह्याचे हाताझालीं इंग्लिशांचें सैन्य होतेंच. त्या सरदाराकडे इ० स० १८१८ तारीख तिसरी माहे जून, त्या दिवशीं पेशवा शरण गेला.

तो स्वाधीन होतो. ता० ३ जून सन १८१८.

पेशवा शरण आला तेव्हां सर जान मालकम् ह्यानें जें त्यास वचन दिलें होतें तें गवर्नर जनरलास आवडलें नाहीं, तरी तें त्यानें मान्य केलें; कानपुरानजीक ब्रह्मावर्त येथें इंग्लिशांनीं त्यास नेऊन ठेवून त्याला पेन-आठ लाख रुपये सालीना पेनशन करून दिलें. तेथें त्यानें आपले बाकीचे आयुष्याचे दिवस नानाप्रकारचे ऐष आरामांत घालविले.

त्याला पेन-शन देतात.

मग इंग्लिशांनीं पेशव्याचा हुद्दा अगदीं मोडून टाकिला. सातारचा राजा हा शिवाजीचा वंशज असून मराठ्यांचा वास्तविक मुख्य होता, त्यास त्याच्या पूर्वीच्या गादीवर त्यांनीं बसविलें, आणि त्यास इंग्लिशांनीं आश्रय देत असावें आणि त्यानेंही ह्यांचे अनुमतानें वागावें असें ठरविलें.

सातारच्या राजास गादीवर बसविलात. स० १८१८.

वास्तविक पहातां पेशव्याच्या कृपेंतला त्रिबकजी ह्यानें ही लढाई करण्याविषयीं पेशव्याच्या मनांत भरून दिलें होतें. तो नाशिक येथें लपला होता. पेशवा स्वाधीन झाल्यावर, तेथें त्याला धरून पूर्वी तो ठाण्याच्या तुरुंगांत असतां तेथून पळून गेला होता तेथें त्याला इंग्लिशांनीं पुनः बंदीत ठेविलें; परंतु पुढें तेथून उचळून त्याला त्यांनीं काशीजवळ चुनारगड येथें नेऊन ठेविलें.

त्रिबकजीस धरून कैद करतात.

ह्या मोहिमेंत इंग्लिशांचे मुख्य उद्देश होते ते सिद्धीस गेले, ह्याकरितां त्यांनीं जे मराठे अद्यापि हत्यारबंद होते त्यांस दावांत ठेवण्यापुरतें सैन्य ठेविलें व बाकीचे सैन्याच्या सर्व टोळ्या कंपनीच्या मुलखांत जाऊं लागल्या. सर तामस हिस्लाप ह्याचे हाताखालची टोळी माळव्याहून दक्षिण देशांत जात असतां वाटेनें थालनेर किल्ला लागला; त्यावरून तापी नदीचा उतार दिसत होता. तो किल्ला होळकराचे ताब्यांतला असून इंग्लिशांचे स्वाधीन करण्याविषयीं

इंग्लिश लष्करास वि-श्रांति मिळते. ता० २७ फेब्रुआरी सन १८१८.

त्याने दिलेला हुकूम सर तामस हिस्लाप ह्याजपार्शी होता. तेथील किल्लेदार थालनेरचा इंग्लिश सरदाराने सांगितलेले न ऐकतां आपले धन्याचाही किल्ला घेताना हुकूम मानीना. इंग्लिश जवळ आले तेव्हां त्यांजवर तो तोफां-
त. ता०२७ चा भडिमार करूं लागला. इंग्लिशांनीं तत्काळ हल्ला करण्याची फेब्रुआरी तयारी केली. हल्ला करणारे लोकांनी त्या किल्याचे दोन दरवाजे सन१८१८. आपले स्वाधीन करून घेतले, आणि जेव्हां तिसऱ्या दरवाज्या-पार्शी गेले, तेव्हां शत्रूकडील कांहीं लोक किल्लेदारासहित हत्यारांशिवाय आले. मग इंग्लिशांनी त्यांस धरून बंदीत ठेविले. दुसरे दरवाजे जोराने उघडून, शेवटल्या दरवाज्याजवळ (म्हणजे जो दरवाजा ओलांडून गेले म्हणजे मनुष्य किल्ल्याचे आंत जाते त्याजवळ) जेव्हां इंग्लिश गेले, तेव्हां किल्ल्यावरचे लोक स्वाधीन होतां असे म्हणाले, मग ते त्यांचे बोलणे खरे असो किंवा बाह्यात्कारी असो. दरवाज्याचे आंतले एक लहानसें दार उघडले. पण त्या दारांतून कांहीं इंग्लिश सरदार व लोक हे जाऊं लागले, तोंच दाराचे भोंवताले कांहीं अरब लोक मिळाले होते त्यांनी ते कापून टाकिले. मग इंग्लिशांनी दरवाज्यावर हल्ला केला. अरब लोकांनी हा मोठा विश्वासघात केला असें इंग्लिश लोकांस वाटल्यावरून त्यांस मोठा संताप आला, आणि त्यांनी आंत शिरून तेथे जे हत्यारबंद होते ते सर्व ठार मारिले. किल्लेदाराने बंड करून विश्वासघात केला, ह्याकरितां किल्ल्याचे तटावर त्यास फांशीं द्यावे म्हणून सर तामस हिस्लाप ह्यानें दुसरे दिवशीं सकाळीं हुकूम केला. इंग्लंड व हिंदुस्थान ह्या दोहों ठिकाणचे अधिकाऱ्यांनीं हें काम करणाऱ्यास दोष लाविला. हें काम बरोबर केले असो किंवा नसो, परंतु त्यामुळे इतके झाले कीं, दुसरे कोणीही पुन्हा ह्याप्रमाणें हुकूम मोडिला नाही.

पेशवा शरण आल्यानंतर वश न झालेला असा मुख्य शत्रु नागपूरचा राजा मात्र राहिला होता. इंग्लिशांनी क्षमा करून मोठे मेहेरबानीने त्यास गादीवर बसविले तो लागलाच तो त्यांजवर उठण्याचा बेत करूं लागला. पेशवा पळत असतां मदत देण्याविषयीं त्यास त्यानें लिहिले, व तो पेंढ्यांच्याशी पत्रव्यवहार ठेवूं लागला. ह्याप्रमाणें, ज्यांनी त्याचे इतके कल्याण केले, त्यांजवर, महाराष्ट्र देशांतले नाखूष झालेले सगळे लोक उठविण्याचा तो यत्न करूं लागला. हें सर्व वर्तमान रेसिदेन्तास कळले होते; आणि एके मजबूत किल्ल्यामध्ये राजाने आपलीं मुले

आषा साहेब
विश्वासघात
करतो.

माणसें व तिजोरी पाठविली असून तोही तेथें जाण्याच्या वेतांत होता. ह्यामुळें त्या त्रास देणाऱ्या राजास कैद करावें हें रेसिदेन्तास वरें वाटलें. त्यानें आपणास राज्य मिळावें म्हणून आपला पूर्वीचा अधिकारी ठार मारिला, ही गोष्ट तो कैदेत पडल्यावर उघाडीस आली.

त्यास कैद करितात. ता. १५ मार्च सन १८१८.

त्या वेळेस असं वर्तमान कळलें होतें कीं, पेशवा नागपुरावर येऊन जिवावर उदार होऊन लढाई देणार आहे. ह्यास्तव त्या ठिकाणचे संरक्षणाकरितां इंग्लिशांनीं भोंवताल्लुचें सैन्य बोलाविलें. पण जेव्हां पेशवा येण्याची वेळ गेली असं इंग्लिशांस वाटलें, तेव्हां त्यांनीं आपासाहेवास पळतां येऊं नये, म्हणून त्याबरोबर पाहारा देऊन त्यास प्रयागाकडे पाठविलें. वाटेनेंच त्यानें काळे लोकांस लांच देऊन त्यांस फितूर केलें, आणि आपण नागपुराचे उत्तरेस महादेवाच्या डोंगराकडे पळून गेला. तेथें जे रानटी डोंगरी लोक होते त्यांमध्ये ह्यास आश्रय मिळून चनिशाहा म्हणून त्यांचा एक राजा होता त्यानें ह्यास साहाय्य केलें. कांहीं वेळ तो तसाच गुप्तपणें राहिला; आणि त्यानें आपलेजवळ दांडगे रानटी लोक मिळविले होते, ते घेऊन तो सभोंवतालचे मुलखावर हल्ला करून त्याचा नाश करूं लागला. ह्या पालटली म्हणजे इंग्लिशांचें सैन्य आपणावर हल्ला करणार असं त्यास समजलें, म्हणून तो आणखी एकदां पळून गेला. ह्या वेळेस त्याजबरोबर छट्टू हा पेंढारी होता हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. अशीरगडचा किल्ला पेंढान्यांचा जुना मित्र यशवंतराव लाड ह्याचे हाताखालीं होता. तेथें आपासाहेबास आश्रय मिळाला. हा किल्ला शिद्याचे ताब्यांतला असून तो इंग्लिशांचे स्वाधीन करण्याविषयीं आपले धन्याचा हुकूम तो किल्लेदार मानीना. इंग्लिशांनीं कांहीं दिवस कुलपी गोळ्यांचा मारा केला, तेव्हां त्या किल्लेदाराचा निश्चय पालटला, आणि त्यानें तो किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन केला. शिद्याचा विश्वासघात करण्याचा बेत असून तो काय करितो हें समजूं देत नाहीं, असं ते किल्ल्यांत गेले तेव्हां त्यांस समजलें, ह्यामुळें त्यांनीं तो किल्ला आपले ताब्यांतच ठेविला.

त्याला दुसरे तुरंगांन पाठवितात.

त्याची सुटका व त्यास आश्रय डोंगरी लोकांन मिळतो. ता. १३ मे सन १८१८.

आपा साहेब अशिरगडास जातो.

अशिरगडचा वेढा. ता. ९ एप्रिल सन १८१९.

इतकें इंग्लिशांनीं केलें तरी आपासाहेब अशिरगडांत सांपडला नाहीं. इंग्लिश तेथें येतांच तो तेथून निघून फकिराचें रूप धरून फिरत फिरत पंजाबास गेला, तेथें रणजितसिंग ह्यानें त्यास कांहीं नेमणूक करून दिली. मग तो हिदुस्थानाकडे परत आला, तेव्हां इंग्लिश सरकारानें त्यास जोतपूरचे राजाचे मुलखांत राह-

आपासाहेब पळतो व त्यास शेवटीं आश्रय मिळतो.

ण्याची परवानगी दिली. नंतर त्याने इंग्लिशांस कांहीं त्रास दिला नागपुरची नाहीं व कांहीं विश्वासघातही केला नाहीं. नागपुरचे राजाचा व्यवस्था. वारस जो बाजीराव त्यास इंग्लिशांनीं तें राज्य दिलें; आणि तो फार लहान होता म्हणून सर्व कारभार त्याचे आईचे हातीं दिला. परंतु वास्तविक पाहिलें असतां सर्व खरा अधिकार इंग्लिशांचे हातीं होता. इंग्लिशांनीं अशिरगडास वेढा घातला तेव्हांपासून पुढें कांहीं लढाया झाल्या नाहींत. पेंढान्यांशीं लढाई व मराठ्यांशीं लढाई ह्यांचा त्याच लढाईचा वेळेस शेवट झाला. इंग्लिशांनीं पेंढारी अगदीं नाहींतसे केले, शेवट. सन मराठ्यांस अगदीं आपले ताब्यांत आणिलें आणि हिंदुस्थानांत १८१९. त्यांनीं आपला पराक्रम इतका जाज्वल्य व इतका उत्तम रीतीनें गाजविला कीं तसा लोकांस पूर्वीं कधींही वाटला नव्हता. पुष्कळ मुलूख त्यांचे हाताखालीं आला; आणि लवकरच हिंदुस्थानचे मध्यभागीं पुष्कळ फेरफार दिसूं लागला. ज्या गांवांचा नाश पूर्वीं रानटी लुटारू येऊन करीत होते, तेथें स्वस्थता होऊन लोक सुखी झाले. लुटारू लोकांचे वगैरे बेशिस्त सैन्यांनीं तुडविल्यामुळे ज्या रानांचा नाश होऊन गेला होता, त्यांस टवटवी येऊन तीं हिरवीं दिसूं लागलीं; आणि ज्या लोकांस पूर्वीं क्षणोक्षणीं जिवाचें भय उत्पन्न होत असे, ते इंग्रज सरकारचे आश्रयामुळे सुखी होऊन भरभराटीस आले.

सोळावा भाग समाप्त.

भाग सतरावा.

ब्रह्मदेशची लढाई व भरतपूरच्या किल्ल्याचा वेढा.

इसवी सन १८२३ पासून १८२६ पर्यंत.

लार्ड आमहर्स्ट नवे गवर्नर जेनरल—ब्रह्मी लोकांबरोबर कलह—शहापुरी-विषयी वाद—ब्रिटिश लोकांचे त्या वेळांत संरक्षणार्थ ठेविलेले लोक ह्यांचा पराभव होतो—काचार येथील कृत्ये—लढाईविषयी निश्चय होतो—ब्रह्मी लोकांची लढाईविषयी उत्कंठा—लढाईचा बेत—रंगून घेतात—मेढेकोटांवर हल्ला—किमांडीन घेतात—इंग्लिशांची स्थिति—शत्रूस मोठ्या देवळापासून मार्गे दृष्टवितात—मेढेकोट घेतात—मार्ताबान व दुसरी किनाऱ्यांवरील स्थळे घेतात—महाबंधूला सरदार—ब्रह्मी लोकांची चाल—त्यांचे खंदक—त्यांची दाणा-दाण होते—रंगुनास आग लावितात—ब्रिटिश लोक आंत शिरतात—पाण्यांतून जाणाऱ्या टोळीचा दानाबू येथे पराजय—जमिनीवरची टोळी परत येते—दानाबू घेतात—महाबंधूलाचा मृत्यु—प्रोम येथे मुकाम—आराकान जिंकतात—तहाची बोलणी—अदलाबदल—शत्रूचा पराभव—मलून घेतात—पाघांमची लढाई—आवानजीक ब्रिटिश लोक—तह—भरतपूर येथील बंडे—राजास नागवितात—सर देवीद आकृतर लोनी ह्याचे बंदोबस्त—तो काम सोडून जातो—नवा रेसिदेंट—सरकार राजाचा पक्ष धरिते—भरतपुरास वेढा—ते हस्तगत होतें.

इसवी सन १८२३ चे जानेवारी महिन्यांत मार्कींस आफ् हेस्टिंग्स हिदुस्थानांतून इंग्लंडास जावयास निघाला. मग त्याचे जागेवर लार्ड आमहर्स्ट हा आगस्त महिन्यांत येऊन दाखल झाला.

लार्ड आमहर्स्ट ह्याची गवर्नर जनरलाच्या जाग्यावर नेमणूक झाल्यानंतर लवकरच, ज्या देशांत पूर्वी कधीहि इंग्लिशांनी लढाई केली नव्हती, तेथे लढाई करण्याचा प्रसंग येऊन पोहोचला. ब्रह्मी लोकांनी नुकताच आसाम देश जिंकला होता. ह्यामुळे त्यांचा मुख्य बंगालच्या पूर्वेकडच्या सरहद्दीपर्यंत वाढला होता. ते लोक वरचेवर लुटालूट करून, हद्दीवर राहणारे कंपनीचे प्रजेस त्रास देत असत. चितगांव आणि आराकान ह्यांच्या मध्ये, इंग्रज लोक

ब्रह्मी लोकांबरोबर कलह. सन १८२३.

ब्रह्मी लोक व ब्रह्मी लोक ह्यांचे राज्यांच्या सरहद्दीवर शहापुरी म्हणून एक शहापुरी लहानसें ओसाडे बेट आहे, तेथें इंग्लिशांनीं थोडेसे काळे लोकां-घेतान. ता० चा पाहरी ठेविला होता. ह्या बेटाच्या मालकीविषयीं कलह २४ सप्टेंबर उत्पन्न होऊन इ० स० १८२३ च्या सप्टेंबर महिन्यांत ब्रह्मी सन१८२३. लोक तेथें आले, आणि त्यांनीं तेथल्या थोडे लोकांस जेर करून हांकून दिलें. गवर्नर जनरलानें आवाचे दस्वारीं असें लिहून पाठविलें कीं, तुम्ही करितां हें फार वाईट आहे. ह्यावरून इंग्रेज लोक भ्याले असें समजून त्यांनीं त्यांचा धिक्कार केला. पुढे जानेवारीमध्ये ब्रह्मी लोकांचें मोठें सैन्य काचार प्रांतामधून जाऊन इंग्लिशांचें ठाणें सिलहट्ट काचार येथें होतें, त्याजवळ पोहोचून तेथें त्या लोकांनीं मेढेकोट बांधिले. थोळ कृत्यें. इंग्लिशांच्या टोळीनें त्यांजवर हल्ला करून त्यांचा पराभव केला. इ-जानेवारी. ग्लिशांनीं पुढेही असाच पुष्कळ वेळां हल्ला केला, त्यांतून त्यांस ए-सन१८२४. कदां मात्र जय मिळाला नाही. शहापुरीजवळ सोफाया म्हणून एक इंग्लिशांचें लहानसें जहाज होतें, त्याचा मुख्य व त्यांतील दुसरे लोक ह्यांस कांहीं भुलथाप देऊन ब्रह्मी लोकांनीं धरून नेले; हा त्यांनीं पहिल्यानें विश्वासघात केला, आणि मग कांहीं वेळानें ते लोक सोडून दिले; परंतु आमच्या हातून ही चुकी झाली अशा प्रकारचें कांहींच ते ब्रह्मी लोक बोलले नाहींत.

अशी कांहीं दिवस सरहद्दीवर आंतून आंतून लढाई चालली होती ती हल्लीं उघडपणें चालू झाली.

ब्रह्मी लोकांस लढाई करण्याविषयीं फार उत्कंठा होती. त्यांनीं आपल्या-जवळच्या ज्या ज्या राज्यावर हल्ला केला त्या त्या ठिकाणीं ब्रह्मी लोकां- त्यांस जयच मिळत गेला, ह्यामुळें गोरे लोकांवरही त्याचप्रमाणें ची लढाई- जय मिळेल असें त्यांस वाटिलें होतें. आणि असें सांगतात कीं, विषयीं उ- त्यांनीं महाबंधूला म्हणून एक आपला मुख्य सरदार मोठे सैन्या-त्कंठा. निशीं आराकानाकडे पाठविला होता, त्यानें बंगाल्यावर हल्ला करण्याचा आव घातला होता. तो गेल्यावर जय मिळाला म्हणजे गव्हरनर जनरल ह्याचे पायांत घालण्याकरितां सोन्याची बैडी करून ठेविली होती. त्या लोकांची लढण्याची रीत नेपाळचे लोकांसारखीच होती. मेढेकोट आणि मार्ताच्या भिती वगैरे बांधून, त्यांचे मागून ते लढत असत, आणि इंग्लिशांस मोकळे रानांतच लढण्याची संवय आहे, म्हणून अशा रीतीनें लढलें असतां आपणासच जय मिळेल अशी त्यांची पक्की खातरी होती.

ब्रह्मदेशच्या राजाची उमेद मोठी असून तो गर्वानें मोठमोठ्या फुशारक्या

मारीत असे; पण त्याची आंति जाऊन खातरी होण्याचा प्रसंग जवळच आला होता; त्याच्या राज्यावर हल्ला करून, इंग्लिश लढाईचा लोकांचे सुशिक्षित आणि शूर लोक ह्यांच्यापुढे आपला लढण्याचा उपयोग नाही, अशी त्याची खातरी करण्याकरिता इंग्लिशांचे सैन्य तयारच होते. सरहद्दीवरचे इंग्लिश लोकांनी आपले संरक्षण करण्याकडे मात्र लक्ष द्यावे, हल्ला कारणे लोकांनी ब्रह्मदेशच्या ज्या मुलखांत शत्रूचे लोक संरक्षणार्थ कमी आहेत त्यांवरच हल्ला करावा, शत्रूच्या बंदरांचा नाश करावा, आणि इरावती नदी ब्रह्मदेशांत वाहते, तीतून त्या देशाच्या मध्यभागी आपला शिरकाव करावा; असा इंग्लिशांनी निश्चय केला.

सर अर्चिबाल्ड कांबेल ह्याचे हाताखालचे सैन्याच्या सर्व तुकड्या मे महिन्याच्या प्रारंभीं एके ठिकाणीं जमल्या. दहावे तारखेस कांहीं लढाऊ व कांहीं लोक भरलेलीं अशीं गलबतें रंगून येथें येऊन उतरलीं; तेव्हां त्यांच्यावर कांहीं तोफांचा मारा होऊं लागला; परंतु जेव्हां लिफ्टी ह्या गलबतांतून इंग्लिश तोफांचा भडिमारा करूं लागले, तेव्हां शत्रूंचे मोरच्यांचें कांहीं चालेनासें झालें; मग गोरे लोकांनीं गलबतांतून उतरून शहरांत जाऊन पाहिलें, तों तें अगदीं ओसाड त्यांचे दृष्टीस पडलें. ब्रह्मी लोकांचे सैन्यांतील लोक तेथून पळून गेले होते, आणि त्या शहरांतले राहणारे सर्व लोक आपले सरकारचे हुकुमाप्रमाणें आपलीं घरे सोडून रंगूनचे सभोवतालचे रानांत गेले होते. तेथें ब्रह्मी लोक मेढेकोट बांधून त्यांच्या आश्रयानें दिवसानुदिवस हळूहळू इंग्लिशांस नकळत त्यांचे ठाण्याजवळ येऊं लागले. ह्या वेळपर्यंत ते दाट झाडीच्या आंत असल्यामुळें, इंग्लिशांचे दृष्टीसच पडत नव्हते, पण मे महिन्याचे सव्विसावे तारखेस ते फारच जवळ आले, ह्यामुळें इंग्लिश जनरलानें शत्रूस तेथून हांकून देण्याचा निश्चय केला. ह्याचे जवळ कांही गोरे व कांहीं काळे लोक होते, व दोन तोफा होत्या. त्यांपैकी तोफा काळे लोकांजवळ ठेवून नुसते गोरे लोकांनिशीं त्यास पुढें चाल करावी लागली. एके लांबणीचे रस्त्यानें चालून तो मेढेकोटांचे पहिले रांगेपाशीं जाऊन पोहोंचला. तेथें शत्रु लढाई करण्याकरितां उभे राहिले होते. इंग्लिशांनीं कांहीं वेळ संगिनींचा हल्ला केल्यामुळें अगदीं थोडे वेळांत मेढेकोट त्यांचे स्वाधीन झाले; आणि ब्रह्मी लोक आश्रयाकरितां चोहोंकडे पळूं लागले. कांही वेळ ते मोठे शौर्यानें लढले, पण इंग्लिश लोक नेट देऊन इतके आवेशानें लढले कीं, ह्यांचे पुढें त्यांचें कांहीं चा-

मेढेकोट घे-
तात. ता०
२६ मे सन
१८२४.

किमांडीन लेनासैं झालें. रंगुनापासून थोडके अंतरावर किमांडीन म्ह-
घेनांत. ता० णून एक ब्रह्मी लोकांचें बंदर होतें, त्याजवर इंग्लिशांनीं जून
१० जून स- महिन्याचे दहावे तारखेस हल्ला केला. त्यांत त्यांस पुरतेपणीं जय
न १८२४. मिळाला. त्यांनीं हे नवीन मेढेकोट पूर्वीच्या प्रमाणेंच मोठे शौ-
र्यानें घेतले, आणि शत्रूस पळवून लाविलें.

पुढें कांहीं वेळ लढाई बंद झाली. रंगूनचे सभोवतालूचे रानांतून ब्रह्मी
लोक निघून गेले होते, आणि त्यांचे फार पराजय झाले ह्यामुळे
इंग्लिशांची त्यांस लढाई करण्यापुरतें सामर्थ्यही आलें नव्हतें. इंग्लिशांसही
स्थिति. पुढें चालण्याचा उपयोग नव्हता; कारण ते दिवस लढाई करणा-
जोगे नव्हते, त्यांचे लोकांमध्ये आजाराची सात आली होती,
त्यांजकडचे लोकही कमी झाले होते, आणि रंगून शहर ओसाड पडून पाव-
सामुळें सभोवतालचे प्रदेशांतले नद्यांस पूर आले होते; ह्यामुळें पोटगीचें वगैरे
सर्व सामान त्यांस हिंदुस्थानांतून न्यावें लागत होतें.

ब्रह्मी लोकांनींच पुनः लढाई चालू केली. थकियावुंगी म्हणून त्यांचे दर-
बारांतला एक मुख्य सरदार होता, त्यास त्यांनीं हल्ला करणारे
थकियावु- इंग्लिश लोकांस हांकून देण्याचे कामावर पाठविलें. तो मोठे
गां ह्याचा सैन्यानिघ्नीं इंग्लिशांचे छावणीवर चालून गेला. तेथें हल्ला कर-
हल्ला. ता० ण्याजोगी मुख्य जागा म्हटली तर एक मोठें देऊळ होतें. त्याची
१ जुलै सन इमारत चांगली दबदार असून शिखरांस मुलामा दिलेला होता;
१८२४. ह्यामुळें तीं चकचकत होती. तें देऊळ एका शंकाकृति डोंगरावर
असून, रंगुनास जाण्याचा रस्ता त्याच्या माऱ्यांत होता. शत्रूंनीं
डागोन देव- मुख्यत्वेकरून हें स्वाधीन करून घेण्याविषयी यत्न केला; पण
ळावरील ह- इंग्लिशांकडून त्यांजवर दोन तोफांचा थोडा वेळ भडिमार झाला,
ह्या परतवि- आणि काळे लोकांनीं संघिनींचा हल्ला केला. ह्यामुळें त्यांस मागे
तांत. हटून पुनः रानांत पळून जावें लागलें. ह्या ब्रह्मी लोकांचे सर-
सुंभावुंगी. दारानें आपलें काम बजाविलें नाहीं, ह्यामुळें त्यांचे सरकारानें
करण्याचें धैर्य होईना, म्हणून पूर्वीप्रमाणेंच मेढेकोट बांधून आपला
बचाव करून घ्यावा, हें त्यास बरें वाटलें. आतां हल्ला करण्याचें काम अर्थातच
इंग्रज लोकांचें होतें. ज्या लोकांची हल्ला करण्याकडे योजना झाली, त्यांच्या त्यांनीं
दोन टोळ्या केल्या, आणि त्यांतून एकीनें पाण्यांतून जावें व एकीनें जमिनीवरून
जावें असा हुकूम केला. दोन्ही टोळ्यांतले लोकांनीं मोठमोठाले पराक्रम केल्या-
मुळें त्यांस जय मिळाला. इंग्लिशांचे गलबतांतून तोफांचा मारा होऊं लागला,

तेव्हा शत्रूंचे मुख्य मेढेकोटांतून जो मारा होत होता तो बंद झाला आणि मेढेकोटाचे मध्ये वाट पडली. गोरे लोकांनी गलबतांतून उतरून दोन मेढेकोट घेतले, तेव्हा तिसरा आपोआपू शत्रूंनी मेढेकोट घेतला. जमिनीवर जे लोक गेले त्यांजकडे तर ह्यापेक्षाही तात. ता० ८ दुर्घट काम होते; असें असता त्यांनी ते चांगले रीतीने वजाविले. जुलै सन त्यांनी एके घटकेंद्र सात मेढेकोट आपले स्वाधीन करून घेतले. १८२४. तोफा मागे राहिल्या होत्या म्हणून त्यांस हे काम हल्ला करूनच करावे लागले. गोरे लोकांस लढाई करण्याची इतकी उत्कंठा होती कीं, कितीएक वेळ शिड्यांची वाट न पाहतां भितीवर वगैरे ते एकमेकांच्या खांद्यांवरून चढत असत. आपणांस शेवटीं जय मिळतो किंवा न मिळतो अशी ब्रह्मी लोकांस शंका येण्याला पहिली हीच गोष्ट झाली. आवाचे दरबारांत ह्यापूर्वी, आपणास जय मिळेल अशी ब्रह्मी लोकांची पक्की खातरी होती.

दुसरे ठिकाणीही लढाया चालल्या होत्या. सैन्याला चाल करण्याला हवा चांगली नव्हती, ह्यामुळे समुद्रकिनाऱ्यावरची शत्रूंची ठाणीं कमी करण्याचा जनरलानें निश्चय केला. कर्नल गादविन् ह्यानें मार्ता- मानवान व बान घेतले. तावाय, मर्गुई, आणि तेनासरीम हीं तिन्ही कर्नल दुसरीं कि- मैल्स ह्यानें घेतलीं, सिरिआम आणि दाला हींही इंग्लिशांनीं त्येक स्थळें आपले स्वाधीन करून घेतलीं. कैलूवर जो त्यांनीं हल्ला केला घेतात. तेथून मात्र त्यांस मागे हटावे लागले; त्याचें कारण हेंच कीं, सैन्यांत एकही गोरा लोक नव्हता, सर्व काळे लोक होते. त्यांचे कांहीं सरदार मेल्यामुळे त्यांस धास्ती वसून ते पळून गेले. ह्या वेळेस नाश झाला तो उगवून घेण्याकरितां इंग्लिशांनीं दुसरी टोळी. पाठविली; पण तें ठाणें शत्रूंनीं सोडून देऊन मेढेकोट नाहींतसे केले होते.

आगस्त महिन्याचे आखेरीस ब्रह्मी लोकांचे मोठे सैन्यानें तेथील प्रख्यात देवळावर मध्यरात्रीस हल्ला केला. ह्या सैन्यांत बहुतेक राजाचे खासगीकडले लोक होते, ते आपणास अजिंक्य वीर असें म्हणत असत; आणि संगिणी व गोळे ह्यांच्यानें आपले कांहीं व्हावयाचें नाहीं असें त्यांस वास्तविकच वाटत असे. परंतु जेव्हां इंग्लिशांनीं थोडासा तोफांचा भडिमार करून त्यांस पळवून लाविले, तेव्हां आपण अजिंक्य नाहीं अशी त्यांची पक्की खातरी झाली. राजाचे अ- जिंक्य वीरांचा पराभव. ता० ३० आगस्ट सन १८२४.

ब्रह्मी लोकांचे सेनेवरील अधिकाऱ्यांची वरचेवर बदली होत असे. त्या सर्वांचा पराजय झाला, ह्यामुळे हें काम महाबंधूला ह्यास सांगावे, हा शेवटला उपाय होय असें आवाचे राजास वाटून त्यानें त्यास महाबंधूला.

बोलावणें पाठविलें. तो सरदार राजाचे कृपेंतला असून त्यांस आराकानां- आराकान येथें बराच जय मिळाला होता. कंपनीचे कांहीं लो- तील कृत्यें. कांचे गैरवर्तणुकेमुळे त्या प्रांतांत इंग्लिशांकडचे कांहीं काळे लोक होते त्यांस मागे हटावें लागलें आणि ब्रह्मी लोक काचारांत पुनः शिरले, तेव्हां तेथें कांहीं क्षुल्लक लढाया झाल्या, पण त्या देशांतून बंधूला निघून गेला. तेव्हां इंग्लिशांस तिकडची काळजी अगदीं नाहीशी झाली.

बंधूला ह्यानें जलदीनें मोठे सैन्यानिशीं रंगुनाकडे कूच केलें. तो आपले सभोंवतीं तटबंदी करून रानामध्यें राहिला आणि दिसेंबरचे पहिले तारखेस हल्ला करण्यास निघाला. ब्रह्मी लोकांचें सैन्य पुढें बंधूला निघ- ले तारखेस हल्ला करण्यास निघाला. ब्रह्मी लोकांचें सैन्य पुढें तो. ता० १ येऊं लागलें तेव्हां त्यांतील लोक मोठे डौलानें निशाणें उडवीत होते, आणि त्यांचे सरदारांच्या मुलामा दिलेल्या छत्र्या उन्हाम- -७ दिसेंबर ध्यें चमकत होत्या; ह्यामुळे तें सर्व सैन्य भव्य दिसत होतें. असें सन १८२४. दिसत असतां तें एकाएकीं नाहीसें झालें. सर्वांनीं मोठ्या त्वरेनें ब्रह्मी लोकां- खांचा खणून एकेका खांचेंत दोघे दोघे ह्याप्रमाणें सगळेजण चे खंदक. आपला बचाव करून राहिले. ज्या ठिकाणीं थोडके वेळापूर्वीं मोठें भव्य सैन्य दिसत होतें त्या ठिकाणीं नवीन रचलेल्या माती- चे ढिगांशिवाय कांहींच दिसेनासें झालें. इतक्यांत एकाएकींच गोरे लोकांची टोळी त्यांचे पुढें जाऊन उभी राहिली, आणि त्यांनीं त्यांस तेथून हांकून ला- विलें. ब्रह्मी लोकांनीं किमांडिनावर हल्ला केला, तेव्हां त्यांस तेथील खलाशां- नांच हांकून लाविलें, आणि गलबतांस आगीचा उपद्रव व्हावा म्हणून त्यांनीं जळते ताफे पाठविले, पण त्यांचा कांहींच उपयोग झाला नाही.

दिसेंबर महिन्याचे पांचवे तारखेस इंग्लिशांनीं शत्रूवर हल्ला करून त्यांस पळवून लाविलें, मग दोन दिवसांनीं ते बरेच वेळ धैर्यानें लढले, तरी त्यांचा कांहीं उपयोग न होतां त्यांचा पुन्हां पराजय झाला.

इकडे रंगून शहरांतले राहणारे लोक तेथून निघून गेले होते, त्यांस तेथें रंगुनास पुन्हा यावेसें वाटून त्याप्रमाणें ते आले; त्यांसबरोबर शत्रूंकडचे आग लावि- पुष्कळ लोकही वेष पालटून आले; त्यांनीं शहरांस आग लावि- तात. ली, ती पुष्कळ नाश झाल्यानंतर शांत झाली. दुसरे दिवशीं, रंगुनाहून इंग्लिशांनीं शत्रूंचें शासन करण्याकरितां एक मोठी टोळी पाठ- शत्रूंचें शे- विली. ह्या टोळींतील लोकांनीं ज्या जाग्यावर हल्ला केला, ती वटले परत मजबूत असून तेथें हजारों लोक संरक्षणार्थ होते. तरी अर्धे घट- जाणें. केंत, इंग्लिशांकडचे लोकांनीं सगळींचा हल्ला करून शत्रूस तेथू-

न हांकून दिलें. तेव्हां ते आपले देशाचे मध्यभागीं पळून गेले, आणि रंगुना-जवळ पुन्हा कधींही आले नाहींत.

इंग्लिश लोकांचे सैन्यांत पूर्वीसारखा आजार हल्लीं नव्हता. शत्रु पळून गेले, आणि लोकही त्यांशीं गोडीगुलावीनें होते. सर अर्चि-
बाल्ड क्यांबेल ह्यानें आपला लढाई करण्याचा मुख्य उद्देश सि-
द्धीस नेण्याकरितां देशाचे आंतले प्रदेशांत जाऊन हल्ला करण्या-
चा निश्चय केला. ह्या कामाकरितां ज्या सैन्याची योजना शान्त जा-
झाली त्याच्या त्यानें दोन टोळ्या केल्या. त्यांत एकीनें इरावती तात.

नदींतून नावांतून जावें, आणि आपलेवरोवर कांहीं लडाऊ नौकाही घ्याव्या
आणि दुसरीनें जमिनीवरून जाऊन दोहोंनीं मिळून शत्रूंवर हल्ला जमिनीवर-
करावा असा हुकूम झाला. सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल हा जमिनी-
वरचे टोळीवरोवर होता, तो जलद चाल करून कांहींसा लांब लदी जाते.
गेला; तो त्यास असें वर्तमान कळलें कीं, डोनोबू म्हणून रंगुनापासून वीस कोसां-
वर शत्रूंचें ठाणें आहे त्यावर पहिले टोळीनें हल्ला केला, परंतु जय मिळाला नाहीं.

रंगुनापाशीं पराजय झाल्यावर ब्रह्मी लोक डोनोबू येथें पळून जाऊन राहिले
होते. तेथून त्यांस हांकून घावें म्हणून, पाण्यांतून जाणारे टोळी-
चा मुख्य जनरल कातन ह्यास हुकूम झाला होता; पण डोनोबू-
सारखें मजबूत ठाणें घेण्यापुरते लोकच त्याच्यापाशीं नव्हते. पाण्यांतून
त्याच्याजवळ जे थोडे लोक होते त्यांनिशीं त्यानें मोठे शौर्यानें
पहिला मेढेकोट आपले स्वाधीन करून घेतला. दुसऱ्याचे रक्ष-
णार्थ इतक्या तोफा होत्या कीं, वेढा घालणाऱ्यांस मार्गें हटावें
लागलें. हें इंग्लिशांस संकट प्राप्त झाल्याचें वर्तमान सर अर्चि-
बाल्ड क्यांबेल ह्यास कळतांच तो परतून डोनोबूजवळ आला. पाण्यांतून
गलबतांतले लोक नदीचे खालचे बाजूकडे कांहीं कोसांवर गेले
होते, त्यांस वारा अनुकूल होतांच तेही ह्यास येऊन मिळाले.
मग बाहेर एके ठिकाणीं जमलेल्या फौजेवर महाबंधूला ह्यानें
आंतून हल्ला केला. इंग्लिशांनीं मोठे धैर्यानें व धिमेपणानें लढून
शत्रूस मार्गें हटविलें आणि ते चालीप्रमाणें वेढा घालण्याची त-
यारी करूं लागले, मोरचे तयार झाले तेव्हां इंग्लिश मारा करूं
लागले; पण लढाईखेरीजच तें ठाणें त्यांच्या स्वाधीन झालें.
महाबंधूला ह्याचा कुलपी गोळ्यानें प्राण गेला, आणि आपला
मुख्य सरदार मरण पावला असें जेव्हां ब्रह्मी लोकांस कळलें,
तेव्हां त्यांस अगदीं आशा नाहीं झाली. ते मग जलदीनें पळून
जाणारे टो-
ळीचा डो-
नोबू येथें प-
राजय. ता०
८ मार्च स-
न १८२५.
जमिनीवर-
ची टोळी
परत येते.
बंधूला मर-
ण पावल्या-
वर डोनोबू
घेतात. ता०
२ एप्रिल स-
न १८२५.

न गेले; तेव्हां ते शहर इंग्लिशांचे स्वाधीन झाले आणि तेथे त्यांस पुष्कळ महिन्यांची पोटगी सांपडली.

डोनोबू हे शहर इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाल्यावर ते पुढे कूच करू लागले; इकडे मेजर सेल ह्याने एक लहानसे टोळीनिशीं वसीन हे आपले स्वाधीन करून घेतले होते; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग नव्हता.

एप्रिल महिन्याचे पंचविसावे तारखेस सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल प्रोम शहरास प्रोम येथे मु- जाऊन पोहोचला; तेव्हां तत्क्षणींच ते ओसाड पडले. शत्रूंनी त्या काम. ता० शहरास आग लाविली; तरी इंग्लिशांनी झटून कांहीं भागाचा २५ एप्रिल नाश होऊं दिला नाही. पावसाळा जवळच आला होता, ह्याक- सन १८२५. रितां शहरासभोंवते सुस्थळीं छावण्या देऊन इंग्लिशांचे सैन्य कितीएक महिनेपर्यंत तेथेच राहिले. मग शहरांतले पूर्वीचे राहणारे लोकही आपले घरीं परत आले.

हे वर्तमान इकडे चालले असतां इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांत आराकान प्रांताकडे दुसरे सैन्य पाठविले, ह्या प्रांताचे पूर्व सीमेवरून इरावती नदी वाहते. त्यांनीं त्यास असा हुकूम केला कीं, तो प्रांत स्वाधीन झाल्यानंतर तुम्ही सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल ह्याचे सैन्यास जाऊन मिळा. त्या प्रांतांतील मुख्य शहराचे संरक्षणार्थ जे लोक होते ते मोठे शौर्याने लढले; तरी इंग्लिशांनीं ते शहर आपले स्वाधीन करून घेऊन सर्व देश जिंकिला पण इंग्लिशांचे सैन्यांतील लोकांस ह्या मानेना ह्यामुळे पहाडांतून जाऊन मुख्य सैन्यास मिळणे आपल्याच्याने होणार नाही असे समजून ते लोक परत आले.

सर अर्चिबाल्ड क्यांबेल हा प्रोम शहरामध्ये असतां इंग्लिशांचे आवाचे दरवाराशीं सल्ल्याचे बोलणे चालले होते; आणि दोहों सरकारांमध्ये अग्राच्या दरवाराशीं तह झाला, त्याची मुदत नोवेंबरचे दुसरे तारखेपर्यंत होती. ब्रह्मी लोकांनी सल्ल्याची इच्छा दाखविली, परंतु ती खरी नव्हती; कारण इंग्लिश कमांदराने सांगितलेलीं कलमें सौम्य असतांही त्यांस ती मान्य होईनात; म्हणून तहाची मुदत संपतांच पुनः लढाई सुरू झाली.

ब्रह्मी लोक प्रोम शहराकडे जाऊन त्याजवळ मेडेकोट करून तेथे राहिले होते. त्यांस तेथून हाकून देण्याकरितां इंग्लिशांनीं तीन टोळ्या पाठविल्या; परंतु त्यांतील दोन टोळ्या आपला उद्देश सिद्धीस नेल्याशिवाय प्रोम येथे परत आल्या. ब्रह्मी लोक जवळ जवळ येत होते; परंतु त्यांच्याने ब्रह्मी लोकांचा हल्ला करण्याचे धैर्य होईना. ह्याकरितां इंग्लिश जनरलानेच पुरेशी फौज घेऊन हल्ला केला आणि त्यास ह्या वेळेस जयही मि-

ळांला. एकामागून एक ह्याप्रमाणें थोडे वेळांत त्यानें सर्व मेढेकोट आपले स्वाधीन करून घेतले. शत्रूंची चोहोंकडे पळापळ होऊन ते मैदानांतून नदीकडे पळून गेले, तेव्हां तेथें त्यांस इंग्लिशांचे घाडेस्वारांचे तोफखान्याकडील लोकांनीं कापून ठाकिलें. ब्रह्मी लोकांचा वृद्ध सेनापति हाही मेढेकोटाचे आंत असतांनाच मारला गेला. शान नांवाचे लोक लढाईस आले होते, त्यांजवरोबर तीन मोठ्या सुंदर तरुण स्त्रिया होत्या, त्यां आपणास अजिंक्य असें मानून त्या लोकांस धीर देण्याकरितां त्यांजवरोबर आल्या होत्या; त्यांतील एकीला तर जखम लागून ती रणामध्यें मरणोन्मुख होऊन पडली होती. इंग्लिशांस हा जय मिळाल्यावर मग वरचेवर त्यांस जय मिळतच गेले. शत्रूंचे मेढेकोट वगैरे सर्व इंग्लिशांनीं घेतले; आणखी जसजसी फौज पुढें चालली तसतसें शत्रूंनीं प्रत्येक ठाणें मोकळें करून दिलें.

पुन्हा तहाचें बोलणें चालू झालें, तरी इंग्लिश लोक मेलूनचे किल्ल्यापर्यंत गेले होते ते आपलें कूच बंद करीनात. ब्रह्मी लोकांनीं तह करण्याविषयीं विनंती केली, तरी त्यांनीं आपलें ह्या किल्ल्यापुढचें ठाणें उठविलें नाहीं. इंग्लिशांनीं जशीं दुसरीं ठिकाणें स्वाधीन करून घेतलीं होती त्याप्रमाणेंच त्या किल्ल्यावर हल्ला करून, शत्रूंचें मोठें सैन्य असतां त्यांनीं तो स्वाधीन करून घेतला.

मेलून घेता-
त. ता० १९
जानेवारी
सन १८२६.

राजानें इंग्लिशांशीं तह करण्याकरितां, अमेरिकन धर्मोपदेशक व इंग्लिशांनीं सोडलेला एक बंदिवान हे दोघे पाठविले होते, ते इंग्लिशांचें विजयी सैन्य कूच करीत असतां त्यास वाटेनें भेटले. इंग्लिशांचें बोलणें पूर्वीप्रमाणेंच होतें; परंतु त्यांस तो ब्रह्मी लोकांचा लोभी राजा अद्यापिही मान्य होईना. त्या विजयी लोकांस मागे हटविण्याचा त्यानें आणखी एक वेळ प्रयत्न केला. त्यानें आपले सैन्यावर एक नवीन सरदार नेमिला, त्यास नरकाधिपति हा किताब असे. १८००० ब्रह्मी लोक इंग्लिशांबरोबर लढण्यास सिद्ध होऊन तयारीनें उभे होते. त्यांची व इंग्लिशांची फेब्रुवारीचे ९ वे पाघामची तारखेस गांठ पडली; त्या वेळेस इंग्लिशांचे लोक दोन हजाराने लढाई. ना० नव्हते. ब्रह्मी लोकांचे सरदारानें तटबंदींतून लढण्याचा आपला ९ फेब्रुवारी नेहमींचा संप्रदाय सोडून आपलें सर्व लढणारें सैन्य उघड मैदानांत नेलें. आवा शहरचे रस्त्यावरच त्यानें आपलें सैन्य आडवें अर्धवर्तुलाकृति उभें केलें. त्या मैदानांत कांटेरी झाडे होती म्हणून तें कवाड्तीचे उपयोगीं नव्हतें. शत्रूंचे सैन्यांतील जे लोक पुढें आले होते, त्यांजवर इंग्लिशांनीं पहिल्यानें हल्ला केला, तेव्हां ते लोक घाबरले; म्हणून त्यांस पाठबळ देण्याकरितां ब्रह्मी लोकांचे सरदारानें मध्यस्थानीं जे लोक होते ते पुढें लोटले. पण सर्वांचा पराजय होऊन ब्रह्मी लोकांचे राज्याची आशा अगदीं नाहींशी झाली.

सन १८२५:

आतां राजधानीकडे इंग्लिशांस अडथळा करणारें कोणी नाहींसें झाले. राजास धास्ती वसून त्यानें तह करण्याविषयीं इंग्लिशांची प्रार्थना आवाजवळ केली, तेव्हां तहाचीं कलमें ठरलीं; त्या वेळेस इंग्लिशांचें सैन्य तह शेवटास आवापासून सुमारें पंचवीस कोसांवर यादाबू म्हणून एक गांव जातो. तां आहे, तेथें होतें. आसाम, काचार, जित्या आणि मणिपूर ह्या २४ फेब्रुवारी प्रांतांवरचा वारसा अगदीं सोडून देण्यास ब्रह्मी लोक कबूल सन १८२५. झाले, आणि आराकान व तेनासरिम हे प्रांत विजयी इंग्लिश लोकांस देऊन एक कोटी रुपयेतीन हप्त्यांनीं देण्यास ते मान्य झाले. दुसरा हप्ता वसूल होई तोपर्यंत इंग्लिशांनीं रंगून आपले ताब्यांत ठेवून, मग त्यांचे स्वाधीन करावें असा ठराव झाला होता. ह्याप्रमाणें ब्रह्मी लोकांशीं जी पहिली लढाई झाली, तिचा शेवट होऊन इंग्लिशांचें कांहीं नुकसान न होतां, ते अवरुस चढले.

इकडे ही लढाई चालली असतां दुसरेकडेही ह्याप्रमाणेंच लढाया चालल्या होत्या. इंग्लिशांचें व भरतपूरच्या राजाचें एकमत होतें, तो राजा भरतपुराक- इ० स० १८२५ चे फेब्रुवारी महिन्यांत मरण पावला. त्याला डील कृत्यें. एक मुलगा होता तो त्याचे मरणसमयीं बाल्यावस्थेंत होता. तो मुलगा त्या राजाचा खरा वारस असें दिल्लीचा रेसिदेंत सर देविद आंक्तरलोनी ह्यानें कबूल केलें होतें; परंतु त्याचा चुलता दुर्जनसाल ह्यानें त्या राज्यावर आपला वारसा लावून, भरतपूरचा किल्ला आपले स्वाधीन करून घेऊन खरा राजा बळवंतसिंग ह्यास कैद केलें, आणि त्याचें पालन पोषण करणारे लोकांस ठार मारिलें. सर देविद आंक्तरलोनी ह्यानें लागलेंच आपलें सैन्य जमा करून दुर्जनसालाचा बंडावा मोडण्याकरितां त्यास भरतपुराकडे कूच करण्याचा हुकूम केला; परंतु हें कृत्य सरकारास अमान्य झाल्यामुळें रेसिदेंतानें जें सैन्य पाठविलें होतें, तें परत आणण्याचाही सरकारानें हुकूम केला, आणि रेसिदेंतानें जो आपले कामाचा राजीनामा दिला तो मान्य केला.

भरतपूर ये- मग भरतपूरच्या मुलखांत फार दंगा झाला. दुर्जनसालाचा थाल दंगा. भाऊ पुष्कळ लोकांनिशीं त्याजवर उठला, ह्यामुळें सर्व मुलखाची सन १८१६. दाणादाण होऊन गेली.

लार्द आम्हर्स्टे ह्याचे मनांत ह्यामध्ये हात घालण्याचें नव्हतें, परंतु दिल्लीचा नवा रेसिदेंत सर चार्ल्स मेटकाफ ह्यानें ही गोष्ट चांगली नव्हे त्या देशावि- असें लिहून, ह्याचीं पुष्कळ कारणें लिहून पाठविलीं. ह्यावरून प्रयीं इंग्लि- त्यानें बळवंतसिंगाचा पक्ष स्वीकारिला आणि भरतपूरचे किल्ला- शांचा वेन. वर हल्ला करण्याकरितां मोठें सैन्य पाठविलें. दुर्जनसाल चांग-

ला बंदोबस्त करून राहिला होता. तीस वर्षांचे पूर्वी लार्ड लेक साहेबाचे सैन्याने हल्ला केला होता. परंतु तेव्हां त्यांचे कांहीं चालले नाही ; ह्यामुळे ह्या देशांतले लोकांस तो किल्ला अजिंक्य वाटला होता. त्यांची इंग्लिशंवर प्रीति नव्हती, आणि जेव्हां आपले आवडते किल्ल्याचे संरक्षण दुर्जनसाल करीत आहे असे त्यांस कळले, तेव्हां त्याजवर लोकांची मर्जी वसली.

दिसेंबरचे दाहावे तारखेस इंग्लिशांचा कमांडर इनचीफ लार्ड कांवरमरी हा किल्ल्यापुढे येऊन दाखल झाला. तेव्हां त्याजवरोबर शंभर तोफा व वीस हजारांवर लोक होते. इंग्लिशानीं मोरच्यांचे काम सुरू भरतपुरास केले, तरी किल्ल्यास मातीच्या मजबूत भिती होत्या म्हणून त्यांपुढे वेढा घालून साधे गोळे व कुलपी गोळे ह्यांचे कांहीं चालेनासे झाले. ह्याक- ते घेतात. रितां सुरंग उडवून वाट पाडण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. सुरंग- ता० १८ गाचा प्रयत्न दोन तीन वेळा निष्फळ झाला; परंतु शेवटीं मोठा जान्युआरी सुरंग त्यांनीं उडविला तेणेकरून फारच नाश झाला. त्यांत थो- सन १८२६ डासा इंग्लिशांचा देखील नाश झाला, तरी त्याचे योगाने जी वाट पडली तींतून त्यांस हल्ला करण्यास कठीण पडले नाही. ह्यापूर्वीच किल्ल्याचे दुसरे बाजूस वाट पडली होती, तींतून दुसरी टोळी किल्ल्यांत शिरली. थोडकेच वेळाने किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला, आणि दुर्जनसाल पळून जाण्याचे बेतांत होता तो त्यास धरून त्यांनीं कैद केले. इंग्लिशंस हा जय ह्या वेळीं मिळाला म्हणून त्यांस त्याचा फार उपयोग झाला. इंग्लिश लढत असतां ह्या किल्ल्यास ढका न लागतां कांहीं वेळ इंग्लिशांचा पराजय होत गेला. असे कोणताही किल्ला घेतांना इंग्लिशंस झाले नाही, पण शेवटीं असलाही किल्ला इंग्लिशानीं आपले स्वाधीन करून घेतला. तेव्हां ज्यांस त्यांचे राज्य आवडत नव्हते त्यांस अगदी राज्य पालटण्याची आशा नाहीशी झाली. ह्यांचे राज्य असल्याने जे संतुष्ट नव्हते त्या सर्वांस धाक वसून देशांत चोहोंकडे अगदी स्वस्थता झाली.

सत्रावा भाग समाप्त.

भाग अठरावा.

आफगानिस्थानचे उंच प्रदेशांतील लढाई.

इसवी सन १८२८ पासून सन १८४२ पर्यंत.

लार्ड विलियम बेंटिक—त्याची कारकीर्द—कुर्ग जिंकून ते आपल्या राज्यांत दाखल करतात—सती जाण्याची बंदी—कंपनीच्या मक्तेपत्रांत फेरफार—रशियन लोकांच्या स्वारीची भीति—त्यांच्या दंगाबाज्या—अफगानिस्थान व तेथील बंडे—दोस्तमहंमदाकडे वकील पाठवितात—पॅशियन लोकांची हिरातावर स्वारी—हिरातास वेढा घालतात—दोस्त महंमदावरोवर लढाई—तिघांचा सल्ला—बंगाला व मुंबई येथून आलेले लष्कर अफगानिस्थानांत जाते—शाहासुजा ह्यास कंधार येथे गादीवर बसवितात—गिजनी घेतात—काबुलाकडे चाल—लष्कर परत येते—आफगाण लोकांचा स्वभाव—दोस्त महंमदाचा पुनः उद्भव—त्याचा पराभव होतो—तो स्वाधीन होतो—काबूल येथे बाह्यात्कारी स्वस्थता—कांहीं सरदार लोक दगाबाजी करून सोडून जातात—सर आरसेल हा त्यांचा पराजय करितो—काबूल येथील बंड—इंग्लिश लोकांत धैर्याविषयी कमताई—बेमारू येथे त्यांस मार्गें हटवितात—सर विल्यम मेकनातन ह्याचा खून—पळ—भयंकर साहसे—लार्ड एलिन्बरो गवर्नर जनरलच्या जागेवर येतो—सर आरसेल जलालाबादेवर जातो—जय—जनरल पालक त्यास सोडवितो—तो शत्रूचा पराभव करितो—तो काबुलास जातो—जनरल नात आफगाण लोकांचा पराजय करितो—तो गिजनी पुनः घेतो आणि काबुलास जातो—बंदिवान लोकांची सुटका—स्वार हिंदुस्थानास आणितात.

कुर्ग जिंक- लार्ड विलियम बेंटिक हा कांहीं वर्षांपूर्वी मद्रासचा गवर्नर होता तो लार्ड आम्हर्स्ट ह्याचे मागून गवर्नर जनरल झाला. तान. ना० ६ एप्रिल सन १८३४. त्याचे कारकीर्दीत बहुतकरून लढाई वंगरे न होतां स्वस्थता होती. तरी कुर्गचा राजा आपले प्रजेशी व इंग्लिशांशी उन्मत्तपणाने वागत होता, म्हणून त्यास जिंकून त्याचे राज्य गवर्नर जनरलाने इंग्रजांचे राज्यास सामील केले.

सती जा- भ्रतार मेल्यावर त्याचे प्रेतावरोवर सती जाऊन वायकांनीं आपल्या देह दग्ध करावा, असा जो हिंदु लोकांमध्ये वाईट संप्रदाय होता, तो बंद करण्याकरितां लार्ड विलियम बेंटिक हा फार झटला, त्यामुळे त्याची कीर्ति फार दिवस राहिली. ह्या प्रचाराचा दोष ज्यावर येईल त्यास शिक्षा करण्याचा त्याने ठराव केला होता.

इ० स० १८३३ त ईस्त इंदिया कंपनीचे अहंकारामध्ये विलायत सरकार-

रानें फेरफार पुष्कळ केले. कंपनीस ह्यापूर्वी हिंदुस्थानावर राज्य करण्याची मुखत्यारी असून, तिनें मात्र त्या देशाशीं व चीन देशाशीं व्यापार करावा असा अधिकार होता. दुसरे कोणास त्या देशाशीं व्यापार करण्याची परवानगी नव्हती. कंपनीचे लोकांनीं मात्र व्यापार करावा, हा ठराव हल्लीं रद्द होऊन सर्वास त्या देशाशीं व्यापार करण्याची मोक्कळीक झाली, आणि कंपनीकडे राज्य करण्याचा मात्र अधिकार राहिला. हिंदुस्थानावर पुढें आणखी वीस वर्षे राज्य करण्याचे अधिकाराची नवी सनद कंपनीस मिळाली. तींत, वर सांगितलेले कलमाशिवाय जीं इतर कलमें होती तीं पूर्वींचे सनदेंतल्याप्रमाणेंच राहिलीं.

कांहीं वर्षेपर्यंत इंग्लिश स्वस्थ होते, म्हणजे त्यांस लढाई करण्याचें प्रयोजन नव्हतें; पण इ० स० १८३५ त त्यांची स्वस्थता नाहीशी होऊन अशा गोष्टी घडल्या कीं, त्यांचे योगानें सर्व इंग्लिश लोक घाबरून गेले त्या गोष्टींचें अद्यापि त्यांस पुरतें स्मरण आहे. हिंदुस्थानांतला इंग्लिशांचा मुलूख घेण्याविषयी रशियन लोकांचे बेत चालले होते, म्हणून जें इंग्लिशांस भय पडलें होतें त्याविषयी पूर्वीं सांगितलेंच आहे. ह्या वेळेस तर तें भय फारच वाढूं लागलें होतें आणि तें वाटण्यास कारणही तसेंच होतें. ह्या पन्नास वर्षांत रूस देशच्या बादशाहाचें राज्य अतिशयच वाढलें होतें; आणि इतर दिशांप्रमाणेंच हिंदुस्थानचे दिशेकडे फार पसरलें होतें. वास्तविक पाहिलें असतां त्याचे दक्षिण सीमेपासून सेंटपीतर्सबर्ग ह्या शहरापेक्षां लाहोर हें अधिक लगत होतें. त्या सरकारचे मनांत काय होतें, हें मुख्य कारभाऱ्यांचे व वकिलाचे वर्तणुकेवरून सहज कळून येण्याजोगें होतें. अफगानिस्थान व इराण ह्या देशांतून हिंदुस्थानाला येण्यास रस्ता आहे म्हणून त्याच देशांत पहिल्यानें ते वकील कलागती उत्पन्न करूं लागले होते; असें असूनही इतकें भय वाटण्याचें कांहीं प्रयोजन नव्हतें, कारण रशियन सरकारचे कसेही बेत असले, तरी रस्ता लांब व बहुत अडचणीचा होता ह्यामुळे, कलागती लावून हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याच्या सीमेवर भय उत्पन्न करण्यापेक्षां कांहींही अधिक त्याच्यानें झालें नसतें.

ह्या वेळेस अफगानिस्थानांत फार गडबड होती. तेथील राजा शाहासुजा ह्यास कांहीं वेळापूर्वीं त्याचा भाऊ महंमद ह्यानें पदच्युत करून हद्दीपार केलें होतें; आणि तो इंग्लिशांचा आश्रय मागून त्यांचे राज्यांत येऊन राहिला होता. हें राज्य महंमदास फत्तेखान म्हणून वजीर होता, त्याचे मदतीनें मिळालें असतां, त्यास त्यानें हाल

कंपनीच्या सनदेंत फेरफार. सन १८३३.

रशियन लोकांच्या हल्ल्यांची भीति. सन १८३५.

रशियन लोकांच्या मसलती.

अफगानिस्थानांतलें बंड.

करून ठार मारिलें. ह्या वजिराचे भावांनीं दंगा करून महंमदाचें बहुतेक राज्य बळकाविलें आणि तें सर्वांनीं वांटून घेतलें. ह्या भावांत दोस्त महंमद हा मोठा भूराक्रमी होता. ह्यांनीं राज्य घेतलें तेव्हां महंमदाकडे हिरात नामक प्रांत मात्र राहिला. महंमद पुढें थोडके दिवसांनीं मरण पावला, आणि त्याचे गादीवर त्याचा मुलगा कामरान हा बसला. इकडे महंमदास हांकून लावल्यानंतर दोस्त महंमद आणि लाहोरचा प्रबळ राजा रणजितसिंग ह्यांचे मध्ये लढाई सुरू झाली; तेव्हां रणजितसिंगास पेशावर हा प्रांत मिळाला, तो त्यानें आपले राज्यांत सामील केला. ७

ह्या वेळीं अफगानिस्थानांत सर्वांमध्ये प्रबळ दोस्तमहंमद होता म्हणून त्याच्याशीं तह करण्याकरितां वकील पाठवावा असें नवीन गव्हर्नर-दोस्त महंमद-मदाकडे वकील पाठविले. त्यांत अधिक महत्त्व होतें. दोस्तमहंमद हा इंग्लिशांकडचा करून, अफगानिस्थान हें हिंदुस्थानाचा बचाव करणारी सर हद्द होईलसें करावें, हा मुख्य उद्देश होता. ह्या वेळेस इंग्लिशांकडचा वकील कपतान अलेकजांदर वरन्स हा होता. तो गेला तेव्हां रशियन लोकांचें वजन जास्ती पडल्यामुळे, आपले हातून कांहीं काम होत नाही, असें समजून तो आपली कामगिरी न बजावितां हिंदुस्थानास परत आला.

हिरात हातीं आलें म्हणजे हिंदुस्थान सहज घेतां येईल, असें समजून इराणचे शाहानें तें घेण्याकरितां सैन्य पाठविलें. त्या शाहासही भर देऊन रशियन लोकांनीं तो आपणाकडला करून घेतला होता. सर्व अफगानिस्थानावर आपला वारसा आहे असें तो मानीत असे, ह्यामुळे हिरात जर त्याचे स्वाधीन झालें असतें, तर तो देश घेण्याचा यत्न आणखी त्यानें पुढें चालविला असता; पण हिराताचें संरक्षण चांगले रीतीनें केलेलें होतें. एल्झेद पातिंजर म्हणून एक तरुण इंग्रज तेथें होता. सिलिखा आणि कार्स येथें इंग्लिश कामगारांनीं ज्याप्रमाणें पुढें केलें त्याप्रमाणेंच त्यानें येथें मोठे धिमेपणानें व शौर्यानें आपले लोकांस धीर देऊन त्यांकडून मोठाले पराक्रम करविले. इराण देशचें सैन्य मोठें होतें, परंतु तें अडाणी सरदारांच्या ताब्यांत होतें; ह्यामुळे त्याचा अगदीं पराजय होऊन त्यास मागे हटावें लागलें. त्या सैन्याचा वेढा तेथें नऊ महिने होता.

इराणचे सैन्याचे छावणींत इंग्लिश व रशियन दोहों लोकांकडील वकी-

ल होते; त्यांतून इंग्लिशांकडचे वकिलाचा फार अप्रमान होत असे; ह्याचें कारण सांगून त्यांनीं आपली समजूत करावी म्हणून इंग्लिशांनीं, इराणचे अखातांत कराक म्हणून एक वेट आहे तेथें सैन्य पाठविलें. हें सैन्य आल्याची बातमी कांहीं अंशीं शत्रूस हिरातेंतून मांगें हटण्यास कारण झाली.

गोडीगुलाबीनें सांगितल्यानें आपल्या बोलण्यास दोस्त महंमद मान्य होत नाहीं असें गवर्नर जनरलास समजल्यावर, लढाई करून आपला उद्देश सिद्धीस नेण्याचा त्यानें निश्चय केला. ह्याकरितां त्यानें रणजितसिंग आणि शहासुजा ह्यांच्याशीं तह केला. त्यांत असा ठराव झाला कीं, सर्वांनीं मिळून अफगानिस्थानावर हल्ला करून शहासुजास त्याचे पहिले गादीवर बसवावें; “सिंधुनदांतलें सैन्य” ह्या किताबाचें एक इंग्लिशांचें सैन्य सिंधेतून व बलुचिस्थानांतून काबूलचे उंच प्रदेशांत जावें; व त्या सैन्यांत कांहीं लोक बंगालचे असावे, कांहीं मुंबईचे असावे, आणि कांहीं शहासुजाचे असून त्यांजवर गोरे लोक मुख्य असावे. मग सर जानकीन हा त्या सर्व सैन्याचा मुख्य झाला. बंगालचे लोक पहिल्यानें

गेले; ते कंधारास पोहोंचत तोंपर्यंत त्यांची व मुंबईचे लोकांची गांठ पडली नाहीं. ह्या मुंबईचे लोकांस सिंधचे अमिरांनीं कांहीं वेळ अडविलें होतें, पण इंग्लिशांकडील राखून ठेवलेल्या फौजेनें त्या अमिरांकडचें कराची हें शहर घेतलें, तेव्हां त्यांचें कांहीं चालेनासें झालें. ह्या दोन्ही (बंगाला व मुंबई ह्यांकडील) लोकांस वाटेनें त्रास होऊन ते फार दमले. रस्ता फारच लांबणीचा असून वाटेनें मनुष्यांस व जनावरांस पाण्याचा मोठा तोटा होता. वाटेवरचे डोंगरांत दांडगे दरवडेखोर लपून राहिले होते तेही ह्यांस वरचेवर त्रास देत असत.

कंधार येथें शहासुजास इंग्लिशांनीं आपल्या सर्व सैन्यादेखतां गादीवर बसून मोठा समारंभ करविला.

इंग्लिशांचे सैन्याचें कूच तसेंच पुढें चालून त्यानें २१ वे जुलाईस संध्याकाळी दिवे लागल्यावर गिजनीजवळ येऊन छावणी दिली. गिजनी हा एक मजबूत किल्ला आहे; येथूनच महंमद हा पूर्वी हिंदुस्थान जिंकण्याकरितां स्वारी करण्यास आला होता; त्यापूर्वी कोणतेही मुसलमानानें ह्या देशावर स्वारी केली नव्हती. ह्या

किल्ल्यांत एक दोस्तमहंमदाचा मुलगा होता. तेथील तटबंदींतून सभोंवतालचे डोंगरांवर तोफांचा मारा होतोसें दिसल्यावरून शत्रु आपणावर एकदम हल्ला करणार असें इंग्लिशांस वाटलें; परंतु असें कांहीं न होतां तेविसावे तारखेस

तिघांचा स-
ह्या. ता.२६
जून सन
१८३८.

अफगानि-
स्थानावर
हल्ला.

गिजनी घे-
तात. ता०
२३ जुलै सन
१८३९.

इंग्लिश लोक किल्ल्यावर तोफा सोडू लागले. ह्याप्रमाणे भडिमार चालला असतां कांहीं लोकांनीं काबूल दरवाज्यापाशीं पुष्कळ दारू नेऊन ठेवून बत्ती दिली, तेव्हां तो दरवाजा उडून पडला. तत्क्षणींच हल्ला करणारे लोक शहरांत शिरले, मग जिवावरचा झगडा होऊन शत्रूंचा पराजय झाला. शहर इंग्लिशांचे स्वाधीन झालें, तेव्हां किल्ला स्वाधीन होण्यास पुरती एकही चकमक झाडावी लागली नाही. इंग्लिशांचा जय झाला तेव्हां गिजनीचे तटबंदीवरून त्यांचें निशाण झळकू लागलें. गोरे लोकांस जय मिळाल्यावर त्यांनीं चांगली व्यवस्था राखून कांहीं दंगा होऊं दिला नाही. मग लवकरच काबूलाचें इंग्लिश लोक काबूलाकडे गेले, आणि तें शहर लढाईशिवाय आक्रमण. त्यांचे स्वाधीन झालें. दोस्त महंमद आपलेबरोबर थोडेसे लोक ता. ६ आ- घेऊन आक्सस नदीचे पलीकडले रानांत पळून गेला; आणि गष्ट सन १८३९. शहासुजा आपले पूर्वीचे गादीवर बसला. तेव्हां त्याचे भोवताले इंग्लिश लोक संगिनी घेऊन संरक्षणार्थ होते; परंतु त्याजविषयीं प्रजेचें मन मोकळें नसून तिनें कांहीं त्याचा आदरसत्कार वगैरे नीट केला नाही.

शहासुजा गादीवर बसल्यावर, त्यास बसविणाऱ्या सैन्यांतील पुष्कळ लोक परत आले. देशांत स्वस्थता राखण्यास पुरेसे वाटले तितके लोक लष्कर परत घेणें. मात्र इंग्लिशांनीं काबूल येथें ठेविले, आणि मेकनातन साहेबास सनद देऊन शहाचे दरवारांत इंग्लिशतर्फे कारभारी नेमिलें. ह्या साहेबास मग लवकरच बारोनेत ही पदवी मिळाली.

मुंबईची टोळी हिंदुस्थानांत परत येत असतां तिनें खिलान घे- ह्या शहरावर हल्ला करून तें घेतलें. ह्याचें कारण हेंच होतें कीं, खिलान घे- तात. ता० “सिंधुनदाचें सैन्य” अफगानिस्थानाकडे कूच करीत असतां, २ नवंबर तेथील अधिकाऱ्यानें फार लबाडी केली होती. हल्ला करणारे सन१८३९. लोक थोडके होते तरी, त्यांनीं मोठे शौर्यानें आपलें काम बजाविलें. शत्रू अगदीं वेळ्यासारखे लढले आणि किल्लेदार आपले लोकांनिशीं जिवावर उदार होऊन लढत असतां मारला गेला.

इंग्लिशांचे लोक दोन वर्षे काबूल येथें राहिले. अफगानिस्थानांतले रानटी लोक जात्याच कूर स्वभावाचे असून इंग्लिश लोकांनीं नवीन अफगानि- राजाची स्थापना केली म्हणून त्यांचा ते द्वेष करीत असत, हे स्थानांतील वरचेवर त्यांचे कृतीवरून दृष्टीस पडे. कोणी गोरे सरदार किंवा लोकांच्या शिपाई आपले लोक सोडून थोडेसे दूर गेले म्हणजे, त्यांवर हल्ला मनाची करून ते त्यांस कापून टाकीत असत. कांहीं दांडगे लोक आपले साथी जमा करून शक्त्यनुसृत, दंगा करावयास चुकत नस- स्थिति.

त. इंग्लिशांचे लोक शिधापाणी वगैरे आणावयास जात तेव्हां, त्यांच्या भोंवताले ते क्रूर शत्रु जमत, ह्यामुळे चकमक होऊन मोठा नाश झाल्याखेरीज त्या लोकांस परत येतां येत नसे. पण ह्याप्रमाणें दंग्गा नेहेमीं होत नव्हता; आणि काबूल येथें इतकी स्वस्थता झाली होती कीं, पुष्कळ गोरे लोक आपलीं मुलें माणसें आणवून त्यांसुद्धां त्या शहरांत स्वस्थ राहिले.

दोस्त महंमद आश्रय मांगपंजसाठीं बुखान्याचे राजाकडे गेला, तेव्हां तेथें त्या राजानें त्यास कैदेत ठेविलें होतें. तेथून आपली सुटका करून घेऊन आपले देशांतून इंग्लिशांस हांकून देण्याचा आणखी दोस्त महंमद एक वेळ यत्न करण्याकरितां तो त्या देशांत आला; तेथें पुष्कळ मद परत अफगाण लोक त्यास मिळाले. इंग्लिशांनीं त्याच्या बरोबर लढण्याकरितां सर राबर्ट सेल ह्यास कांहीं लोकांनिशीं पाठविलें. मग लढाई होऊन परवान येथें दोस्त महंमदाचे लोकांचा पराजय झाला; आणि ते लोक पळूं लागले. तेव्हां त्यांचा पाठलाग परवान येथील लढाई. एके पलटणीशिवाय दुसरे कोणी तें काम केले नाहीं. ते स्वार ता० २ नवंबर सन त्यांजवर हल्ला केला. मग इंग्लिश लोकांस हल्ला करण्याचा हुकूम झाला, तेव्हां आपले लोक मागोमाग येतील असें समजून इंग्लिशांचे सरदार शत्रूंवर चालून गेले पण कांळे लोक घाबरे होऊन पळून गेले, म्हणून त्या सरदारांस मारामारी करीत करीत शत्रूंतून वाट काढीत यावें लागलें. १८३९.

आतां दोस्त महंमदाचा पराजय होऊन त्यास अगदीं आशा राहिली नव्हती. काबूल येथें इंग्लिशांचा वकील होता, तो एके दिवशीं घोड्यावरून रपेट करून परत येत असतां, एके स्वार आपला घोडा पिटवीत त्याजपाशीं आला आणि म्हणाला कीं, दोस्त महंमद आपले स्वाधीन होण्याकरितां आला आहे, तेव्हां त्या साहेबास मोठें होतो. ता० ३ नवंबर सन आश्चर्य वाटलें. त्या जासुदाचें बोलणें संपत आहे तो इतक्यांत दोस्त महंमद जातीनें घोड्यावरून आला आणि खालीं उतरून १८३९. त्यानें आपली तलवार सर विलियम मेकनातन् ह्याचे स्वाधीन केली. त्यास कैद केल्यावर इंग्लिशांनीं त्याचा नानाप्रकारचा आदरसत्कार केला, आणि त्याला हिंदुस्थानांत पाठवून बंदीत ठेविलें होतें, तरी त्याजवरचा पहारा अगदीं कडक नव्हता.

परवानची लढाई नोवेंबर महिन्यांत झाली होती. इंग्लिशांनीं खिलातचा

अधिकारी मारून तें शहर पूर्वी आपले स्वाधीन करून घेतलें होतें, तें त्याच्या मुलानें परत घेतलें म्हणून जनरल नात, त्याच महिन्यांत तेथें गेला; आणि दिसेंबरचे पहिले तारखेस धोडकेच काळे लोकांनीं लढाई करून त्या उन्मत्त राजाचा पराजय केला. इ०स० १८४१ चे आरंभो इंग्लिशांस, अफगाण लोकांपैकीं कोजक आणि खिलजी इत्यादि जे दंगा करणारे होते त्यांशीं लढाया करण्यांत वेळ घालवावा लागला; असें असून पुढें सप्टेंबर महिन्यांत त्या देशांत इतकी स्वस्थता झालीसें वाटलें कीं, नवीन राजास आतां अधिकार करण्यास कठीण पडणार नाही अशा समजुतीनें, तेथून आपली फौज उठवावी, हें देखील इंग्लिशांचे मनांत आलें होतें. तेथील वकिलाची मुंबईचे गवर्नरचे जाग्यावर नेमणूक झाली होती; ह्यामुळे त्यानें तर तेथून निघण्याची तयारी करून ठेविली होती.

वास्तविक पाहिलें असतां ही स्वस्थता बाह्यात्कारी मात्र होती आणि इंग्लिशांस संकटाचे दिवस जवळ जवळ येत चालले होते. ते, स्वदेकाबूल येथील बाह्यात्कारें स्वस्थता. शत्रु त्यांस घेरून वरचेवर दंगा करीत, ह्यामुळे त्यांचे पुष्कळ लोक अनपाण्याच्या तोळ्यानें मरतच होते; अशा संकटावस्थेंत असतां अब्रू जाऊन पुष्कळांस मरण येण्याचा समय समीपच आला होता.

अक्तोबर महिन्याचे प्रारंभो कांहीं सरदारांनीं शहासुजाचे दरबारांतून निघून बंडाचा झेंडा लाविला. ते खुद्द काबूलचा घांट बळकावून आफगाणिस्थानांनील सरदारांचें बंड, अक्टोबर सन १८४०. तट बांधलेला होता त्याच्या आश्रयानें कांहींजण राहिले होते, आणि बाकीचे लोक सभोंवताली अवघड चटणीचे डोंगरावरून पसरले होते; गोरे लोकांनीं त्यांस मागे हटवून ते घांटांतून नाहीतसे केले; तरी अद्यापि शत्रु स्वस्थ राहिले नव्हते. रात्रंदिवस इंग्लिशांचे सैन्यावर ते हल्ला करीत. तेव्हां इंग्लिशांनीं जगदलक ह्या ठिकाणीं मोठे शौर्यानें लढून त्यांस मागे हटविलें. मग गोरे लोक जलालाबादेस गेले तेथें तत्क्षणींच त्यांच्या सभोंवता शत्रूंनीं वेढा घातला. त्या ठिकाणची तटबंदी जुनी होऊन फार गोडकळीस आली होती, तरी तेथें तोफा वगैरे ठेवून इंग्लिशांनीं उत्तम रीतीचा बंदोबस्त ठेविला होता, आणि काय होईल तें होवो, परंतु शेवटपर्यंत येथून हल्लावयाचें नाही, असा सर राबर्ट सेल

ह्यानें निश्चय केला. ह्या उद्योगांत तो असतां, काबूल येथें मोठा सर राबर्ट दंगा झाला आहे, तिकडे तुम्ही परत जावें, असा त्यास हुकूम सेल हा ज- आला. पण वाटेनें लढण्याचे प्रसंग येतील त्यांस आपलेजवळचे लालावादेस लोक हल्लीं उपयोगी पडायजोगे नाहींत, असें समजून त्यानें तें जातो. काम पत्करिलें नाहीं, आणि संकटावस्था जाई तोंपर्यंत जलाला- वादेस राहून त्यानें आपले जवळचे शूर गोरे लोकांनिशीं त्या जाग्यांचा उत्कृष्ट रीतीनें बचाव केला आणि तेणेंकरून इंग्लिशांचें नांव राखलें.

आतां काबूल येथें जें दुःखकारक वर्तमान झालें तें सांगतां. त्या शहरापासून दीड कोसांवर इंग्लिशांची छावणी होती तेथें कांहीं सैन्य होतें, आणि कांहीं सैन्य बालाहिसार म्हणून एक मोठा वाडा जवळच काबूल येथी- होता त्यांत होतें. कांहीं इंग्रेज लोक शहरांत होते. हे सर्व लोक लबंड. ता.२ नोवेंबरचे दुसरे तारखेस दंगा होऊन गलबलून गेले. अफगाण नवंबर सन लोकांनीं इंग्लिशांचे घरांवर हल्ला केला आणि सर अलेक्जेंडर १८४१. बर्न्स आणि इतर कामगार ह्यांस ठार मारलें. ह्याप्रमाणें वरचे- वर दंगा वाढत गेला. त्यांनीं शहाचा खजिना लुटला आणि त्यास व इंग्लिश कामगारांचे घरांस आग लाविली. खजिन्यावरचे काळे लोक मोठे शौर्यानें ल- ढले, परंतु, शत्रूंचे लोक फार, ह्यामुळे त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. ह्याप्रमाणें दंगा चालला असतां तो बंद करण्याजोगा कांहींच प्रयत्न इंग्लिशांचे हातून झाला नाहीं. त्या वेळेस इंग्लिशांस नेहमीप्रमाणें उत्साह व धैर्य हीं नव्हतीं. हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांचे राज्याची उत्तरोत्तर वृद्धि इंग्लिशांचें होत असतां त्या लोकांचें जें अवसान होतें, तें अफगाणिस्थानां- अभैर्य. तील डोंगरांत नाहींसें झालें; आणि पुष्कळ वेळानंतर वास्तविक लढाई चालली असतां, गोरे लोक धैर्य सोडून भिऊन पळून गेले, ही गोष्ट त्यांनीं फारच वाईट केली. त्या वेळचे स्मरण झालें म्हणजे इंग्लिशांस लज्जा वाटून त्यांचे डोळ्यांवाटे पाणीं येतें; ह्यामुळे गोष्ट वास्तविक घडली ती इतिहा- सांत लिहावी हा जो खऱ्या इतिहासकाराचा धर्म त्याचा जर प्रतिबंध नसता, तर इंग्लिश इतिहासकारांनीं ह्या लढाईचा वृत्तांत मोठे खुषीनें आपले ग्रंथांतून गाळला असता.

तिसरे तारखेस सकाळींच कांहीं लोक खुर्द काबूल येथें होते, ते तेथून निघून वाटेनें कोणी आल्यास त्याच्याशीं लढावें, अशा रीतीनें काबुलास आले. वास्तविक पाहिलें तर हल्लीं इंग्रेज लोक आपली छावणी बंडाची वृद्धि. आणि बालाहिसार ह्या दोन ठिकाणीं कोंडले गेले होते. पुष्कळ अफगाण लोक भोंवतालच्या प्रदेशांतून आले आणि एक किल्ला बळकावून

बसले, तरी त्यांस हाकून देण्याविषयीं प्रयत्न इंग्लिशांचे हातून झाला नाही. इंग्लिशांनीं ज्या किल्ल्यांत पोटगी वगैरे ठेवली होती त्यावर दुसरे दिवशीं अफगाण लोकांनीं हल्ला केला. तेथें एक गेरा सरदार व कांहीं काळे लोक होते; पण कांहीं पाठवळ न मिळाल्यामुळे त्यांस पळून जावें लागलें. ह्या वेळेस मुख्य अधिकारी जनरल एलफिन्स्तन् होता, तो म्हातारा व अशक्त होता, ह्यामुळे त्याच्यानें कांहीं काम होईलशी त्याची चर्या दिसत नव्हती; ह्यास्तव वालाहिसार येथें त्याचा दुय्यम जनरल शेलतर होता, त्यास ह्याला मदत करण्याकरितां बोलावणें गेलें. तो आल्यावर कांहीं चळखी दिसूं लागली. इंग्लिशांच्या छावणीजवळ जो किल्ला होता, तो प्रयत्न करून त्यांनीं घेतला; परंतु त्या वेळेस त्यांचा फार नाश झाला; कारण गेरे शिपाई पहिल्यानें पळून गेले तेव्हां जनरल शेलतर ह्यानें त्यांस लढाईकरितां मोठे धिरानें एके ठिकाणीं जमविलें. हा जनरल सेनाधिपत्यास योग्य नव्हता; तरी प्राचीनकाळीं युरोप खंडामध्यें नैत म्हणून जे शूर सरदार होऊन गेले, त्यांप्रमाणें तो मोठे उत्साहानें लढला.

मेजर पातिंजर ह्यानें हिरातचा बचाव केला. तो व दुसरे दोन असामी करीकर येथून पळ काढून काबुलाकडे ह्या संकटसमयीं गेले. दोहों-इंग्लिशांच्या कडील लोकांचे हातून कांहीं न होतां थोडे दिवस गेले. बेविसंक्रटाची सावे तारखेस इंग्लिशांनीं बेमारू म्हणून एक गांव आहे त्यावर वृद्धि. हल्ला केला. तेथून त्यांस ह्या वेळपर्यंत अन्नाचा वगैरे पुरवठा होत होता. तेथें पराजय झाल्यावर पुन्हा दुसरे दिवशीं त्यांनीं हल्ला केला, त्या वेळेसही यांचें कांहीं चाललें नाही. ह्या वेळेस सेनाधिपति चांगला नव्हता आणि कांहीं लोक शौर्यानें लढले तरी, बहुतेकांची त्या वेळची वर्तणूक त्यांचे नांवास बद्दल आणण्याजोगी होती.

मग इंग्लिशांनीं दोस्त महंमदाचा मुलगा अकबरखान ह्याशीं तहाचें बोलणें लावलें. त्यानें सांगितलेलीं तहांतील कलमें इंग्लिशांच्या नांवा-अकबरखा-स अतिशय बद्दल लावणारीं होतीं, तरी त्यांनीं तीं मान्य केलीं. नाबरोबर सर विलियम मेकनातन ह्यानें पूर्वीं अकबरखानाशीं तह केला तह. ता. २३ होता, त्यास अकबरखानानें दिसेंवराचे तेविसावे तारखेस एका डिसेंबर सन एकांतस्थानीं भेटीस बोलाविल्यावरून तो आपलेबरोबर तीन सरदार घेऊन त्या नेमिलेल्या जागीं बोलणें चालविण्याकरितां गेला. १८४१. तेथें तो त्या अफगाण सरदारांशीं बोलत असतां त्या सर्वांभोंवताले कितीएक हत्यारबंद लोक येऊन उभे राहिले. त्या लोकांनीं मागें जावें अशी इंग्रजांचे वकिलानें विनंती केली, तरी अकबरखान त्याचे बोलण्यास मान्य झाला नाही; मग लवकरच त्या लोकांनीं पुढें चाल करून मा-

रामारी केली, तीत सर विलियम मेकनातन आणि बुरसा एक सर विलियम सरदार असे दोघे गोळी लागून पडले. मेकनातन साहेबास तर म मेकनातन अकबरखानानेच गोळी मारली, असे म्हणतात. त्या गाणिसांनी न साहेबाचा इंग्लिशकांडचे बाकीच्या सरदारांच्या मुसक्या वांधून त्यांस कैद खून.ता.२३ करून नेले; आणि त्या निर्दय लोकांनी आपण मारलेल्या मनु- डिसेंबर स- ध्यांचे प्रेतांचे देखील कापून ह्मळ करण्यास सोडले नाही. हे न १८४१. वर्तमान हिंदुस्थानांत कळले, तेव्हां इंग्लिशांच्या आंगावर शहारे येऊन त्यांची काय अवस्था झाली, ह्याचें त्या वेळचे लोकांस पक्कें स्मरण आहे; आणि मेकनातन साहेबाचे मरणाबद्दल निशाणें उभारलेलीं त्यांनीं पाहिलीं, आणि तोफांचे अवाज ऐकले तेव्हां जें त्यांस दुःख झालें, तें तर ते कधींही विसरणार नाहींत.

त्या वेळेस जे लोक काबुलमध्ये होते, त्यांनीं आपले आंगीं जितकें सामर्थ्य होतें तितकें जर सूड उगविण्याकडे खर्चलें असतें, किंवा मेजर पार्तिजर ह्याचे सांगण्याप्रमाणें, सर रावर्त सेल ह्या शूर सरदारा- अकबरखा- कडे ते जोरानें मार्ग काढीत गेले असतें, तर फार चांगलें झालें नावरोबर असतें; पण तसें कांहींच न होतां तहाचें बोलणें चालूं लागलें नवा तह.

आणि असा ठराव झाला कीं, अकबरखानानें इंग्लिशांचे सैन्यास काबुलांतून जाऊं द्यावें आणि वाटेनें त्यांस कांहीं उपद्रव होऊं नये, आणि त्याबद्दल इंग्लिशांनीं पुष्कळ पैसा द्यावा. इंग्लिशांनीं चार सरदार त्यांजकडे ओलीस पाठविले आणि अजारी व जखमी झालेले लोक काबुलांत ठेविले.

जानुआरी महिन्याचे सहावे तारखेस इंग्लिशांचे लोक काबुलाहून निघाले. त्यांमध्ये गोरे व काळे मिळून ४५०० लोक असून त्यांबरो- इंग्लिश का- वर पुष्कळ लष्करी माणसे होती, ह्यामुळे ते आपले छावणींतून बुलाहून पर- निघाले तेव्हां त्यांच्यामध्ये धांदल व अव्यवस्था फार होती. ततात. ता० वाटेवर घाट होते ते अरुंद व अवघड चटणीचे असून पुष्कळ ६ जान्यु- बर्फानें भरून गेले होते आणि त्या बर्फावरूनही पूर्वी कोणी चा- आरी सन ललें नव्हतें. त्या लोकांचें कूच चाललें असतां थंडीनें आणि १८४२. भुकेनें हजारों लोक वाटेवर मरून पडत, आणि अफगाण लोक खैबरघाटां- प्रत्येक डोंगराच्या शिखरावर भरले होते, त्यांच्या गोळ्यांनीं ताल संकटें. कांहीं लोक पडत, कारण इंग्लिशांस कांहीं उपद्रव होऊं द्याव- धाचा नाही हें अकबरखानाचें बोलणें बाह्यात्कारीच मात्र होतें. बायका व मुलें हीं त्याजकडे इंग्लिशांनीं ओलीस पाठवून दिलीं असतां तो आपले बोलण्याप्रमाणें वागला नाही. वाटेनें त्यांस वरचेवर अधिक

संकटं येऊं लागलीं. आणि जे लोक अफगाणांच्या तडाक्यांतून वांचले ते श्रम, भूक, आणि थंडी ह्यांच्या योगानें मरफू पावले. ह्याप्रमाणें बहुतेक लोक मेल्यावर कांहीं बाकी राहिले त्यांनीं तसेंच नेटत नेटत जलालाबादेस जाण्याचा निश्चय केला. पण त्यांतून एक मनुष्य मात्र फुटकळ तेथें जाऊन पोहोचला. लोक बंदीत पडले त्यांखेरीज काबुलांतले सैन्यांतील तेवढाच मात्र जिवंत राहिला.

तिकडे असें झालें, तरी सर राबर्ट सेल ह्यांनं मोठे शौर्यानें संकटाच्या अजूनपर्यंत टिकाव धरला, ह्यामुळे त्यास व त्याचे लोकांस घरा-निवारणाची क्रामी ही पदवी प्राप्त झाली. पेशावर येथें जनरल पालक हा तयारी. सैन्य जमवीत होता आणि जनरल नात ह्यानें ज्यान्युआरीचे १२वे तारखेस कंधार येथें शत्रूंचा पराजय केला होता. तो शहरांत टिकाव धरून राहिला.

इ० स० १८४२ च्या प्रारंभीं लार्द अक्लंड साहेब गवरनर जनरलाची लार्द एलन्व- जागा सोडून गेला आणि त्याच्या जाग्यावर लार्द एलन्वरो सा- रो गवरनर हेब आला. त्यानें पुष्कळ विचार करून असें ठरविलें कीं, का- जनरलाच्या बूल येथें जो इंग्लिशांचा नाश झाला तो उगवून घेण्याकरितां, कामावर ये- आणि अकबरखानाचे कैदेत गोरे लोकांच्या बायका व सरदार तो. ता० २८ लोक आहेत त्यांस सोडविण्याकरितां तिकडे मोठ्या सैन्यानें कूच फेब्रुआरी करावें. अफगाण लोक गिजनी परत घेऊन तेथें सांपडलेल्या सन १८४२. इंग्लिश लोकांस कैद करून त्यांचे फार हाल करीत होते, हें एक गवरनर जनरलाच्या वरील निश्चयास कारण झालें.

सर राबर्ट सेल ह्यानें जलालाबादेस पुढें काय केलें तें आतां सांगतां. त्याच्या जवळ थोडे लोक होते ते शत्रूंनीं हल्ला केल्यापासून आपणास विजयी शि- कांहीं उपद्रव होऊं नये, म्हणून तटबंदी वगैरे मोठे हुशारीनें नीट पाई. करीत होते, पण धरणीकंप झाला त्याच्या योगानें त्यांचे श्रम निष्फळ होऊन त्यांस पुनः त्या कामास लागावें लागलें. त्यांनीं मोठ्या आनंदानें त्या कामास आरंभ करून लवकर तटबंदी वगैरे नीट केली. ह्याच वेळेस अकबरखानानें येऊन शहरासभोंवतीं तळ दिला, आणि त्याच्या लो- कांच्या व इंग्लिशांच्या पुष्कळ झटापटी निकरानें झाल्या. एप्रिलच्या ७ वे तारखेस इंग्लिशांनीं किल्ल्यांतून बाहेर येऊन अफगाण लोकांचे छावणीवर हल्ला केला, आणि शत्रूंच्या सर्व तोफा घेऊन छावणीला आग लावून दिली, ह्यामुळे अकबरखानास मोठ्या जलदीनें पळून जावें लागलें. ह्या वेळेस इंग्लिशांकडे थोडे लोक आणि शत्रूंकडे पुष्कळ लोक, असें असतांही इंग्लिशांस जय मिळा-

ला; पण ह्या सर्व मोहिमेमध्ये कर्नल देवीने पराक्रम करून यश मिळविले, तो ह्या वेळीं मरण पावला, ह्यामुळे त्या लोकांस फार दुःख झाले.

पुढे नऊ दिवसांनीं जनरल पालक जलालाबादेस जाऊन पोहोचला. त्यानें पेशावराहून निघून खैबरघाटावर हल्ला केला होता, आणि त्याच्या कडचा तेथे फारसा नाश न होता त्यास मोठा जयही मिळाला जनरल पालक काबुलास जाण्याची परवानगी मिळाली. आगस्त महिन्याचे विसावे तारखेस तो आपले सर्व सैन्य घेऊन काबुलास जावयास निघाला. गंदमकाज-घतो.

वळ कांहीं किल्ल्यांवर व सभोवतालचे डोंगरांवर अफगाण लोक होते, त्यांस त्यानें हांकून लावले. थोडकेच महिन्यांपूर्वी इंग्रज लोक काबुलाहून जलालाबादेकडे येत असतां त्यांचा जगदलक येथे फार नाश झाला होता. तेथून हल्लीं ते जात असतां सभोवतालच्या डोंगरांवर जमून अफगाण लोकांनीं त्यांजवर गोळे मारले, म्हणून इंग्रज लोकांनीं त्यांचा पराजय करून त्यांस पळाय्यास लावले. तजीन येथे मोठ्या जोराने लढाई होऊन इंग्लिशांस जयही मोठाच मिळाला, आणि त्या लोकांनीं जयजयकार करीत मोठ्या उत्साहाने सप्टेंबरचे १५ वे तारखेस काबूल येथे येऊन पुनः तेथे छावणी दिली.

इकडे जनरल नात हाही कंधाराहून काबुलाकडे जावयास निघाला. त्यानें आगस्त महिन्याचे ३० वे तारखेस गिजनीचा गवर्नर शमसुद्दीन ह्याचे हाताखालचे सैन्याचा पराजय केला; मग सप्टेंबर महिन्याचे ६ वे तारखेस शत्रु गिजनी हें शहर सोडून गेले; जनरल नात ह्याचे वाटेवरचे खिडीतून पुष्कळ अफगाण लोक जमले जातो. होते, त्यांस त्यानें १४ वे व १५ वे तारखेस तेथून हांकून लावले, आणि मग लवकर तो जनरल पालक ह्यास काबूल येथे जाऊन मिळाला.

जनरल पालक काबुलाकडे येत आहे, हें वर्तमान अकबरखानास समजतांच त्याचे जवळ इंग्लिशांचे लोक बंदीत होते ते त्यानें आपले देशाचे मध्यभागी नेऊन ठेविले, आणि असें भय घातले कीं, त्यांस गुला-बंदिवानांची माप्रमाणे मी कुदिस्थान येथील रानटी सरदारांस विकीन. ह्यानें सुटका. धाक घातला तरी ज्याचे स्वाधीन ते लोक होते त्यांचें मन इंग्लिशांस जय मिळाल्यामुळे इतकें बदलले कीं, त्यांपासून बराच लांच घेऊन त्यानें त्यांस सोडून दिले. ते काबुलाकडे येत असतां, सर रिचमंड शेक्सपीयर हा सातशें घोडेस्वार घेऊन तिकडे जात होता तो त्यांस भेटला, आणि काबुलाजवळजवळ जां ते आले तों, आपले लोकांत पुनः आपण आलों हें पाहून त्यांस

संकटें येऊं लागलीं. आणि जे लोक अफगाणांच्या तडाक्यांतून वांचले ते श्रम, भूक, आणि थंडी ह्यांच्या योगानें मरण पावले. ह्याप्रमाणें बहुतेक लोक मेल्यावर कांहीं बाकी राहिले त्यांनीं तसेंच नेटत नेटत जलालाबादेस जाण्याचा निश्चय केला. पण त्यांतून एक मनुष्य मात्र फुटकळ तेथें जाऊन पोहोचला. लोक बंदीत पडले त्यांखेरीज काबुलांतले सैन्यांतील तेवढाच मात्र जिवंत राहिला.

तिकडे असें झालें, तरी सर राबर्ट सेल ह्यांनं मोठे शौर्यानें संकटाच्या अजूनपर्यंत टिकाव धरला, ह्यामुळे त्यास व त्याचे लोकांस घरा-निवारणाची क्रामी ही पदवी प्राप्त झाली. पेशावर येथें जनरल पालक हा तयारी. सैन्य जमवीत होता आणि जनरल नात ह्यानें ज्यान्युआरीचे १२वे तारखेस कंधार येथें शत्रूंचा पराजय केला होता. तो शहरांत टिकाव धरून राहिला.

इ० स० १८४२ च्या प्रारंभीं लार्द अक्लंड साहेब गवरनर जनरलाची जागा सोडून गेला आणि त्याच्या जाग्यावर लार्द एलन्बरो साहेब आला. त्यानें पुष्कळ विचार करून असें ठरविलें कीं, काबूल येथें जो इंग्लिशांचा नाश झाला तो उगवून घेण्याकरितां, आणि अकबरखानाचे कैदेत गोरे लोकांच्या बायका व सरदार लोक आहेत त्यांस सोडविण्याकरितां तिकडे मोठ्या सैन्यानें कूच करावें. अफगाण लोक गिजनी परत घेऊन तेथें सांपडलेल्या इंग्लिश लोकांस कैद करून त्यांचे फार हाल करीत होते, हें एक गवरनर जनरलाच्या वरील निश्चयास कारण झालें.

सर राबर्ट सेल ह्यानें जलालाबादेस पुढें काय केलें तें आतां सांगतां. त्याच्या जवळ थोडे लोक होते ते शत्रूंनीं हल्ला केल्यापासून आपणास विजयी शि- कांहीं उपद्रव होऊं नये, म्हणून तटबंदी वगैरे मोठे हुशारीनें नीट पाई. करीत होते, पण धरणीकंप झाला त्याच्या योगानें त्यांचे श्रम निष्फळ होऊन त्यांस पुनः त्या कामास लागावें लागलें. त्यांनीं मोठ्या आनंदानें त्या कामास आरंभ करून लवकर तटबंदी वगैरे नीट केली. ह्याच वेळेस अकबरखानानें येऊन शहरासभोंवतीं तळ दिला, आणि त्याच्या लोकांच्या व इंग्लिशांच्या पुष्कळ झटापटी निकरानें झाल्या. एप्रिलच्या ७ वे तारखेस इंग्लिशांनीं किल्ल्यांतून बाहेर येऊन अफगाण लोकांचे छावणीवर हल्ला केला, आणि शत्रूंच्या सर्व तोफा घेऊन छावणीला आग लावून दिली, ह्यामुळे अकबरखानास मोठ्या जलदीनें पळून जावें लागलें. ह्या वेळेस इंग्लिशांकडे थोडे लोक आणि शत्रूंकडे पुष्कळ लोक, असें असतांही इंग्लिशांस जय मिळाला.

ला; पण ह्या सर्व मोहिमेमध्ये कर्नल देवीने पराक्रम करून यश मिळविले, तो ह्या वेळीं मरण पावला, ह्यामुळे त्या लोकांस फार दुःख झाले.

पुढे नऊ दिवसांनीं जनरल पालक जलालाबादेस जाऊन पोहोचला. त्यानें पेशावराहून निघून खैबरघाटावर हल्ला केला होता, आणि त्याच्या कडचा तेथें फारसा नाश न होता त्यास मोठा जयही मिळाला जनरल पालक काबुलास जावयास निघाला. तो हल्लीं पराक्रमी लोकांस सोडविण्याकरितां जलालाबादेस गेला. कांहीं महिनेपर्यंत तेथें राहिल्यावर त्यास पुढे जाण्याची परवानगी मिळाली. आगस्त महिन्याचे विसावे तारखेस तो आपले सर्व सैन्य घेऊन काबुलास जावयास निघाला. गंदमकाजवळ कांहीं किल्ल्यांवर व सभोवतालचे डोंगरांवर अफगाण लोक होते, त्यांस त्यानें हांकून लावले. थोडकेच महिन्यांपूर्वी इंग्रज लोक काबुलाहून जलालाबादेकडे येत असतां त्यांचा जगदलक येथें फार नाश झाला होता. तेथून हल्लीं ते जात असतां सभोवतालच्या डोंगरांवर जमून अफगाण लोकांनीं त्यांजवर गोळे मारले, म्हणून इंग्रज लोकांनीं त्यांचा पराजय करून त्यांस पळाययास लावले. तजीन येथें मोठ्या जोरानें लढाई होऊन इंग्लिशांस जयही मोठाच मिळाला, आणि त्या लोकांनीं जयजयकार करीत मोठ्या उत्साहानें सप्टेंबरचे १५ वे तारखेस काबूल येथें येऊन पुनः तेथें छावणी दिली.

इकडे जनरल नात हाही कंधाराहून काबुलाकडे जावयास निघाला. त्यानें आगस्त महिन्याचे ३० वे तारखेस गिजनीचा गवर्नर शमसुद्दीन ह्याचे हाताखालचे सैन्याचा पराजय केला; मग सप्टेंबर महिन्याचे ६ वे तारखेस शत्रु गिजनी हें शहर सोडून गेले; जनरल नात ह्याचे वाटेवरचे खिडींतून पुष्कळ अफगाण लोक जमले होते, त्यांस त्यानें १४ वे व १५ वे तारखेस तेथून हांकून लावले, आणि मग लवकर तो जनरल पालक ह्यास काबूल येथें जाऊन मिळाला.

जनरल पालक काबुलाकडे येत आहे, हें वर्तमान अकबरखानास समजतांच त्याचे जवळ इंग्लिशांचे लोक बंदीत होते ते त्यानें आपले देशाचे मध्यभागीं नेऊन ठेविले, आणि असें भय घातलें कीं, त्यांस गुला-माप्रमाणें मी कुदिस्थान येथील रानटी सरदारांस विकीन. ह्यानें धाक घातला तरी ज्याचे स्वाधीन ते लोक होते त्याचें मन इंग्लिशांस जय मिळाल्यामुळे इतकें बदललें कीं, त्यांपासून बराच लांच घेऊन त्यानें त्यांस सोडून दिलें. ते काबुलाकडे येत असतां, सर रिचमंड शेक्सपीयर हा सातशें घोडेस्वार घेऊन तिकडे जात होता तो त्यांस भेटला, आणि काबुलाजवळजवळ जों ते आले तों, आपले लोकांत पुनः आपण आलों हें पाहून त्यांस

मोठा आनंद झाला. ह्या बंदीवानांमध्ये खुद्द सर राबर्ट सेल ह्याची पत्नी व कन्या ह्या होत्या, म्हणून त्यांस सामोरे जाऊन त्यांचा वचाव करून आणण्याकरितां तो आपलेबरोबर कांहीं लोक घेऊन गेला. त्यांची भेट झाल्यावर जनरलापासून भिकार शिपायापर्यंत जितके लोक होते, तितक्यांत कोणास स्वतः आनंद होत आहे, कोणाचे नेत्रांतून अश्रु येत आहेत, कोणास दुसऱ्यांचा आनंद पाहून आनंद होत आहे, असा काळ घालवीत ते सर्व इंग्लिशांच्या छावणीपाशीं येऊन पोचले.

इंग्लिशांचा अपमान झाला होता तो त्यांनीं उगवून घेतला. बंदीवान पुनः आपले लोकांत परत आले ह्यामुळे सर्वास आनंद झाला. आणि इंग्लिश लोकांस जय मिळून कांहीं अंदाधुंदी वगैरे न होतां त्यांचें सामर्थ्य दिसून आलें. इतकें झाल्यावर इंग्लिशांचा हेतु पूर्ण होऊन त्यांकडे कांहीं विशेष करावयाचें राहिलें नाहीं.

शेवटचा जय
होऊन इं-
ग्लिश सैन्य
परतनें. ता०
१२ अक्टो-
बर सन
१८४२.

अपमान न होतां इंग्लिशांस अफगानिस्थानांतून येण्यापुरता त्यांस जय मिळतांच सर्व फौज हिंदुस्थानांत आणावी असा सरकारानें निश्चय केला. शहासुजा ह्यास त्याचे पदरचे एका सरदारानें ठार मारिलें, ह्यामुळे त्याचे संरक्षणार्थ सैन्याची गरज राहिली नाहीं. ह्याकरितां काबुलाजवळ इस्तालिफ म्हणून एक गांव आहे, तें व करीकर हीं घेऊन त्यांचा नाश करून इंग्लिशांचें सर्व सैन्य हिंदुस्थानांत परत आलें, मग अफगानिस्थानांतील रानटी सरदार एकमेकांशीं लढाया करोत अथवा कोणत्याहि प्रकारचा कडजा करोत, आपण मध्ये तोंड घालूं नये, असा इंग्रज सरकारानें निश्चय केला.

अफगानिस्थानांतील लढाईचा प्रारंभ चांगले रीतीनें झाला; म्हणजे आरंभीं आपले सरकारास जय मिळाला, पुढें ती लढाई चालत असतां त्यांचा एक वेळ मात्र पराजय होऊन वरचेवर अपमान होत गेला, आणि तिचा शेवट चांगले रीतीनें होऊन त्यांस यश मिळालें. ह्या लढाईचें स्मरण झालें म्हणजे त्या लोकांस दुःख होतें तरी त्यांची उमेद खचत नाहीं.

अठरावा भाग समाप्त.

भाग एकोणिसावा.

सिंध व ग्वालेर, येथील लढाया.

इ० स० १८४२ पासून सन १८४८ पर्यंत.

सिंधचे अमीर—इंग्लिशांविषयी त्यांची वाईट बुद्धि—तह मोडतात—तहा-
विषयी नवीन ठराव करून त्यांजकडे मान्यतेकरितां पाठवितात—इंग्लिशांच्या
रेसिडेन्सीवर हल्ला—मियानी येथील लढाई—हैदराबाद हस्तगत होते—बंड-
खोर सरदार धरतात—देश जिंकितात—ग्वालेर—पुत्रसंतान नसतां महारा-
जाचा मृत्यु—त्याचा वंशज दत्तक घेतात—मामा साहेबास राज्यकारभार चा-
लविण्यास नेमितात—दगावाज्या—मामांच्या जागी दादा खासगीवाले ह्यांस
नेमितात—ब्रिटिश लोकांचा रेसिदेंट दरवारांतून जातो—मराठ्यांच्या लष्क-
राची स्थिति—ब्रिटिश लोकांचें सैन्य देतें—तहाचीं बोलणीं—तीं सिद्धीस
जात नाहींत—महाराजपूरची लढाई—पन्यारची लढाई—महाराजांवरोबर
तह—लार्ड एलन्बरो कलकत्यास माघारा जातो—दैरेकतर्स त्यास परत
बोलावितात.

अफगानिस्थानांतील लढाई झाल्यावर कांहीं अंशीं तिचेच योगानें दुसरी
एक लढाई झाली. इंग्लिशांचें सैन्य मुंबईहून काबुलास जात
असतां वाटेनें सिंधचे अमीर ह्यांनीं त्यास अडथळा केला, हें पूर्वी सिंधचे अ-
सांगितलेंच आहे. त्या वेळेस इंग्लिशांनीं त्यांचें कांहीं चालूं दिलें मीर.
नाहीं; परंतु सिंधेंतून इंग्लिशांचे लोक गेले तेव्हांपासून तेथील
अधिकार्यांचे मनांत इंग्लिशसरकाराविषयी वैमनस्य राहिलें. काबूल येथें इंग्लि-
शांस संकटावस्था प्राप्त झाली, तेव्हां त्यांच्या शत्रूंचा व अमीरांचा एकमेकांशीं
पत्रव्यवहार चालत होता; अमीर हे हत्यारबंद लोकांच्या टोळ्या जमवीत होते
आणि पूर्वी त्यांच्याशीं झालेल्या तहान्च्या ठरावाप्रमाणें वागेनातसे झाले. ह्याव-
रून त्यांचे मनांत वांकडें आलें ह्याविषयी संशय राहिला नाहीं. अफगानिस्था-
नांत इंग्लिशांचा नाश होत आहे, ही संधि आपला नफा करून
घेण्यास चांगली आहे असें त्यांनीं मनांत आणिलें; पण जनरल इंग्लिशांवि-
पालक आणि जनरल नात ह्यांहीं जय मिळवून कूच केलें, ह्यामुळे षयीं त्यांची
त्यांच्यानें कांहींच झालें नाहीं. ह्या वेळेस शत्रूंवर हल्ला करण्यास वाईट बुद्धि.
इंग्लिशांचें सैन्य तयार असून, सर चार्ल्स नेपियर हा इ० स०
१८४२ चे अक्टोबर महिन्यांत सरकारानें त्यावर अधिकारी नेमला.

सिंध देश अफगानिस्थानचे दक्षिणेस असून त्यांत सिंधु म्हणून एक
मोठा प्रशस्त नद आहे. त्या नदांतून गलबतें चालविण्याबद्दल इंग्रेज

तहाकडे दुर्लक्ष्य. सरकार व त्या देशांतले अमीर ह्यांच्या मध्ये पुष्कळ वेळा तहाची बोलणी चालली होती. ह्यांच्या मध्ये तह होऊन त्यांत असे ठरले होते की, इंग्लिशांच्या व्यापाराच्या जिनसांवर जी जकात त्यांच्या कामगारांच्या विद्यमाने पहिल्याने ठरली होती, तिजशिवाय नवीन जकात अमीरांनी वसवू नये. ह्या कराराप्रमाणे ते वागले नाहीत, आणि अशीच त्यांनी पुष्कळ दुसरी द्वेष वाढण्याजोगी कृत्ये केली; परंतु ही कृत्ये करण्यास त्यांस कांहीं निमित्तें होती. त्या सरदारांचे मनांत इंग्लिशांशी संबंध अगदी असू नये, असे होते; तरी इंग्लिशांनी आपले तफें एक कारभारी सिधहैदराबाद येथे नेमला आणि आपले सैन्य त्यांच्या मुलखांत ठेवले. ह्याप्रमाणे त्यांचें स्वातंत्र्य जाऊन हिंदुस्थानांतील इतर परतंत्र संस्थानिकांची आणि त्यांची एकच अवस्था झाली.

अमीर लोकांचे चांगले वर्तणुकेचा संशय आल्यामुळे गव्हर्नर जनरल ह्याने नवा तहनामा तयार करून त्यांजकडे रुजू करण्याकरितां पाठविला. ह्यांतील कलमें अमीरांस आवडण्याजोगी नव्हती. अमीर ह्या वेळपर्यंत इंग्लिशांस खंडणी देत होते त्याबद्दल त्यांनी कांहीं मुलूख इंग्लिशांस द्यावा; सिंधुनदावरच्या इंग्लिशांच्या आगवोटीस त्यांनी कोळसे पुरवावे; आणि नाणें पाडण्याचा जो त्यांस अधिकार होता तो त्यांनी इंग्लिश सरकारास द्यावा; हीं गवर्नर जनरलानें ठरविलेलीं कलमें होती. ह्या तहास अमीर अगदीं मान्य नव्हते; पण कांहीं वेळानें इंग्लिशांचा कमिशनर मेजर औत्रम ह्याने त्यांजकडून त्या तहनाम्यावर सहा करविल्या. कमिशनराचे व अ-इंग्लिशांच्या मिरांचे भेटीच्या अंती, त्यांचे मनांत ह्याजविषयीं कांहीं वाईट वागत आहे, असें उघड दिसून आले; आणि दुसरेच दिवशीं त्यांनीं कमिशनराचे घरावर हल्ला केला तें घर बंडखोर लोकांनीं तिहीं वाजूनीं घेरिलें. तेथें नजीकच आगवोट होती तेथील तोफांच्या मान्यामुळे चवथे वाजूकडे त्यांचा प्रवेश झाला नाहीं. चार तासपर्यंत त्या घरांतील पाहरेकरी हल्ला करणाऱ्यांचे कांहीं चालूं न देतां स्वस्थ त्या आगवोटींत शिरले.

सर चार्लस नेपियर ह्याचे हाताखालचें सैन्य जवळच होतें. तें हैदराबादेजवळ मीयानी येथे दोन दिवसांत आलें. तेव्हां तेथे सगळे अमीर सज्ज होऊन मोठे सैन्यानिशीं शत्रूंची वाट पाहतच होते; त्यांचे सैन्यांतील लोक शूर व बळकट होते. ते मजबूत ठिकाणीं होते, आणि त्यांच्या व इंग्लिशांच्या सैन्यांमध्ये फलेली नामक नदी होती. त्या नदीचे पात्र खोल असून त्या वेळेस तिला पाणी

तहाविषयीं नवीन ठराव करून ते त्यांजकडे मान्यतेकरितां पाठवितात. सन १८४३.

मान्य नव्हते; इंग्लिशांच्या कमिशनरावर हल्ला. ता० १५ फेब्रुवारी सन १८४३.

मियानीची लढाई. ता० १७ फेब्रुवारी १८४३.

नव्हते. दांडगे बलोची लोक लढाई करण्यास उत्सुक होऊन डगरीवर जमले होते; आणि सैन्याच्या दोहों बाजूंस दष्ट झाडी होती, ह्यामुळे दोहोंकडे कांहीं धोका नव्हता. शत्रूंचें सैन्य इंग्लिशांचे सैन्यापेक्षां दरीपटीहूनही अधिक होतें, तरी प्रसंग येईल त्याप्रमाणें झटून काम करण्यास इंग्लिश तयार होते.

इंग्लिश लोक तेथें जातांच शत्रूंनीं त्यांजवर तोफांचा मोठा भडिमार चालू केला. इंग्लिशांचे उजवे बाजूंस त्यांचा तोफखाना होता, तेथून तेही उलट भडिमार करूं लागले; शत्रूंनीं आपलें सैन्य किती आहे तें दाखवावें ह्याकरितां इंग्लिशांनीं आपले कांहीं लोक पुढें पाठविले. मग पायदळ नदीच्या पलीकडच्या तटावर हल्ला करण्याकरितां पुढें निघालें, त्यांनीं आपलें काम बजाविल्याकरितां मोठे शौर्यानें चाल केली; परंतु त्यांचें काम फार लांबणीचें व मेहेनतीचें होतें. दोहोंकडे लोक मोठ्या निकरानें लढूं लागले; आणि शत्रूंच्या अघाडीचे लोक इंग्लिशांनीं मागे हटविले, तेव्हांच त्यांचे जागीं दुसरे आले, आणि ते खवळलेल्या इंग्लिश लोकांबरोबर लढूं लागले. आपले शिरांस धक्का लागूं नये म्हणून ती मोठाल्या ढालांच्या आड करून बलोची लोक इंग्रज लोकांमध्ये घुसले, आणि रानटी लोकांसारखे अगदीं जिवावर उदार होऊन लढले. त्यांनीं आपण शरण जाऊन जीवदान मागण्याची आशा धरिली नाही आणि शत्रूकडील कोणी शरण आल्यास त्यांनीं त्यासही जीवदान दिलें नाही. आणि ते आपले शत्रूंचीं झुंजून शेवटपर्यंत झटले. ते त्या खडकाळ जमिनीवर होते ह्यामुळे संगिर्नाच्या योगानें देखील इंग्लिशांस त्यांस मागे हटवितां येईनासें झालें.

ही जिवावरची लढाई तीन तास चालून मग नाल्याचे पार जाऊन शत्रूंचे उजवे बाजूवर हल्ला करण्याचा घोडेस्वारांस हुकूम झाला. ह्या हल्ल्यांत त्यांस यश मिळून त्यांचेच योगानें त्या दिवशीं इंग्लिशांस जय मिळाला. इंग्लिशांचे संगिर्नांचा थाट चमकूं लागला, तेव्हां शत्रूंच्या मुख्य भागांतील लोकांचें कांहीं चालेनासें होऊन ते मागे हटले. बलोची लोक मोठे शौर्यानें, धीरानें व कोणास न भितां लढले होते. त्याप्रमाणेंच परत जातांना आपला पराजय झाला, असें त्यांस न वाटतां विजयी लोकांसारखेच ते डौलानें गेले.

दुसरे दिवशीं सकाळीं सहा अमिरांनीं हैदराबाद हें शहर इंग्लिशांचे स्वाधीन करून, आपल्या तरवारी त्यांचे जनरलाचे हातीं दिल्या; तरी कज्या संपला नाही. शत्रु लढाईचे तयारीनेंच सैन्य घेऊन हैदराबादेस येत होते. त्या शहरापासून दोन कोसांवर दबा म्हणून एक गांव आहे, तेथपर्यंत ते आले. तेव्हां इंग्लिशांचें सैन्य त्यांजवर हल्ला करण्याकरितां गेलें. ह्या वेळेस ह्या सैन्यांत पूर्वीपेक्षां कांहीं लोक अधिक हांते. ह्या ठिकाणचें शत्रूंचें ठाणें मीयानीचे ठाण्याप्रमा-

हैदराबाद-
ची लढाई.
ता० २४
मार्च सन
१८४३.

तहाकडे
दुर्लक्ष्य.

सरकार व त्या देशांतले अमीर ह्यांच्या मध्ये पुष्कळ वेळा तहाची बोलणी चालली होती. ह्यांच्या मध्ये तह होऊन त्यांत असे ठरले होते की, इंग्लिशांच्या व्यापाराच्या जिनसांवर जी जकात त्यांच्या कामगारांच्या विद्यमाने पहिल्याने ठरली होती, तिजशिवाय नवीन जकात अमीरांनी बसवू नये. ह्या कराराप्रमाणे ते वागले नाहीत, आणि अशाच त्यांनी पुष्कळ दुसरीं द्वेष वाढण्याजोगीं कृत्ये केलीं; परंतु हीं कृत्ये करण्यास त्यांस कांहीं निमित्तें होती. त्या सरदारांचे मनांत इंग्लिशांशीं संबंध अगदीं असू नये, असे होते; तरी इंग्लिशांनीं आपले तर्फे एक कारभारी सिधहैदराबाद येथे नेमला आणि आपलें सैन्य त्यांच्या मुलखांत ठेवले. ह्याप्रमाणे त्यांचे स्वातंत्र्य जाऊन हिंदुस्थानांतील इतर परतंत्र संस्थानिकांची आणि त्यांची एकच अवस्था झाली.

तहाविषयी
नवीन ठराव
करून ते त्यां-
जकडे मान्य-
तेकरितां पा-
ठवितात.
सन १८४३.

मान्य नव्हते;
इंग्लिशांच्या
कमिशनरा-
वर हल्ला.
ता० १५ फे-
ब्रुवारी सन
१८४३.

अमीर लोकांचे चांगले वर्तणुकेचा संशय आल्यामुळे गव्हर्नर जनरल ह्याने नवा तहनामा तयार करून त्यांजकडे रुजू करण्याकरितां पाठविला. ह्यांतील कलमें अमीरांस आवडण्याजोगीं नव्हतीं. अमीर ह्या वेळपर्यंत इंग्लिशांस खंडणी देत होते त्याबद्दल त्यांनीं कांहीं मुलूख इंग्लिशांस द्यावा; सिंधुनदावरच्या इंग्लिशांच्या आगबोटोंस त्यांनीं कोळसे पुरवावे; आणि नाणें पाडण्याचा जो त्यांस अधिकार होता तो त्यांनीं इंग्लिश सरकारास द्यावा; हीं गवर्नर जनरलानें ठरविलेलीं कलमें होती. ह्या तहास अमीर अगदीं पण कांहीं वेळानें इंग्लिशांचा कमिशनर मेजर औत्रम ह्याने त्यांजकडून त्या तहनाम्यावर सह्या करविल्या. कमिशनराचे व अमीरांचे भेटीच्या अंती, त्यांचे मनांत ह्याजविषयीं कांहीं वाईट वागत आहे, असे उघड दिसून आले; आणि दुसरेच दिवशीं त्यांनीं कमिशनराचे घरावर हल्ला केला ते घर बंडखोर लोकांनीं तिहीं बाजूंनीं घेरिलें. तेथें नजीकच आगबोट होती तेथील तोफांच्या मान्यामुळे चवथे बाजूकडे त्यांचा प्रवेश झाला नाही. चार तासपर्यंत त्या घरांतील पाहरेकरी हल्ला करणाऱ्यांचे कांहीं चालूं न देतां स्वस्थ त्या आगबोटेंत शिरले.

सर चार्लस नेपियर ह्याचे हाताखालचे सैन्य जवळच होतें. ते हैदराबादेजवळ मीयानी येथे दोन दिवसांत आले. तेव्हां तेथे सगळे अमीर सज्ज होऊन मोठे सैन्यानिशीं शत्रूंची वाट पाहतच होते; त्यांचे सैन्यांतील लोक शूर व बळकट होते. ते मजबूत ठिकाणीं होते, आणि त्यांच्या व इंग्लिशांच्या सैन्यांमध्ये फलेली नामक नदी होती. त्या नदीचे पात्र खोल असून त्या वेळेस तिला पाणी

नव्हतें. दांडगे बलोची लोक लढाई करण्यास उत्सुक होऊन डगरीवर जमले होते; आणि सैन्याच्या दोहों वाजूंस दाष्ट झाडी होती, ह्यामुळे दोहींकडे कांहीं धोका नव्हता. शत्रूंचें सैन्य इंग्लिशांचे सैन्यापेक्षां दरीपटीहूनही अधिक होतें, तरी प्रसंग येईल त्याप्रमाणें झटून काम करण्यास इंग्लिश तयार होते.

इंग्लिश लोक तेथें जातांच शत्रूंनीं त्यांजवर तोफांचा मोठा भडिमार चालू केला. इंग्लिशांचे उजवे वाजूंस त्यांचा तोफखाना होता, तेथून तेही उलट भडिमार करूं लागले; शत्रूंनीं आपलें सैन्य किती आहे तें दाखवावें ह्याकरितां इंग्लिशांनीं आपले कांहीं लोक पुढें पाठविले. मग पायदळ नदीच्या पलीकडच्या तटावर हल्ला करण्याकरितां पुढें निघालें, त्यांनीं आपलें काम बजाविल्याकरितां मोठे शौर्यानें चाल केली; परंतु त्यांचें काम फार लांबणीचें व मेहेनतीचें होतें. दोहोंकडे लोक मोठ्या निकरानें लढूं लागले; आणि शत्रूंच्या अघाडीचे लोक इंग्लिशांनीं मगें हटविले, तेव्हांच त्यांचे जागीं दुसरे आले, आणि ते खवळलेल्या इंग्लिश लोकांवरुबर लढूं लागले. आपले शिरांस धक्का लागून ते म्हणून तीं मोठाल्या ढालांच्या आड करून बलोची लोक इंग्रज लोकांमध्ये घुसले, आणि रानटी लोकांसारखे अगदीं जिवावर उदार होऊन लढले. त्यांनीं आपण शरण जाऊन जीवदान मागण्याची आशा धरिली नाही आणि शत्रूकडील कोणी शरण आल्यास त्यांनीं त्यासही जीवदान दिलें नाही. आणि ते आपले शत्रूंचीं झुंजून शेवटपर्यंत झटले. ते त्या खडकाळ जमिनीवर होते ह्यामुळे संगिनींच्या योगानें देखील इंग्लिशांस त्यांस मागे हटवितां येईनासें झालें.

ही जिवावरची लढाई तीन तास चालून मग नाल्याचे पार जाऊन शत्रूंचे उजवे वाजूवर हल्ला करण्याचा घोडेस्वारांस हुकूम झाला. ह्या हल्ल्यांत त्यांस यश मिळून त्यांचेच योगानें त्या दिवशीं इंग्लिशांस जय मिळाला. इंग्लिशांचे संगिनींचा धाट चमकूं लागला, तेव्हां शत्रूंच्या मुख्य भागांतील लोकांचें कांहीं चालेनासें होऊन ते मागे हटले. बलोची लोक मोठे शौर्यानें, धीरानें व कोणास न भितां लढले होते. त्याप्रमाणेंच परत जातांना आपला पराजय झाला, असें त्यांस न वाटतां विजयी लोकांसारखेच ते डौलानें गेले.

दुसरे दिवशीं सकाळीं सहा अमिरांनीं हैदराबाद हें शहर इंग्लिशांचे स्वाधीन करून, आपल्या तरवारी त्यांचे जनरलाचे हातीं दिल्या; तरी कज्या संपला नाही. शत्रु लढाईचे तयारीनेंच सैन्य घेऊन हैदराबादेस येत होते. त्या शहरापासून दोन कोसांवर दबा म्हणून एक गांव आहे, तेथपर्यंत ते आले. तेव्हां इंग्लिशांचें सैन्य त्यांजवर हल्ला करण्याकरितां गेलें. ह्या वेळेस ह्या सैन्यांत पूर्वीपेक्षां कांहीं लोक अधिक होते. ह्या ठिकाणचें शत्रूंचें ठाणें मीयानीचे ठाण्याप्रमा-

हैदराबाद-
ची लढाई.
ता० २४
मार्च सन
१८४३.

णेंच होतें. फलेलीचे डगरीवर ते असून त्यांनी त्या जाग्याची स्वतः-
सिद्ध बळकटी तोफांनी वगैरे फार'वाढविली होती. लढाईचे आरंभी
इंग्लिशांकडून तोफांचा भडिमार ' चालू' झाला, तेव्हां शत्रूंकडील
लोक मरायास लागून त्यांचे सैन्याच्या मध्यभागी धांदल झाली. इंग्लिशांचे
घोडेस्वारांनी मग त्या सैन्याच्या डावे बाजूवर हल्ला केला, तेव्हां त्यांनी नाल्यां-
तून मोठे शौर्याने जाऊन बलोची लोक हाकून लाविले. त्याच वेळेस राणीचे
वेविसावे पलटणीने डावे बाजूचे तटांवर हल्ला करून शौर्याने ते काबीज केले;
आणि कांहीं घोडेस्वारांनी उजवे बाजूवर हल्ला केला. बलोची लोक मीयानीचे
लढाईसमयी जसे शौर्याने लढले तसेच ह्या वेळेस लढले आणि इंग्लिशांचा
नाशही फार झाला.

मग ही लढाई फार वेळ चालली नाहीं. शीयर महंमद, शहा
अमीर लो- महंमद इत्यादि सरदार अद्यापि लढाईचे उद्योगांतच होते; पण
कांस शेवटीं त्यांचे हाताखाली मोठे सैन्य त्यांस मिळना, ह्यामुळे त्यांचा परा-
जिकितान. जय झाला त्यांत मेजर जेकाव ह्याने शीयर महंमदाचा पराजय
सन १८४३ केला, आणि त्यास पळायस लाविले. दुसरी एक लढाई झाली,
तीं इंग्लिशांनी शहामहंमद ह्यास कैद करून त्याचे थोडे लोक
होते ते पळवून लाविले.

मग सिंध देश इंग्लिशांच्या स्वाधीन होऊन त्यांचे ताब्यांत राहिला आणि
तेथे त्यांनी सर चार्ल्स नेपियर हा आपल्या तर्फे कमिशनर नेमि-
सिंध प्रांत ला. अमीर अन्यायाने व निर्दयपणाने राज्य चालवीत होते,
राज्यांत सा- ह्यामुळे ते जाऊन त्यांच्या जागी इंग्रेज आल्याने तेथील लोकांस
मील कर- आनंद झाला असे म्हणतात. हे खरे असो किंवा नसो, परंतु ह्या
तात. सन योगाने त्यांचा नफा झाला एवढी गोष्ट खरी आहे. नवीन रा-
१८४३. ज्यांत पूर्वीपेक्षा चांगली व्यवस्था झाली, प्रतिस्पर्धी सरदारांचे
कज्जे मिटले, व्यापार वाढला, आणि जेथे पूर्वी कोणाचाही प्र-
वेश होणे फार कठीण, आणि प्रतिस्पर्धा फार, अशा सिंधतील मुलखांत आ-
लीकडे कांहीं वर्षे एक बंदर प्रसिद्धीस आले आहे, तेथे व्यापाराची घडामोड
वगैरे फार चालते. असले प्रकारची बंदरे आशिया खंडांत थोडीच आहेत.

ही लढाई संपल्यानंतर ग्वालोर येथे मराठी संस्थान स्वतंत्र होतें, त्यामुळे
गवर्नर जनरलाचे चित्त स्वस्थ नव्हतें. दवलतराव शिंदे पूर्वी
ग्वालोरची इंग्रेजांचा प्रबळ शत्रु असून जनरल वेलस्ली आणि लार्ड हेस्ति-
कृत्ये. गस ह्यांच्या कारकिर्दीत त्यांनी त्याशी तह करून सल्ला केला
होता; तो इ० स० १८२७ त प्रण पावला. तेव्हां त्यास कांहीं

मल नव्हतें, ह्यामुळे त्याचे गादीवर त्याचा कोणीएक संबंधी बसला, तोही मूल झाल्याशिवाय इ० स० १८४३ चे फेब्रुआरींत मरण पावला.

हा राजा मेला तेव्हां त्याच्या बायकोचें वय केवळी तेरा वर्षांचें होतें. तिनें आपले नवऱ्याचा कोणीएक लांबचा संबंधी दत्तक घेतला. तो गादीवर बसून ग्वालेरचा महाराज झाला; पण हा नवा राजा आठ वर्षांचा होता, ह्याकरितां इंग्रजांचे रेसिदेंटाचे म्हणण्याप्रमाणें, मामासाहेब म्हणून एक सरदार होता तो सर्व राज्याचा कारभारी राणीचे लोकांनीं नेमिला.

पुढें ग्वालेरच्या दरबारामध्यें नानाप्रकारचीं कंत्राटे होऊं लागलीं. ज्या लोकांस अमलाची इच्छा होती, ते व खुद्द राणी हीं नेहमीं सर्व प्रकारांनीं मामासाहेबाच्या विरुद्ध असत; ह्यामुळे त्यास कारभारी होऊन नुकते तीन महिने झाले तों, तो कामावरून निघाला, तेव्हां इंग्रजांपाशीं आश्रय मागून त्यांचे मुलखांत त्याला रहावें लागलें. दादा खासगीवाला हा मनुष्य इंग्लिशांचा अगदीं प्रतिपक्षी होता. त्याची मामासाहेबाचे जाग्यावर नेमणूक झाली. ग्वालेर सरकारानें इंग्रजांनीं नेमिलेला कारभारी कामावरून काढून रेसिदेन्तास न विचारतां त्याचे जागीं दुसरा नेमिला. ही गोष्ट इंग्रज व शिंदे ह्यांचेमध्ये तह झाला होता त्याचे विरुद्ध झाली, तेणेंकरून गवर्नर जनरलाची इतराजी झाली, ह्याकरितां खासगीवाल्यास ग्वालेरचें दरबार बंद होण्याचा हुकूम झाला.

इतकें झालें तरी त्या दरबारांतील प्रतिस्पर्धा व कंत्राटे मिटलीं नाहींत. तेथील सरदारांस आपला सर्वांवर अंमल असावा, अशी इच्छा होती, ह्यामुळे त्यांचा एकमेकांवर भरंवसा नसे, आणि दरबारामध्येंच अशी गडबड असल्यामुळे सर्व देशांत दंगे होत होते.

सैन्यही मोठें सबळ होतें, ह्यामुळे इंगा करण्यास किंवा लुटालूट करण्यास तें तयार होतें. मराठे लोकांचे फौजेंत नीट बंदोबस्त व व्यवस्था नसून लोक आपलेवरचे अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन नव्हते, आणि त्यांस आपलें सामर्थ्य मोठें असें वाटत होतें; ह्यामुळे लढाई करण्याची त्यांस फार उत्कंठा होती. त्यांच्यामध्ये कांहीं युरोपियन अधिकारी होते त्यांतील बहुतेकांस ह्या वेळेस त्यांनीं काढून टाकिलें; ह्यावरूनच त्या सैन्याचें सामर्थ्य व धमक कितती होती हें सहज लक्षांत येईल.

तुम्ही करितां हें फार वाईट आणि असाच जर क्रम चालवाल तर परिणाम चांगला होणार नाहीं, असें राणी आणि तिचे मुत्सद्दी ह्यांस गवर्नर

इंग्लिशांचे जनरलाने पत्र पाठविले, परंतु त्याकडे कोणी लक्ष दिले नाही; लष्कर येते. तेव्हां सभोवतालचे देशाचा बचाव होऊन तेथे स्वस्थता व्हावी, सन १८४३. ह्यास्तव काँग्रेस येथे सर ह्युगो ह्याचे हाताखाली कांहीं महिन्यां-पूर्वी सैन्य जमले होते, त्यास कूच करण्याचा हुकूम करणे शेवटी त्यास अवश्य झाले. गवर्नर जनरल जातीने त्या सैन्याबरोबर मराठ्यांचे मुलखांत आला; तेव्हां लागलेच त्या सरकाराने इंदोरा खासगीद्वारास इंग्लिशांचे स्वाधीन केले, परंतु देशांत स्वस्थता होऊन दरबारामध्ये बखेडा नाहीसा झाल्या-शिवाय फौज परत नेता येत नाही, म्हणून दिवसें परत जाऊं नये असा ठराव झाला. फौज चंबळा नदीपर्यंत आली होती, तेव्हां मराठे सरदारांनी गवर्नर जनरलास पुष्कळ वेळा अशी विनंती केली की, मराठी सैन्यांतील लोकांमध्ये बंदोबस्त व व्यवस्था अगदी नाही, आणि ते आमच्या स्वाधीन नाहीत, यास्तव आपले सैन्य नदी उतरून पार आले, तर ते शत्रूंचे सैन्य आले असे समजतील आणि तेणेकरून कलागत होईल आणि हे तर आपणांस आवडणार नाही; कारण देशांतला बखेडा मोडून नीट व्यवस्था करण्यासाठी महाराजांचे मित्र म्हणून येथे आम्ही आलों असे आपण म्हणतां, ह्याकरितां कसेही करून आपले सैन्य नदीचे आलीकडे येऊं नये अशी तजवीज करावी. मग गवर्नर जनरलाने एक दिवस नेमून असा ठराव केला की, ते दिवशीं महाराजाने भेटीस यावे आणि तो त्या दिवशीं न आला, तर इंग्लिशांचे सैन्याने चंबळा नदी उतरावी.

ही मुदत संपली तरी महाराज भेटीस आला नाही, म्हणून सैन्य चालते झाले. बाबू शितोळे हा शिद्याकडील सरदार आपणास अनुकूल आहे असे इंग्लिशांस वाटत होते, आणि तोच शिद्याचे दरबारांतून मराठ्यांचे तर्फेने तह करण्याकरितां आला, तेव्हां वाद तुटून चांगले रीतीने सल्ला होईल असे इंग्लिशांस वाटले; पण तो सरदार इंग्लिशांचे छावणींतून मराठ्यांचे सैन्यांत गेला आणि त्याचे हाताखाली कांहीं सैन्य येऊन त्याचा तो मुख्य झाला. २९ वे दिसेंबरास खुद्द सर ह्युगो ह्याचे हाताखालचे लोक शत्रूंच्या दृष्टीसमोर आले, तेव्हां ते महाराजपूर ह्या गांवाजवळ तयारीनेच होते. मराठे लोक मोठे मजबूत ठिकाणी असून त्यांनीं पुष्कळ मोठमोठाल्या तोफा तेथे ठेविल्या होत्या, त्या तोफांच्या योगाने इंग्लिशांचा मोठा नाश झाला; तेव्हां त्यांनीं शत्रूंस तेथून त्या गांवाकडे हांकून लाविले. तेथे एक निकराची लढाई झाली, तींत मराठे आपले हातांतून रंजकेच्या बंदुका फेंकून देऊन आपल्या शत्रूंची मोठे झटून लढले. ह्या वेळेस लढणारे लोकांस पाठवळ देण्याकरितां जनरल वेलिंग्टन साहेब त्या गांवांत दुसऱ्यां भाजून शिरला. मग त्यानें

महाराजपूर-
ची लढाई.
ता. २९ दि-
सेंबर. सन
१८४३.

अठ्ठावीस तोफा घेऊन शत्रूस महाराजपुरांतून हांकून दिलें, आणि आपण पुढें चाल करून कोंडा ह्या ठिकाणीं तीन मजबूत तट होते त्यांवर हल्ला केला. मराठे मोठे शौर्यानें लढून अगदीं शेवटपर्यंत आपले तोफांपासून हलले नाहींत; पण त्यांस पळून देतां इंग्लिशांनीं तेथल्याथें काढून टाकिलें. ह्या वेळेस इंग्लिशांस पुरता जय मिळाला खरा, परंतु त्यांचा नाश फार झाला; कारण फारच लोक व सरदार मेलें. °°

जनरल ग्रे ह्याचे हाताखालची सैन्याची टोळी ग्वाल्लेरचे मुल- पन्धारची
खांत दुसऱ्याच रस्त्यानें शिरली होती, तिनें त्याच दिवशीं पन्धार लढाई. ता०
मुक्कामीं शत्रूशीं दुसरी लढाई केली. इंग्लिशांच्या सभोवतालचे २९ दिसें-
डोंगरावर जे मराठे होते, त्यांचा इंग्लिशांनीं डोंगराडोंगरांवरून वर. सन
पाठलाग केला आणि त्यांच्या तोफा घेतल्या; ह्यामुळे लढाई सो- १८४३.
डून त्यांस पळून जावें लागलें.

इंग्लिशांस ह्याप्रमाणें दोनदां जय मिळाला, तेव्हां गवर्नर जनरलाच्या बोल-
ण्यास मान्य व्हावें, असें राणी आणि तिचे मुत्सद्दी ह्यांचे मनांत
आलें. महाराज स्वतः राज्य चालविण्याजोगा मोठा होई तोंपर्यंत राणी शरण
ग्वाल्लेरचें राज्य पंचांनीं चालवावें; त्यांनीं इंग्रजांकडील रेसिदेंताचे येते. सन
मतानें नेहमीं कारभार करावा; मराठ्यांचें सैन्य अगदीं थोडें अ- १८४४.
सावें; ग्वाल्लेर येथें इंग्लिशांची फौज ठेवून तिचा खर्च तेथील
सरकारानें आपले वसुलांतून द्यावा, आणि राणीचे हातीं कांहीं अंमल न ठेवितां
तिची अब्रू राहून उपजीविका होण्यास्तव तिला मोठी नेमणूक करून द्यावी;
असा ठराव झाला.

वर सांगितल्याप्रमाणें ठरलेल्या तहास महाराज आणि मराठे मुत्सद्दी मान्य
झाले. ह्याप्रमाणें ग्वाल्लेर येथें झालेल्या अडंगा मोडून, इंग्लिशांविषयीं
तेथें वैरभाव उत्पन्न होत होता तो मोठे चलाखीनें गवर्नर जनर- महाराजांब-
लानें नाहींसा केला, आणि तो कलकत्यास निघून गेला. ही रोबर तह.
लढाई संपल्यावर लो हिंदुस्थानांत फारवेळ राहिला नाहीं. चोहों- सन १८४४.
कडे स्वस्थता न राखितां लढाईत आनंद मानून त्यानें सिंध व
ग्वाल्लेर ह्या ठिकाणीं लढाया केल्या, असें कोर्ट आफ् दैरेक्टर्स लार्द एलिन्-
ह्यांस वाटलें, म्हणून त्यांची त्याजवर गैरमर्जी झाली, आणि चरो ह्यास प-
ब्रिटिश सरकारचें देखील मत न घेतां ती मोठी जागा सोडून रत बलावि-
देण्याविषयीं त्यांनीं त्यास लिहून पाठविलें. त्याचे जाग्यावर सर तात. सन
हेन्री हॉर्दिंग ह्याची नेमणूक झाली. १८४४.

ह्याप्रमाणें लार्ड एलिन्बरो साहेबाची अप्रतिष्ठा झाली, तरी त्यानें लढाईत जय मिळवून हिंदुस्थानांत स्वस्थता केली; बंडखोर संस्थानामध्ये त्यानें इंग्रजांचा अंमल कमी होऊं दिला नाही, आणि ह्यांची कीर्ति मार्गे रहाण्याजोगें कांहीं अंशीं त्यानें गवर्नर जनरलाचें काम केलें नसलें, तरी त्यानें आफगानिस्थानचे डोंगरांमध्ये आपले देशाचें नांव गाजवून, तेथें प्राप्त झालेलीं संकटें दूर केलीं, आणि बंदीत पडलेले इंग्रज लोक सोडविले. ह्या गोष्टी त्याच्या विसर पडूं देण्याजोग्या नाहींत.

एकुणिसावा भाग समाप्त.

भाग विसावा. पंजावांतील लढाई.

इसवी सन १८४४ पासून सन १८४७ पर्यंत.

सर हेन्री हार्डिंग—शीख—रणजितसिंगाचा मृत्यु—लाहोर येथे गडबड—
शीख लोकांचे सैन्याचे धैर्य—ते सैन्य ब्रिटिश हिंदुस्थानावर स्वारी करिते—
इंग्लिशांचे सैन्य येते—मुडकीची लढाई—शीख लोकांची सभोवती खंदक
खणलेला अशी छावणी—फेरोजशाह येथील लढाई—रणभूमीवर रात्र होते—
जय—शीख लोक परत येतात—सर हारी स्मिथ ह्यास लुधियाना येथे पाठवि-
तात—अलिवलची लढाई—सोबरांनची लढाई—इंग्लिशांचे सैन्य सतलज
नदी उतरते—गुलाबसिंग तहाचे बोलणे लावितो—महाराज व गवर्नर जनरल
ह्यांची भेट—सल्ला—इंग्लिशांचे लष्करापैकी कांहीं भाग लाहोरास रहातो व
बाकीचे लोक परत येतात—लार्ड हार्डिंगच्या कारकीर्दीची अखेरी.—

सर हेन्री हार्डिंग साहेब हा हिंदुस्थानांत आला, तेव्हां तेथे स्वस्थता राख-
ण्याचा त्याचा वास्तविक मनोदय होता. पण लवकरच लढाई
करण्याचा त्यास प्रसंग आला. नवीन शत्रूंनी म्हणजे शीख लो- सर हेन्री
कांनी इंग्लिशांच्या मुलखावर हल्ला केला. ह्याकरिता त्यांस हा- हार्डिंग सा-
कून देणे प्राप्त झाले. ह्या वेळेच्या पूर्वीच्या इतिहासांमध्ये ह्या हेब येतो. स-
लोकांचे नांव फारवेळां आले नाही; तरी इंग्रजांचे राज्याचा उ- न १८४५.
त्कर्ष होत असतांनाच त्यांचे प्राबल्य वाढले. त्यांचा पंथ ख्रिस्ती
शकाच्या सोळावे शतकांत उत्पन्न झाला, तेव्हां त्यांचा मुख्य शीख.
नानक म्हणून एक गरीब मनुष्य होता. त्याने हिंदुधर्मातील
कांहीं मते व मुसलमानी धर्मातील कांहीं मते घेऊन, त्यांचा एक नवीन धर्म
बनविला आणि त्याचा तो लोकांमध्ये उपदेश करूं लागला. ह्या लोकांस औ-
रंगजेबाने फार छळिले; तेव्हां गुरु गोविंद हा त्यांचा मुख्य असतां आपले
मूळचे स्वरूप एकीकडे ठेवून ते धर्मशील होते त्याप्रमाणे लढाऊ लोकही बनून
गेले. मोंगल लोकांचे राज्य लयास जाऊं लागले, तेव्हां त्यांनी पुष्कळ मुलू-
ख मिळविला. रणजितसिंगाचे राज्यांत ते फार प्रबल झाले. फ्रान्स देशांतील
व इटाली देशांतील लोक त्यांचे सैन्यांतील लोकांस कवाईती वगैरे शिकवीत
असत; ह्यामुळे ते लोक लढाईचे कामांत हुशार होऊन गेले होते; तोफखाना
तर फारच उत्कृष्ट होऊन गेला होता, ह्यामुळे शीख लोकांचे शिपाई ज्या ज्या
शत्रूंनी लढाई करित त्यांचा त्यांचा ते पराभव करून टाकीत. रणजितसि-
गाने इंग्रजांशी तह केला होता: पण तो इ० स० १८३९ त पंजाबांत अ-
म्हणजे अफगानिस्थानांत लढाई होत होती त्या वेळेस व्यवस्था.

मरण पावला. तो मेल्यावर त्या देशांत फार गडबड होऊन गेली; मुख्य शहरांत अंदाधुंदी होऊन बंदे होऊं लागलीं. मारिकच्यांच्या हातून वरचेवर मुडदे पडत असत, आणि ह्याप्रमाणें दंगल होत असतां त्या सैन्याचें प्राक्कथ्य मोठें होतें. इ० स० १८४५ त धुलीपसिंग ह्या शीख लोकांची राज्यकारभाराची स्थिति. नांवाचा एक लहान मुलगा लाहोरास महाराज होता. तो लहान होता म्हणून त्याची आई राज्यकारभार चालवीत होती. तिनें ह्या वर्षाचे प्रारंभीं कांहीं उलटापालट झाल्यावर, आपला भाऊ वजीर नेमला; पण ह्याप्रमाणेंच दुसरी उलटापालट झाली, तेव्हां तो मारला गेला, आणि राजा गुलाबसिंग म्हणून जो एक सरदार होता, व ज्याचें लोकांमध्ये वजन होतें, त्यास कारभारी हें नांव प्राप्त झालें नाहीं, तरी त्या हुद्याचा अंमल त्याचे हातीं आला. ह्याप्रमाणें दंगा व धांदल चालली असतां शीख लोकांचे सैन्यानें इंग्रजांचे मुलखावर हल्ला करण्याचा निश्चय केला; कारण त्या सैन्यास नेहमीं लढाई करण्याची उत्सुकता असून रिकामें राहणें आवडत नव्हतें. आपल्याजवळचे बेकैदी लोक नाहींतसे व्हावे, ह्याकरितां महाराजाची आई व तिजकडचे लोक ह्यांनीं तुम्हीं आपला उद्देश सिद्धीस न्यावा अशी सैन्यास भर दिली; आणि सैन्याच्या त्या उद्देशास अनुकूल होण्याची इच्छा गुलाबसिंगानेही बाह्यात्कारीं दाखविली. पण वास्तविक पाहिलें असतां, ह्या कृत्याचा परिणाम दृष्टीस पडे तोपर्यंत वैरभावाचें कोणतेंही कृत्य त्यानें केलें नाहीं.

शीख लोकांचे सैन्यानें चाल केल्यावरून गवर्नर जनरलास संशय आल्यामुळें, त्यानें कांहीं लोक सरहद्दीवरचे लोकांस मदत करण्याकरितां पाठविले. तेथें लुधियाना व फिरोजपूर हीं दोन इंग्लिशांचे लष्कर येतें. चीं ठाणीं होती. ज्या प्रदेशावर शीख लोक हल्ला करतील असें वाटलें, तिकडे गवर्नर जनरल जातीनें गेला. बारावे दिसेंवरास त्या लोकांस राग येण्याजोगें इंग्लिशांनीं कांहीं केलें नसतां, ते सत्रज नदी उतरून इंग्लिशांचे मुलखांत शिरले, आणि फिरोजपुरापासून पांच कोसांवर फिरोजशाहा येथें छावणी देऊन मोरचेबंदी करूं लागले. अंबाला येथील सर ह्यूगो ह्याचे हाताखालचे लोकांनीं होईल तितकी जलदी करून, लुधियाना एथील लोकांस येऊन मिळावें असा हुकूम झाला. ते लोक दिसेंबरचे अठरावे तारखेस मुडकी ह्या गांवां आले. तेव्हां कूच केल्यामुळें ते फार थकले होते. पण शीख लोकांचें सैन्य आपणांवर हल्ला करण्याकरितां येव आहे, असें त्यांस समजल्यामु-

मुडकीची लढाई. ता० १८ दिसेंबर सन १८४५.

ळें त्यांस विश्रांति घेण्यास देखील पुरता वेळ सांपडला नाही. मग लवकरच श्रम व क्षुधा ह्यांचा त्यांस विसर पडून ते लोक लढाईचे तयारीनें शत्रूंनीं तोंड देण्याकरितां निघाले. तेथील जमीन सपाट होती, पण कांहीं ठिकाणीं लहानशी झाडी होती. तिचे आड शत्रूंनीं आपलें पायदळ व तोफखाना ठेविला होता. इंग्लिश कूच करीत असतांना शत्रु त्यांजवर तोफांचा मारा करूं लागले, तेथहां तेही मोठ्या कडाक्यानें उलट मारा करूं लागले, मग इंग्लिशांचे घोडेस्वार शत्रूंच्या सैन्याचे दोहों बाजूंवर हल्ला करण्याकरितां पुढें चालले. ही इंग्लिशांची चलाखी पाहून शत्रु घाबरून गेले असतां इंग्लिशांचें पायदळ पुढें सरसावलें, आणि त्यांतील लोकांनीं शीख लोकांस जाग्याजाग्यावरून हांकून देऊन त्यांच्या सर्व तोफा घेतल्या. तांच्यांच्या उजेडामध्ये लढाई कांहीं वेळ चालून शेवटीं इंग्लिशांस जय मिळाला. त्यांनीं पूर्वी ह्या भवीन शत्रूस तुच्छ मानिलें होतें, परंतु ह्या पहिले लढाईत त्यांस असें दिसून आलें कीं, शीख लोक मोठे चतुराईनें व अपूर्व शौर्यानें लढतात. ह्या वेळीं इंग्लिशांचा फार नाश झाला, आणि जलालाबाद येथें पराक्रम करून त्या शहराचें ज्यानें संरक्षण केलें, तो सर रावर्त सेल ह्या प्रसंगीं मारला गेला.

फिरोजशाह येथें मोरचेबंदी केलेली छावणी होती. तिकडे शीख लोक परत गेले. फिरोजपूर येथील टोळी इंग्लिशांच्या मदतीस आल्यावर ते २१ वे तारखेस शत्रु तटबंदीत असतां त्यांजवर हल्ला करण्याकरितां गेले. त्या तटबंदीत शंभरांपेक्षांही अधिक तोफा होत्या, ह्यास्तव ती फार मजबूत होती. शीख लोक पुष्कळ असून लढाई करण्याविषयीं उत्सुक होते. तेथील मोरचेबंदी केलेली छावणी चौकोनाकृति होती, तिची जी बाजू लांब होती ति-कडून इंग्लिशांनीं हल्ला केला. इंग्लिशांचा तोफखाना शीख लोकांच्या तोफखान्याप्रमाणें मजबूत नव्हता; तरी तोफांचा मारा शत्रूंचा सुद्धा झाला असतां, पायदळांतील लोकांनीं शत्रूंच्या भयंकर मोरच्यांवर हल्ला करून त्यांच्या छावणीत आपला शिरकाव केला; मग मोठी भयंकर लढाई झाली. तीत शीख लोकांस भावेश येऊन धर्माचे उत्कंठेनें ते वेडे होऊन गेले, आणि रानटी लोकांसारखे जिवावर उदार होऊन लढले. जखमा लागून दुर्बल होऊन जे इंग्लिशांचे लोक धरणीवर पडले होते, त्या सर्वास त्यांनीं ठार मारिलें, आणि त्या लढाईत पुष्कळ सुहंग उडाले म्हणून ती फारच भयंकर झाली.

इकडे सर जान लित्लर ह्याची टोळी शत्रूंचे डावे बाजूंवर हल्ला करण्याकरितां गेली, पण तिला इतरांसारखा जय मिळाला नाही. हल्ला करणारांमध्ये कत्तल फारच उडाली. आणि एके ठिकाणीं मोरचा अर्धचंद्राकृति होता,

फिरोजशा-
ह येथील ल-
ढाई. ता०
२१ दिसेंबर
सन १८४५.

तेथें तर राणीचे एका पलटणीचा इतका नाश झाला कीं, तिला मार्गेच हटावें लागलें.

ह्याप्रमाणें मोठे झपाऱ्यानें लढाई चालून तोफांचा कडकडाट चालला असतां रात्रीचा समय प्राप्त झाला. इंग्लिशांस कांहींसा जय मिळून रणभूमीवर शीख लोकांचे छावणींत त्यांचा शिरकाव झाला होता; पण अद्यापि त्यांनीं शत्रु येथून हांकून दिले नव्हते. अंधकार पडला ह्यामुळे कांहीं वेळ लढाई बंद झाली. इंग्लिश लोक आपले शत्रूंचे जवळच होते व त्या वेळेस अंधकार होता, ह्यामुळे मित्र कोणता व शत्रु कोणता हें ओळखतां येत नसे; पण मधून मधून, ज्या तोफा अद्यापि शत्रूंच्या स्वाधीन होत्या, त्यांतून इंग्लिशांवर गोळे येत असत. हे इंग्लिशांचे लोक लढाईचे पूर्वी आठ कोस चालून आले होते. ह्यामुळे फार थकून त्या वेळीं त्यांस क्षुधेनें व थंडीनें फार श्रम होत होते, परंतु गवर्नर जनरल व कमांडर इनचीफ हे तेथें त्यांच्या बरोबर हाल सोशीत होते, ते त्या शूर लोकांस धीर देत असत.

पहांट झाल्याबरोबर लढाई पुनः सुरू झाली. इतके हाल झाले असून त्या धीरवान् गोरे लोकांस पुष्कळ आवेश व उत्कंठा होती. त्यांच्या जय अंगीं विलक्षण वीरश्री येऊन त्यांनीं शत्रूस जिकण्याचा निश्चय केला. सर हेन्री हार्डिंग हा सर ह्यूगो ह्याचे हाताखालीं दुय्यम होता तो डावे बाजूचे लोकांचा, आणि कमांडर इनचीफ हा उजवे बाजूचे लोकांचा, मुख्य होऊन ते दोघे पायदळानिशीं जय मिळविण्याकरितां निघाले. ते हल्ला करूं लागले तेव्हां त्यांचे पुढें कोणाचें कांहीं चाललें नाहीं. त्यांनीं शीख लोकांस मार्गे हटवून त्यांच्या ७८ तोफा घेतल्या. ह्याप्रमाणें इंग्लिशांनीं शीख लोकांचे सैन्याचे एका टोळीचा पराजय करितांच दुसरी आली. शीख लोकांचा एक सरदार तेजसिंग ह्याचे हाताखालीं त्यांनीं ३०००० लोक शिलकेस ठेविले होते, ते विजयी लोकांबरोबर लढून मोरचेबंदी पुनः आपले स्वाधीन करून घेण्याकरितां पुढें सरसावले. इकडे इंग्लिशांच्या पायदळांतील शूर लोकांस दोहोंकडून घोडेस्वारांचा आश्रय होताच; तेव्हां त्यांनींही पुनः हल्ला केला. तेजसिंगाचा पराजय करून त्यांनीं त्याचे सैन्याचा नाश केला, तेव्हां त्या सैन्यास सतलज नदी उतरून पळून जावें लागलें.

गोरे लोकांनीं फिरोजशाहा येथें पराक्रम केला त्याप्रमाणें त्यांनीं कधींही केला नसावा. ह्या वेळच्याप्रमाणें शूर सरदार त्यांजवर कधींही नव्हते ह्यांत तर संशयच नाहीं. लढणारे लोकांचे जे हाल होत होते त्यांमध्ये त्यांचा वांटेकरी गवर्नर जनरल असून त्याची सर्वांवर कृपादृष्टि होती. आपलेबरोबरचे लढणारे सर्व लोक आणि विशेषकरून जखमी झालेले लोक ह्यांस आपलेकडून

होईल तितकें साह्य करून, त्यानें त्यांचें कांहीं कमी पडूं दिलें नाहीं. प्रत्येका-
जवळ जाऊन त्यास तो धीर देत होता, ह्यामुळे सर्वास आनंद होत असे; अन्न-
वस्त्राची कमताई कोणास असल्यास तो तत्काळ पुरवीत असे, कोणी धीर सोडूं
लागले, म्हणजे आपला हात तुटला होता तो पाहून त्यांस धीर यावा, अशा
हेतूनें त्यांस तो आपली रिकामी अस्तनी दाखवी, आणि त्यांस प्रिय जो स्वदेश
त्याविषयीं गोष्टी सांगत असे.

इंग्लिश लोकांचा पुष्कळ नाश होऊन जेथें त्यांस जय मिळाला तेथेंच ते
राहिले; कारण तोफखाना ज्यास्ती वाढून लोकांची मदत मिळा-
ल्याखेरीज त्यांचा लाहोराकडे जाण्याचा कांहीं उपयोग नव्हता. शीख लोक
इंग्लिश लाहोरास जाईनात; तेव्हां त्यांस धैर्य नाहीं, असें शीख पुनः सतलज
लोकांस वाटल्यावरून त्यांनीं सतलज नदी उतरून पुन्हा इंग्लिश उतरतात.
लोकांचे मुलखावर हल्ला केला, तेव्हां अर्थतः ज्यास्ती लढाया
होण्याचा प्रसंग आला; शत्रूंनीं लुधियानावर हल्ला करितों असा धाक घातला;
ह्यास्तव कमांदर इन्चीफ ह्यानें एके टोळीनिशीं सर हारी स्मिथ ह्यास त्या
शहराचा बचाव करण्याकरितां पाठविलें. सर हारी स्मिथ ह्यास वाटेनें कांहींका
ठिकाणीं थोडथोडे शीख लोक भेटत गेले आणि त्या वेळेस चकमकीही झड-
ल्या, त्यांत सर्वदां इंग्लिशांस जय मिळाला नाहीं; पण असल्या लढाया क्षुल्लक,
ह्यामुळे त्यांमधील जय अपजय ह्यांनीं कांहीं नफा नुकसान झालें नाहीं. सर
हारी स्मिथ ह्यानें लुधियाना येथून शत्रूंचा तळ उठविला; आणि तेथील व आ-
पलेबरोबरचे लोक एकत्र करून तो शत्रूंनीं तोंड देण्याकरितां अलिवालाकडे
गेला. शीख लोकांजवळ ५६ तोफा असून मातीच्या भित्तींची मजबूत तटबंदी
करून, ते तिचे आड राहिले होते. त्या वेळेस इंग्लिशांचे लोक शीख लोकां-
च्या निमे देखील नव्हते. इंग्लिश लोक जवळ येऊं लागले तेव्हां शत्रूंनीं त्यां-
जवर तोफांचा मारा चालू केला; तेव्हां शत्रूंचे छावणीचें ठिकाण नीट लक्षांत
यावे ह्याकरितां सर हारी स्मिथ ह्यानें आपले लोकांस कूच बंद करण्याचा
हुकूम केला; मग ती छावणी नीट रीतीनें पाहून त्यानें पुनः चाल
केली आणि पहिल्यानें अलिवालावर हल्ला केला; कारण तें गांव अलिवालची
हस्तगत झालें म्हणजे शीख लोकांची छावणी घेण्यास कठीण लढाई. ता०
पडणार नाहीं असें होतें. त्यांनीं तें गांव लवकरच घेऊन शत्रूस २८ जाने-
सतलज नदीचे पलिकडे हांकून दिलें, आणि ते पळून गेल्यावर, वारी सन
त्यांचा दारूगोळा वगैरे सर्व युद्धसामग्री व तोफा, हीं इंग्लिशांचे १८४६.
हातीं सांपडलीं. ह्या वेळीं शीख लोक मोठे शौर्यानें लढले. सो-
ळावे भालवाल्याचे पलटणीनें त्यांजवर हल्ला केला, तेव्हां पुढें येणारे स्वारांशीं

आपल्या ढाला व तरवारी घेऊन ते मोठ्या आवेशानें लढले. ही लढाई झाल्यावर सर हारी स्मिथ मुख्य सैन्यास येऊन मिळाला.

शत्रूचे पुष्कळ लोक अद्यापि सतलन नदीचे कांठचे डावे बाजूवर होतेच; ते

सोब्रान ह्या गांवीं आपले छावणीची जागा मजबूद करीत होते.

इंग्लिश व त्या ठिकाणास छावणी असें म्हणावें ह्यापेक्षां किल्ला हें नांव द्यावें शीख ह्यांची हें बरें, कारण तें तसेंच दिसत होतें. इकडे इंग्लिशांचे साह्यास तयारी. कांहीं लोक येऊन पुष्कळ तोफा व दारूगोळा वगैरे सामान आलें;

आणि शत्रूवर हल्ला करण्याची नलाहोराकडे कूच करण्याची सर्व

तयारी झाली. फेब्रुआरीचे दाहावे तारखेस पहांटेसच लोक हत्यारें घेऊन हल्ला

करण्यास सिद्ध होते. चोहोंकडे दाट धुकें पडलें होतें, तरी तें

सोब्रानची कमी व्हावयास लागतांच इंग्लिशांनीं तोफांचा मारा चालू केला.

लढाई. ता० एकसारखे तीन तास इंग्लिशांचे तोफांचा कडकडाट व कळकी

१० फेब्रु- वाण व कुलपी गोळे ह्यांचा दणदणाट चोहोंकडे चालला होता;

आरी सन त्यावर जो शत्रूंनीं उलट मारा केला त्याच्या योगानें कांहीं झालें

१८४६. नाहीं. हा इंग्लिशांचे नुस्ते तोफांचाच मारा तटबंदीचा नाश

करून तेथून शत्रूस हांकून देण्यापुरता नव्हता, ह्यामुळे घोडेस्वार

व पायदळांतील लोक हे केवळ मौज पाहातच राहिले नाहींत. इंग्लिशांचे

पायदळांतील लोक मातीच्या कोटावर हल्ला करण्याकरितां पुढें सरसावले.

तेव्हां एक लढाई झाली, तींत इंग्लिशांचे फार लोक मेले. इंग्लिश लोक हल्ला

करीत होते तेव्हां शीख लोकांनीं आपले तोफांच्या योगानें त्यांचा सप्पा उड-

विला, मग कांहीं ठिकाणीं त्यांस वरचेवर मार्गें हटण्याचा प्रसंग आला; तरी

ते दमदार व धैर्यवान् ह्यामुळे शेवटीं त्यांसच जय मिळाला. त्यांनीं तोफांच्या

अगदीं संनिध जाऊन संगिनींच्या जोरानें त्या घेतल्या. इकडे तटबंदीला लहान

लहान भोकें पडलीं होतीं त्यांतून घोडेस्वार दर एकांत दोन दोन तीन तीन

ह्याप्रमाणें जाऊन सगळे आंत शिरले; आणि समोरचे बाजूस सगळ्यांनीं एकत्र

होऊन शीख लोकांचे गोलंदाज आपल्या ठिकाणीं असतां त्यांजवर हल्ला केला.

इंग्लिशांनीं हांकून दिल्यावर सर्व शीख लोक पळून नद्दीपाशीं गेले; तेथेंही

त्यांजवर घोडेस्वारांकडील तोफांचा भडिमार होत होता. कांहीं लोक गोळे,

वाण वगैरे लागल्यानें पडून मेले; कांहींजण नदी उतरून जातांना मध्यें बुडाले;

आणि लाहोरास फारच थोडे जाऊन पोहोंचले. हिंदुस्थानावर हल्ला करून पर-

देशचे लोक जे इंग्लिश, त्यांस जिंकण्याची शीख लोकांनीं प्रतिज्ञा केली असून,

त्यांसच उलटें इंग्लिशांनीं जिंकिलें.

ही लढाई झाल्यावर तेच दिवशीं संध्याकाळीं इंग्लिशांचे सैन्यांतील कांहीं

लोक सतलज नदी उतरून गेले. दोन तीन दिवसांत ते कसुरास जाऊन पोहोचले; तेथून लाहोर फार लांब नव्हतें. महाराजाचे इंग्लिश लीक आईनें तह करण्याकरितां गुलाबसिंगास. पाठविलें होतें; त्याची लाहोरावर व गवहरनर जनरलाची त्या ठिकाणीं गांठ पडली. इंग्लिशांचें येतानः सैन्य पुढें चाललें होतें तें बंद करावें, असें गुलाबसिंगाचे पहिल्यानें मनांत होतें, पण सर हेन्री, हार्दिंग ह्या गोष्टीस मान्य होईना; कारण शीख लोकांचा पुरता अपमान व्हावा, आणि इंग्लिशांचे सैन्यानें लाहोरास जाऊन तेथें तहाचीं कलमें सांगावीं, असें त्याचे मनांत होतें. गवहरनर जनरल साहेबाची भेट घेण्याकरितां तो महाराज इंग्लिशांचे छावणींत आला, तेथें त्या साहेबानें त्याजवर कृपादृष्टि ठेवून त्याचा चांगला सन्मान राखिला, आणि कांहीं दिवसांनीं लाहोरास आलेले आपले सैन्यावरचे अधिकारी त्याजबरोबर देऊन त्यास राजवाड्यांत पोहोचविलें, ते अधिकारी आपले लोक घेऊन किल्ल्यावर राहिले; आणि कांहीं दंगा धोपा न होतां शहरही त्यांचे स्वाधीन झालें. मार्च महिन्याचे आठवे तारखेस तह ठरून त्या- लाहोर स्वाधीन होतें. प्रमाणें शीख लोकांनीं लढाईचे खर्चाबद्दल इंग्लिश सरकारास लाहोर स्वाधीन होतें. पुष्कळ पैसा दिला; बीया व सतलज ह्या दोन नद्यांच्या मधला महाराजाव- त्रिकोणाकृति मुलूखही त्यांनीं इंग्लिशांस दिला; त्यांनीं आपले रोबर तह. सैन्याचीं हत्यारें घेऊन, नुकत्या लढाया झाल्या त्यांत इंग्लिशांनीं ता०८ मार्च न घेतलेल्या तोफा त्यांच्या स्वाधीन केल्या; आणि इंग्लिश सर- सन१८४६ कारास पाहिजे होता तितका पैसा देण्याचें सामर्थ्य लाहोर सर- कारास नव्हतें, त्याबद्दल त्यांनीं त्यांस आणखी कांहीं मुलूख त्याचेबरोबर दिला; तो पुढें इंग्लिशांनीं गुलाबसिंगास नजर केला, आणि त्याच्याबरोबर त्यांनीं निराळाच तह करून त्याच्याशीं स्नेह केला; कारण त्यानें ह्या लढाईत निःपक्षपात राहून लाहोर सरकाराशीं इंग्लिशांचे मनाप्रमाणें तह करण्यास पुष्कळ मदत केली.

ह्याप्रमाणें इंग्लिशांनीं शीख लोकांचा पुरता पराजय केला. त्यांनींच पहिल्यानें हिंदुस्थानावर हल्ला केला असून इंग्लिशांनीं त्यांस तेथून हांकून देऊन त्यांच्या देशावर उलटा हल्ला केला. ते जय मिळवून शेवटची लुटालूट करण्याविषयीं फार उत्सुक होते, पण त्यांसच जिंकून व्यवस्था. इंग्लिशांनीं त्यांचे ताब्यांतला मुलूख कमी केला, कलकत्यास जाऊन परदेशचे लोक जे इंग्लिश त्यांस हांकून देण्याचे ते मनामध्ये पोकळ बेत करीत होते; परंतु प्रत्येक लढाईत त्यांचा पराजय होऊन त्यांचे राजधानीचे जागीं पुष्कळ इंग्लिशांचें सैन्य गेलें. इतकें होऊनही त्यांची धमक गेली नव्हती.

इंग्लिशांचा त्यांजवर पक्का अंमल बसण्यास आणखी एका लढाईची गरज होती.

कांहीं शीख सरदारांच्या अर्जावरून इंग्लिशांनीं दहा हजार लोक लाहोर येथें ठेवून बांकीचें सैन्य आपले राज्यांत परत आणिलें; तेव्हां पंजाबांतील पहिली लढाई समाप्त झाली. लार्द हार्दिंग साहेब मग हिंदुस्थानांत राहिला तोंपर्यंत त्यानें आपला वेळ आपले ताब्यांतील लोकांचें कल्याण करून चौहोंकडे स्वस्थता राखण्यांत घालविला. इ० स० १८४७ चे अखेरीस तो स्वदेशास परत गेल्यावर मार्गे त्याची फार कीर्ति राहिली. त्याच्या जागीं लार्द दलहौसी हा गव्हर्नर जनरल झाला.

लार्द हार्दिंगच्या कारकीर्दीची समाप्ति. सन १८४७.

विसावा भाग समाप्त.

भाग एकविंशत्वा.

लार्ड दलहौसी साहेबाची कारकीर्द.

इ० स० १८४८ पासून १८५६ पर्यंत.

लार्ड दलहौसी साहेबाच्या कारकीर्दीचा आरंभ—मूळराज—त्याची दग्याची वर्तणूक—त्यासु राज्यावरून, काठितात—नव्या गव्हर्नराची स्थापना करण्यास अझू साहेब व अंदरसन साहेब ह्यांस पाठवितात—मुलतान येथे बंड—इंग्लिशांच्या कामगारांचे खून—शीरसिंगास मुलतानास पाठवितात—मिस्टर एदवर्ड—त्याची आश्चर्यकारक वर्तणूक—तो मूळराजाच्या सैन्याचा पराभव करितो—तो मुलतानांत प्रगट होतो—जनरल व्हिश मुलतान येथे दाखल होतो—पंजाबांतील बंड—शीरसिंगाचा अप्रामाणिकपणा—मुलतानचा वेढा उठवितात—इंग्लिशांचे सैन्य पंजाबांत शिरते—रामनगर येथील प्रकार—विलियनवाला येथील लढाई—मुलतान घेतात—इंग्लंडांतील लोकांचे दुःख—गुजराथेंतील लढाई—पंजाब राज्यांत सामील करतात—रंगून येथील गव्हर्नराची वर्तणूक—कमांडर लांबर्ट ह्याची नेमणूक—ब्रह्मदेशाची लढाई—ब्रह्मी लोकांचे किल्ले घेतात—ब्रह्मी लोकांबरोबरच्या लढाईचे स्वरूप—प्रोमशहराकडेस चाल—पेगू, राज्यांत सामील करतात—तह—निजागाबरोबर नवा तह—नागपूर—सांताळ लोकांचे बंड—अयोध्येतील कृत्ये—धर्मसंबंधी लढाई—अयोध्या राज्यांत सामील करतात—लार्ड दलहौसी ह्याच्या कारकीर्दीची अखेर, व लार्ड क्यानिंग ह्यांचे येणे—उपयोगी विद्येची सुधारणूक—कंपनीच्या सनदेंत फेरफार—इंग्लंडानें हिंदुस्थानाविषयी जें चांगलें केलें तें—उपसंहार.

लार्ड दलहौसी साहेबाची कारकीर्द चालू झाली, तेव्हां देशांत नेहमी स्वस्थता राहून कोठें दंगा धोपा होणार नाहीं, असें वाटत होतें; तरी तो हिंदुस्थानांत येऊन फार दिवस झाले नाहींत तोंच पंजाबांत दंगा होऊं लागला, आणि प्रबल व जिवावर उदार होऊन लढणारे इंग्लिशांचे शत्रु जे शीख लोक, त्यांची व ह्यांची दुसरी लढाई झाली, तेव्हां ह्या दग्याचा शेवट झाला. मुलतान म्हणजे सिंधु व सतलज ह्या नद्यांच्या मधले मुलखाचे राजधानीची जागा, येथील सुभेदार लाला मूळराज हा कांहीं वेळापूर्वी लाहोरचे शीख लोकांस फितुरी करून, इंग्लिशांचे सैन्यावर उठण्याची त्यांस भर देत असे. तें सैन्य मुख्य मुख्य शीख सरदारांच्या अर्जावरून तेथे इंग्लिशांनी ठेविलें असून त्यांस तेथून हांकून देण्याविषयी मूळराज हा लाहोरचे शीख लोकांस चढवून देत होता.

मूळराज
ह्याची दग्याची वर्तणूक.

मुलतानच्या गादीवरून

त्याला काढतात. सन

१८४८.

ह्याकरितां त्याला पदच्युत करणें हें अवश्य आहे, असें इंग्लिशांस वाटलें मग त्यांनीं त्याप्रमाणें करून त्याच्या जागीं सरदार खानसिंग हा सुभेदार नेमिला. बंगालांतलीं मुलकी कामगार व्हायस अग्यूसोहेब, व मुंबईचे सैन्यांतली अंदरसन साहेब ह्यांस इंग्लिशांच्या तरफेनें वकील होऊन नव्या सुभेदाराबरोबर मुलतानास जाण्याविषयीं हुकूम झाला होता. ह्या फेरफारास मूळराज मान्य झाला, असें पहिल्यानें बाह्यात्कारीं दिसलें, म्हणून दंगा होईल-सें वाटलें नाहीं, पण इंग्लिशांचे वकील शहरांत जातांच मूळराजाचे लोकांनीं त्यांजवर हल्ला करून त्यांस जखमी केलें, मग ते त्या शहरानजीक ईदगा म्हणून एक लहान किल्ला आहे, तेथें सरदारखान व आपल्याबरोबरचे इंग्लिशांचे लोक घेऊन गेले; ते तेथें असतां शत्रूंनीं शहरांतून त्यांजवर तोफांचा भडिमार चालू केला. पण त्यांच्यानें त्यांचें कांहीं झालें वध. सन १८४८. नाहीं. तीन दिवसांनीं शत्रूंनीं ईदगा किल्ल्यावर हल्ला केला, त्या वेळेस गुरखे शिपाई व इंग्लिश वकिलाबरोबरचे शीख लोक ह्यांनीं विश्वासघात करून शत्रूस किल्ल्याचे दरवाजे उघडून दिले. ते जखमी झालेले दोघे साहेब हातांत हात घालून आपल्या आवडत्या भाषेंत बोलून एकमेकांस धीर देत होते, तों अकस्मात् त्या लोकांनीं त्यांस ठार मारिलें, आणि त्या रानटी मनुष्यांनीं त्यांच्या प्रेतांचे देखील हाल हाल केले.

ह्याप्रमाणें दुसरे ठिकाणीही विश्वासघाताचीं उदाहरणें दृष्टीस लाहोर येथील पडलीं. इंग्लिशांस अशी बातमी लागली कीं, लाहोर येथील ल कंत्राटें. शीख लोक बंड करण्याच्या उद्योगांत आहेत, त्यांनीं तेथील काळे लोकांस फितुरी करण्याचा प्रयत्न केला; पण तो सिद्धीस गेला नाहीं.

शीरसिंग म्हणून एक शीख लोकांचा सरदार होता. त्याचे खरेपणाविषयीं इंग्लिशांस शंका नव्हती, म्हणून मुलतानचें वर्तमान कळतांच, त्यांनीं त्याजबरोबर सैन्य तिकडे पाठविलें, पण ह्यापेक्षांही अधिक उपयोगी मदत दुसरीकडून जवळच आली होती. कंपनीचे सैन्यांत एदवर्डस् साहेब म्हणून एक लेफ्टेनेंट होता तो सिंधु-नदावर लिया म्हणून एक गांव आहे, तेथील व्यवस्था करून वसूल उत्पन्न करण्यास मूळ राजास मदत करण्याकरितां तेथें होता. त्याजपाशीं विश्वासू शीख लोकांची एक टोळी होती, ती घेऊन तो मुलतानास जावयास निघाला, आणि तेथून भावलपूर-रचा प्रांत जवळच होता, तेथील नवाबास त्यानें जलद साहाय्यास येण्याविषयीं लिहिलें; तें त्यास मान्य होऊन तो नवाब

एदवर्डस्
साहेबाचीं
हुशारीचीं
व धैर्याचीं
कृत्यें.

मूळराजाचे
लोकांचा तो
मोड करतो.

ह्या सर्व लढाईंमध्ये बरेपणाने वागला आणि त्यांच्या उपयोगीही पडला. लढाईस उपयोगी पडण्याजोगी मदत घेऊन पोहोचण्याचे पूर्वीच एदवर्डस् साहेब व त्याजवळचे लोक ह्यांजवर, त्यांच्या इतकेच बंडखोर लोकांनी हल्ला केला. तेव्हां त्यांस इंग्लिशांनी मोठे शौर्याने मागे हटविले. एदवर्डस् साहेब हा मोठे जलदीने पुढे चाल करून, धेराइस्मायल-खान ह्या किल्ल्यावरचा सुभेदार कर्नल फोर्टलंड ह्याचे हाताखालचे लोक, व भावलपूरचे नवाबाचे लोक, ह्यांस जाऊन मिळाला. जून महिन्याचे १८ वे तारखेस चिनाब नदीवर सदूसम ह्या गांवां मूळराजाचा त्याने पुन्हा पराजय केला. तेथे उभयतां सैन्यांची लढाई मोठी निकराने नऊ तासपर्यंत झाली. तेव्हां जय कोणास मिळेल हे कळेनासे झाले होते. एदवर्डस् साहेब आपले पायदळानिशीं ती नदी उतरून गेला, तेव्हां कर्नल कोर्टलंड त्याचे बरोबर गेला नाही; पण मग त्यास गरज लागली तेव्हां तो दोन पलटणी व सहा तोफा घेऊन त्याचे मदतीस गेला. रणामध्ये मूळराजाचा अगदी पराजय झाला, तेव्हां तो मुलतानास पळून गेला. मग तेथे एदवर्डस् साहेबही सैन्य घेऊन गेला. त्याचे सैन्य दररोज जास्ती वाढत असे. ह्या लढाईत धैर्य, शौर्य व चातुर्य हे त्या सरदाराचे गुण दृष्टीस पडले. त्याने आपलेजवळचे लोकांस धीर देऊन त्यांजकडून मोठमोठे पराक्रम करविले आणि दंग्याचा जोर पहिल्याने होता तो नाहीसा करून टाकिला. ह्याप्रमाणे तो इकडे पराक्रम करित असतां, इतर लोकांस मोठमोठ्या खटपटी करण्याच्या मसलती करण्यास वेळ फावला; पण मूळराजाचा मोड त्याच्या एकट्याच्याने होईना.

सदूसम येथील लढाई. ता० १८ जून सन १८४८.

मूळराजाचे लष्कर मुलतानास पळून जाते.

जनरल व्हिश आगस्त महिन्यांत मुलतानासमोर घेऊन तेथील सैन्याचा मुख्य अधिकारी झाला. त्याच्या बरोबरचे लोक व तेथील लोक मिळून एकंदर २८,००० लोक झाले.

मुलतानाचा वेढा. सन १८४८.

इकडे हजारा प्रांतांतील शीख लोक इंग्लिशांवर उठले, तेव्हां त्यांचा मुख्य होता; आणि ह्याप्रमाणे सर्व पंजाबांतील लोकांची मने फिरून, बंडे चोहोंकडे पसरत गेले; तथापि मुलतानाजवळचे इंग्लिशांच्या सैन्यांतील लोक वरचेवर पुढे सरसावत होते. त्यांनी शहराभोवतालचे प्रत्येक कोटांतून शत्रूस बाहेर हाकून देऊन त्या शहरास चोहोंकडून घेरा घातला होता; पण जय मिळत असतांनाच त्यांस तेथून वेढा उठविणे प्राप्त झाले. वेढा घालणारे सैन्याबरोबर शीरसिंग हा असून त्यावर इंग्लिशांचा पूर्ण भ-

चतुरसिंग हा पंजाबांतील बंडे.

शीरसिंगाचा अप्रामाणिकपणा.

रवंसा होता; पण तोच पांचशें शीख लोक बरोबर घेऊन शत्रूंकडे निघून गेला. ह्याप्रमाणें शीखीचा हातून विश्वासघात होऊन आपणास वेढा उठवावा लागेल, असें पूर्वी इंग्लिशांस वाटलें नव्हतें.

एथून पुढें लढाया झाल्या त्यांचे वेळेस दोहोंकडलीं सैन्ये मोठमोठालीं होती.

पूर्वीचे पंजाबचे लढाईत हिंदुस्थानचा कमांडर इन्चीफ लार्ड गो साहेब ह्याचा पुष्कळ उपयोग प्रडल्योमुळें इंग्लिश सरकारानें त्याचें नांव बडे लोकांत घातलें, तो साहेब ह्या वेळीं मोठें सैन्यानिशीं फिरोजपूर येथें होता. शीखीसिंग व त्याचा बाप चतुरसिंग ह्या उभयतांचें सैन्य एकत्र मिळालें होतें, त्यांबरोबर लढण्याकरितां लार्ड गो साहेबाचे हाताखालचे सैन्यास तिकडे कूच करण्याचा हुकूम झाला.

नोवेंबरचे २१ वे तारखेस, इंग्लिश लोक शत्रूजवळ गेले; ते ह्या समयीं चिनाब नदीवर रामनगर येथें मजबूत ठिकाणीं छावणी देऊन होते. दुसरे दिवशीं सकाळींच इंग्लिशांचे घोडेस्वारांकडील तोफखान्याचे लोकांनीं शीख लोकांवर हल्ला केला; आणि शीख लोकांचे पुष्कळ घोडेस्वार नदी उतरून गेले होते, त्यांबरोबर लढण्याचा इंग्लिशांचे घोडेस्वारांस हुकूम झाला. करोलांची चौदावी पलटण व नेटिव घोडेस्वारांची एक पलटण, ह्यांनीं शत्रूस आपले समोरून हांकून दिलें, पण त्यांनीं मागें पुढें न पाहतां, अचाट कृत्य करून हल्ला केला; ह्यामुळें उखर वाखर जमिनीवर ते अगदीं शीख लोकांच्या तोफांच्या मान्याखालीं सांपडले, आणि पुष्कळ नाश होऊन त्यांस मागें हटावें लागलें.

लढाईकरितां कांहीं वेळपर्यंत मग उभयतां सैन्यांची गांठ पडली नाही. जान्युआरी महिन्याच्या पंधरावे तारखेच्या सुमारास पुढें चाल करून चिलियनवाला येथील लढाई. ता० १३ जा० स- न १८४९. न आपणच लढाईस आरंभ करण्याचा लार्ड गो साहेबानें निश्चय केला. शीख लोकांनीं मजबूद मोरचेबंदी बांधली होती तिच्या जवळ तो साहेब गेला. तेव्हां जातांना त्यास फार श्रम झाले होते, ह्यामुळें दुसरे दिवसपर्यंत लढाई लांबवाची असें त्याचे मनांत होतें; पण त्यास वाटलें होतें त्यापेक्षां शीख लोकांचे मोरचे अधिक जवळ होते, आणि त्यांचे तोफांच्या भडिमारांनें इंग्लिशांचे सैन्याचा फार नाश झाला; ह्यामुळें त्या साहेबानें लढाई करण्याकरितां जे हुकूम द्यावयाचे ते दिले. तेथील जमिनीची माहिती इंग्लिशांचे जनरलास नसून ती जमीन मोठे सैन्यास चाल करण्यास योग्य नव्हती, तरी इंग्लिशांचे लोक शत्रूंनीं लढूं लागले. मागें हटलें तर अप्रतिष्ठा होईल असें समजून जमिनीची

वगैरे गैर सोय असतांही ते मोठ्या शौर्यानें लढले. त्यांनीं मोठमोठाले मजबूत मोरचे संगिनींच्या जोरानें घेतले आणि शीख लोकांस मार्गे हटविलें. मग रणा-मध्ये मोठी लढाई झाली, तींत इंग्लिशांस जय मिळाला. पण त्या जयाचें समर्थक झालें नाहीं. ते लोक छात्रणी देऊन राहिले आणि शत्रु पळून गेले तेव्हां त्यांची त्यांनीं पाठलाग केला नाहीं. शत्रूंनीं कांहीं इंग्लिशांच्या तोफा घेतल्या. इंग्लिशांकडील मेलेले व जखमी झालेले लोक मिळून त्यांचा पुष्कळ नाश झाला. ह्याप्रमाणें इंग्लिशांचा भयंकर नाश झाला खरा, पण त्यांच्या पेक्षांही, ह्या चिलियनवाला येथील लढाईंत, शीख लोकांचा पराकाष्ठेचा नाश झाला.

जय कोणास मिळतो हें लढाईत न समजल्यामुळें हिंदुस्थानचे इंग्लिशांच्या राज्यांतील सर्व लोक उदास होऊन गेले होते; तरी लवकरच त्यांचें औदासीन्य नाहींसें झालें. जानुआरी महिन्याच्या एक- मुलतान घे- विसावे तारखेस मुलतान इंग्लिशांचे स्वाधीन झालें. दिसेंबर म- तात. ता० हिन्यांत जनरल व्हिश ह्याचें मदतीस मुंबईहून लोक आल्यामुळें २२ जान्यु- त्यास त्या किल्ल्यास पुनः वेढा घालण्यास सामर्थ्य आलें. त्या आरी सन महिन्याच्या २१ वे तारखेस किल्ल्यांतील लोकांनीं बाहेरचे इंग्लि- १८४९. शांवर हल्ला केला, तेव्हां त्यांनीं त्यांस मार्गे हटविलें, आणि इंग्लिशांनीं हल्ला करून शहर हस्तगत करून घेतलें. पुढें २२ वे तारखेस मूळ- राजा ह्यानें किल्ला स्वाधीन केला. पुष्कळ लोक त्या किल्ल्यास वेढा घालण्या- चे कामांत फार दिवस गुंतल्यामुळें फार त्रासले होते ते, हा किल्ला स्वाधीन झाला, तेव्हां लार्ड गो ह्याचे हाताखालचे सैन्यास मदत करण्यास मोकळे झाले.

मुलतान स्वाधीन झाल्यावर मोठे समारंभानें अग्न्यू साहेब व अंदरसन साहेब ह्यांचीं प्रेतें इंग्लिशांनीं उकरून काढिलीं; आणि इंग्लिश व- मध्ये वाट पडली होती तींतून किल्ल्याचे तटावर नेऊन त्यांनीं तीं किलांस मूळ- तेथें पुरिलीं. त्यांस मारल्याबद्दल मूळराजावर आरोप ठेवून माती व मा- त्याची चौकशी झाली, आणि तींत तो अपराधी ठरून पहिल्यानें रेकन्यांची त्यास मृत्यूची शिक्षा मिळण्याचा ठराव झाला, पण पुढें ती शिक्षा चौकशी. रद्द होऊन तिचे ऐवजीं त्यास जन्मठेप झाली.

चिलियनवाला येथील लढाईचें वर्तमान विलायतेस पोहोचलें, तेव्हां तेथील सर्व प्रकारचे लोकांस दुःख झालें, आणि सर चार्ल्स नेपियर इंग्लंडांतील ह्यास हिंदुस्थानांतील सैन्याचा मुख्य अधिकारी नेमून पंजाबांती- इंग्लंडांतील ल लढाई पुढें चालवावी हें सरकारास बरें वाटलें; पण नेपियर लोकांचें साहेब ह्या देशांत येऊन पोहोचण्याचे पूर्वीं बहुत दिवस ह्या लढाई- दुःख. चा शेवट चांगले रीतीनें झाला होता. बाविसावे फेब्रुआरीस

गुजराथ येथें एक लढाई झाली, तींतच काय तो सौक्ष्मोक्ष झाला. ह्यामुळे पुनः दुसरी लढाई करण्याची गरज राहिली नाही. शीरसिंग हा तेथें गुजराथ येथील लढाई. मजबूत ठिकाणी राहिला होता आणि त्याजवळ ६०,००० लोक व ५९ तोफा असून दोस्त महंमद खानाचा मुलगा अफगाणिस्थानांतील घोडेस्वारांची एक टोळी घेऊन त्याचे मदतीस आला होता. गुजराथेंतील लढाई बहुतकरून तोफांवरच चालली होती. इंग्लिशांनीं शीख लोकांवर मोरच्यांचा मारा तीन तोंसपर्यंत चालविला होता, आणि तितक्याच वेळांत पायदळांतील लोकांनीं शीख लोकांचें सर्व सैन्य पळायस लाविलें, त्यांच्या सर्व तोफा घेतल्या, आणि अंधकार पडे तोंपर्यंत त्यांचा पाठलाग केला. अफगाण लोक जलद पळून जाऊ लागले तेव्हां सर वाल्टर गिलवर्त ह्यानें खैबर घांटापर्यंत त्यांचा पाठलाग केला.

ह्या वेळेस शीख लोकांचा पुरता पराजय झाला. सर्व मोठमोठाले शीख सरदार इंग्लिशांचे स्वाधीन झाले, आणि त्यांचे सैन्याची अगदीं दाणादाण झाली. पंजाब जिंकिल्यानंतर इंग्लिशांनीं तो सुपीक देश आपले राज्यांत सामील केला. तेव्हांपासून इंग्लिशांनीं त्या देशाचें राज्य चांगले रीतीनें करून तेथें कडक अंमल चालविला; तेथेंकरून तेथें सर्व प्रकारें सुधारणा होऊन हल्लीं हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या इतर मुलखांप्रमाणें तेथें स्वस्थता असून तो देश सुखी झाला आहे.

लार्द दलहौसी साहेब पंजाबचा राज्यकारभार चालविण्याविषयीं जीं व्यवस्था करावयाची ती करीत असतां, त्यास रंगून येथें घडलेल्या ब्रह्मी लोकां- एका गोष्टीचें वर्तमान कळलें, आणि त्यावरून आपणास ब्रह्मी वरोवर क- लोकांशीं दुसरी लढाई करण्याचा प्रसंग येतो, असें त्याचें अनु- लह. मान झालें. इंग्लिशांचे दोन गलबतांच्या अधिकाऱ्यांचे हाल, त्या शहरांतील सुभेदारानें कारणाशिवाय केले, हा मोठा त्यानें अन्याय केला, आणि ह्याप्रमाणेंच त्या बंदरीं जें इंग्लिशांचें काम येई त्यांत तो बहुतकरून त्यांचे विरुद्ध वागत असे. ह्यास्तव कमोदोर लांबर्त ह्यास कांहीं गलबतांनिशीं तिकडे पाठविण्याची गवर्नर जनरलानें योजना कमोदोर लांब- केली. लांबर्त ह्यास गवर्नर जनरलाचा असा हुकूम झाला कीं, वर्त ह्याची तुम्ही आमचे लोकांशीं वाईट रीतीनें वागतां ह्याचें कारण काय, नेमणूक. असें तुम्हीं त्या सुभेदारास विचारावें आणि त्यानें चांगले रीतीनें तुमची समजूत न केल्यास त्यास परत बोलावण्याविषयीं आवाचे राजास तेथून पत्र लिहावें. रंगूनचे सुभेदारानें इंग्लिशांचे वंकि-

त्याचा फार अपमान केला. ह्यामुळे कमोदोर ह्याने आवाचे सरकाराकडे पत्र पाठविले; तेव्हां तत्क्षणीच ब्रह्मी राजाने त्या सुभेदारास इंग्लिशांचा अपमान केल्याबद्दल कामावरून काढून त्याचे जागी दुसरा अधिकार मिळाला.

—त्या सुभेदार पूर्वीच्या सुभेदारांपेक्षाही आपले शक्त्यनुसार अधिक उन्मत्तपणाने वागला; ह्याकरितां कमोदोर लांबत ह्याने रंगून व त्याजवळची ब्रह्मी लोकांवर ह्यास प्रसिद्धपणे वेढा घालून नाकेबंदी वादास व्याकरणविषयी प्रतिज्ञा केली. त्याने ब्रह्मी राजास लिहिले की, रंभ. सन सुभेदाराशीं आम्ही इतःपर प्रवृत्तव्यवहार ठेवणार नाही, आणि १८५१.

शत्रु आपणाबरोबर वाईट रीतीने वागले ह्याचा सूड उगविण्याकरितां रंगूननदीमध्ये आपले गलबताजवळ त्यांची लढाऊ नाका होती ती त्याने घेतली. दुसरे दिवशीं, आपण बोलल्याप्रमाणे वेढा घालण्याकरितां तो आपले लोक नदीतून घेऊन चालला, तेव्हां शत्रूंपासून घेतलेली लढाऊ नाव त्याचे बरोबरचे एका गलबताला बांधलेली होती. नदीतून हीं गलबते चाललीं असतां, किनाऱ्यावरले मेढेकोटांतून व ब्रह्मी लोकांचे लढाऊ नावांतून त्यांवर तोफांचा मारा होऊं लागला. इंग्लिशांनींही शत्रूंचे उलट मारा चालू केला, तेव्हां शत्रूंचा फार नाश झाला आणि त्यांनीं अगदीं तोफा सोडावयाचें बंद केलें. इकडे वेढा चालू करून कमोदोर साहेब, पुढें काय करावयाचें ह्याविषयीं गवर्नर जनरलाची मसलत घेण्याकरितां कलकत्त्यास आला.

ब्रह्मी लोकांचे हातून झालेलें इंग्लिशांचें नुकसान भरून देण्याविषयीं त्यांनीं आवाचे राजास पत्र लिहिलें, तेव्हां त्यानें तें भरून न देतां रंगूनचे सुभेदाराने केलेलीं कामें मान्य केलीं; त्यामुळे लार्द दलहौसी हा ब्रह्मीलोकांतटा लडाईंशिवाय मिटविण्याकरितां मनापासून झटला असतां, बरोबर लडाई. एप्रिल त्यास लडाईची तयारी करण्याविषयीं जाहिरात देणें प्राप्त झालें. सन १८५२. त्या वेळेस लडाई करण्याचे दिवस जाऊन पावसाळा समीप आला होता, तरी ब्रह्मी लोकांची चांगली खोड मोडण्याकरितां मोठे सैन्यानिशीं त्यांजवर एकदम हल्ला करावा, म्हणून गवर्नर जनरलाने मोठे जलदीने लडाईची तयारी चालविली. इ० स० १८५२ चे एप्रिल महिन्याचे प्रारंभीं जनरल गादविन मोठ्या सैन्यानें भरलेलीं गलबते घेऊन रंगून नदीचे मुखाशीं आला. त्यानें मार्ताबान घेतलें; रंगून येथे मोठे निकरानें लढून तेंही हल्ला करून हस्तगत केलें; आणि वेसीन म्हणून एक मोठे किनाऱ्यावरील शहर उपयोगी ठाणें होतें तें घेतलें; त्यामुळे लडाईचा अनुकूल काळ घेतात. संपला नाही तोंच इंग्लिशांचे सैन्याचा पेगूमध्ये पक्का शिरकाव घेतात. झाला. इतकें झालें तरी, अद्यापि ब्रह्मी राजाचे राजधानीपासून

हल्ला करणारे लोक फार लांब होते, म्हणून त्यास तहाचें बोलणें लांबाचेंसे वाटलें नाहीं.

पेगू प्रांताचें मुख्य शहर पेगू हें इंग्लिशांनीं जून महिन्यांत घेतलें; पण त्यांनीं तेथें पुरेसे लोक ठेवले नव्हते; म्हणून कांहीं महिन्यांत ब्रह्मी लोकांनीं जिवावर उदार होऊन तें शहर परत घेण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां मद्रासचे पायदळांचें पलटणीसहील मेजर हिल साहेबानें आपले हाताखालचे थोडे लोकांनिशीं मोठे शौर्यानें धर्मपणानें लढून त्यांचा पराजय केला. मेजर हिल ह्याचे हाताखालचे लोकांनीं, त्यांजवर हल्ला करणारांची संख्या अत्यंत मोठी होती, तरी त्यांचें कांहीं चालूं न देतां आपले ताब्यांतील ठाण्याचा बचाव केला होताच; तितक्यांत त्यांना रंगूनाहून मदत घेऊन पाठबळ मिळालें.

जितक्या लढाया झाल्या तितक्यांमध्ये जखमी झालेले व पाडाव केलेले जे इंग्लिशांकडेचे लोक असत, त्यांचे ब्रह्मी लोक नेहमीं फार हाल करीत असत; पण ह्या वेळेस रोग हा इंग्लिशांशीं झुंजणारा मुख्य शत्रु होता. ब्रह्मी लोकांचे शस्त्रापेक्षां पटकी आणि ज्वर ह्यांच्या योगानें त्यांचा अधिक नाश होत असे.

प्रोम शहर जनरल गादविनच्या हाताखालचे लोकांचे स्वाधीन होतें; तिकडे कांहीं वेळानें तो जातीनें गेला. ह्याप्रमाणें एवढा मोठा पेगू प्रांत सगळा इंग्लिशांचे फौजेचे स्वाधीन झाला; आणि तो प्रांत आपल्या अमलाखालीं राखावा हें गवरनर जनरलास बरें वाटलें, म्हणून त्यानें पेगू हा प्रांत इंग्लिशांचे राज्यांतला समजावा अशी एक जाहिरात दिली. ब्रह्मी लोकांची राज्यकारभारांतील अव्यवस्था नाहींशी होऊन हल्लीं तो प्रांत इंग्लिशांचे हाताखालीं हळू हळू चांगल्या दशेस येत आहे. इकडे आवाचे राजाचा भाऊ त्यास पदच्युत करून आपण गादीवर बसला; त्यास हें पकें समजलें कीं, इंग्लिशांचें सामर्थ्य मोठें आहे, ह्याकरितां त्यांच्या पुढें आपलें कांहीं चालायाचें नाहीं. म्हणून त्यानें तह करण्याचा आपला अभिप्राय दर्शविला. मग इंग्लिशांनीं घेतलेल्या नवीन मुलखाच्या सरहद्दीवरून त्यानें आपले लोक परत नेले आणि त्यांचे लोक आवा येथें बंदीत होते ते सोडिले, तेव्हां त्यांनीं त्याशी तह केला.

पुढले वर्षी कंपनीचे राज्यांत नवीन मुलूख सामील झाला. इ० स० १८५४ चे मे महिन्यांत इंग्लिशांनीं निजामाशी नवीन तह केला. कारण

लार्द दलहौसी साहेबाची कारकाद.

त्याचे मुलखांत जें इंग्लिशांचें सैन्य होतें त्याचा पगार ह्याचे निजामाशीं
 कांहीं वेळ नियमानें पोहोंचत नव्हता; ह्या कारणानें जें निजामा- तह. मे सन
 वर कर्ज झालें त्याबद्दल त्यानें हैदराबादचे उत्तरेकडील वराड्या १८५४.
 कार्यांत इंग्लिशांचे अमलाखाली दिले. ह्याच वर्षी नागपूरचा
 राजा मरण पावला, आणि त्यास पुत्र नव्हता ह्याकरितां तेंही नागपूर ता-
 राज्य इंग्लिशांनीं कुंढनाचें मुलखांत सामील केलें, तेथील राज्य- व्यांत घेतात.
 कार्यांत हल्लीं इंग्लिश लोकां भालवितात. हे फेरफार झाले, सन १८५४.
 तेथीं कांहीं दंगाधोपा न होतां हिंदुस्थानांत कांहीं वेळ स्वस्थता
 राहिली, पण इ० स० १८५५ चे जुलै महिन्यांत ही स्वस्थता नाहीशी होऊन
 बंगाल्यांत एक मोठें बंड एकाएकीं झालें, तेणेंकरून सर्व लोक दचकून गेले.
 जे सांताळ लोक भागलपूर व राजमहाल ह्या प्रांतांतील डोंगरां-
 वरून राहात असत, त्यांचा ह्या वेळपर्यंत इतर लोकांस उपद्रव न सांताळ लो-
 होतां ते कायद्याप्रमाणें वागत असत, ह्यामुळें ते लोक दंगा कर- कांचें बंड.
 णारे नव्हत, असें सर्वास वाटलें होतें, पण त्यांनीं एकदम बंड जुलै सन
 केलें; आणि त्यांचे नायक असत ते आम्हास ईश्वरप्रेरणा झाली १८५५.
 असें म्हणत असत. त्यांनीं ह्या वेळेस बंड केलें ह्याचें कारण असें
 सांगतात कीं, बंगाल्यांतील सावकारांनीं त्यांस छळिल्यामुळें ते फार त्रासले
 होते. त्या लोकांनीं डोंगरांवरून आपले शेजारचे मैदानांत उतरून तेथील गांवां
 लुटून जाऊन टाकिलीं, आणि त्यांतील राहणारे लोकांचें कांहीं चालूं न देतां
 त्यांची कत्तल उडविली. ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचा जुलूम करून त्यांनीं अनर्थ
 मांडिला होता. त्यांनीं ज्या प्रांतांवर हल्ला केला, त्यांत सैन्यांतील लोक फार
 थोडे होते तरी दुसरे प्रांतांतून फार जलदीनें तेंथें पलटणी येऊन पोहोंचल्या.
 ते पावसाळ्याचे दिवस होते, ह्यामुळें त्या दाट झाडींत कायदा न मोडतां त्या
 रानटी लोकांशीं लढल्यानें त्यांचा नारा होणार नाहीं, असें इंग्लिशांस वाटल्या-
 वरून त्यांनीं सांताळ लोकांस इतर प्रांतांत शिरतां येऊं नये ह्याकरितां, त्या
 ओसाड झालेल्या प्रदेशाच्या सभोवतें सैन्य ठेविलें, आणि हे लढाई करण्याचे
 अडथळे कांहीं अंशीं नाहीतसे होतांच जनरल लाइड ह्यानें त्या सैन्यानिशीं
 बंडखोर लोकांवर चाल केली, आणि ज्या ज्या ठिकाणीं त्यांची गांठ पडली
 त्या त्या ठिकाणीं त्यांजबरोबर लडून त्यांस आपापले गांवांच जाणें प्राप्त केलें.
 मग दंगा झालेल्या मुलखांत स्वस्थता होऊन बंड अगदीं मोडलें.

ह्या वेळेस लार्द दलहौसी साहेबाची हिंदुस्थानांतील कारकीर्द संपत आली
 होती. त्यानें अयोध्येचें राज्य कंपनीचे राज्यांत सामील केलें. त्या वेळीं
 त्यास गव्हरनर जनरलाचे कामावरून परत जाण्यास थोडा वेळ राहिला होता.

लार्ड दलहौसी साहेबाची कारकीर्द.

त्यांची. त्यावरून गवरनर जनरलानें तें राज्य आपले राज्यांत स-
 वल करणाचा निश्चय केला. त्यानें नवाबास सामोपचारानें असें
 व गितलें की, तुमचा आमचा सद्दा आहे तो कर्तव्य असून
 चली आपले मुलखाचें राज्य करण्यास अयोध्य आहां, असें आ-
 गस. दिसून आल्यामुळें तुम्हीं तें राज्य आमचे स्वाधीन करावें,
 भाणि तुमची सांप्रतुत्तियति राज्य राहून अब्रूचें संरक्षण व्हावें,
 कोणतां आम्हां तुम्हांस मोटो मणूक करून द्यावो. असा आपणा उभयतां-
 ते मध्ये ठराव व्हावा. हा ठराव नवाबानें मान्य न केल्यामुळें, त्याचे अनुम-
 ताशिवाय लार्ड दलहौसी साहेबानें एक जाहिरात फिरवून अयोध्या प्रांत इंग्लि-
 शांनीं आपले राज्यास सामील केला, असें प्रसिद्ध केलें. हें राज्य इंग्लिशांनीं
 घेतल्यांचीं कारणेही ह्याच लेखांत सांगितलीं होती. त्यांत असें लिहिलें होतें
 कीं, अयोध्येचे नवाबास परदेशांत किंवा स्वदेशांत शत्रु उत्पन्न झाल्यास त्यापा-
 सून त्याचें संरक्षण करण्याविषयीं इंग्लिशांनीं, इ० स० १८०१ त तह झाला,
 त्या समयीं कबूल केलें होतें, आणि त्या वेळीं त्यानेंही अशी प्रतिज्ञा केली होती
 कीं, प्रजेचा उत्कर्ष होऊन लोकांच्या जिनगीचा व जिवाचा बचाव व्हावा अशा
 प्रकारचा राज्यकारभार मी आपले हाताखालचे कामगारांच्या हातून करवीन.
 इंग्लिश आपल्या बोलण्याप्रमाणें वागले असतां नवाबानें आपले वचनाप्रमाणें
 चालण्याची हयगय केली, ह्याकरितां ज्या देशाचा राज्यकारभार त्यानें वाईट
 रीतीनें केला तो देशच त्याचे ताब्यांतून इंग्लिशांनीं घेतला.

इंग्लिशांनीं पंजाबामध्यें ज्या रीतीनें राज्यकारभार केला, तीच रीत त्यांनीं
 अयोध्या प्रांतांत चालू केली. त्यांनीं सरकारकामाचे मुख्य अधिकारी गोरे
 श्रेक नेमिले; आणि जनरल ऊत्रम ह्यास मुख्य कमिशनर नेमिलें; त्या वेळेसच
 त्या साहेबास नैत कमांदर आफ् दि बाथ ही पदवी मिळाली. कंपनीनें अयो-
 ध्या प्रांतांतील लोकांचे कल्याणाकरितां तो मुख्य आपले स्वाधीन करून घे-
 तला; त्या वेळेस तेथें कांहीं दंगा न होतां, त्या लोकांचे मनांत दुष्टभाव आहे
 असें वाटण्याजोगीं कांहीं चिन्हेंही दिसत नव्हतीं.

लार्ड दलहौसी साहेब ह्यास नियमापेक्षां ज्यास्ती वेळ हिंदुस्थानांत राहून
 राज्यकारभार करण्याचा हुकूम झाला होता; त्या हुकूमाप्रमाणें
 इ० स० १८५६ त फेब्रुवारी महिन्याचे २९ वे तारखेस त्याची
 कारकीर्द संपली. त्याचे जाग्यावर कांहीं वेळापूर्वी लार्ड क्यानि-
 साहेबाची नेमणूक झाली होती; त्यावरून त्याच तारखेस त्यांनीं
 हिंदुस्थानांतील राज्याचा चार्ज घेतला. लार्ड दलहौसी साहेबा-
 त्यां कारकिर्दीत हिंदुस्थानचे लोकांमध्ये नानाप्रकारची सुधारणा

अयोध्या
 प्रांत ताब्यांत
 घेनात. ता०
 ९ फेब्रुवारी
 सन १८५६.

लार्ड दलहौ-
 सी परत जा-
 तो. ता० २९
 फेब्रु

झाली, तेणेकरून कांहीं वेळाने त्यांचे फार कल्याण होईल. त्यांमध्ये
 उपयोगी विद्येची चांगले, रीतीने पसर होण्यास सरकारांतून मदत मि-
 ल्यामुळे त्यांस तिचे संपादन करण्यास उत्तेजन आले. स-
 उपयोगी वि- रकाराने जोकांस विद्या शिकविण्याचे उपाय योजिले. तद्वि-
 येची सुधा- शिकविण्याचे काम त्या उपायांच्या योगाने तडीस नेण्याकरितां
 रणूक. नवीन कामगार नेमिले. जमिनीला पाणी लावण्याक-
 रितां व व्यापार वाढविण्याकरितां पाट वगैरे बांधिले. ते
 सरकाराने जास्ती केले. इंग्लिशांनीं लोखंडीच्या का बांधिल्या, आणि तद्वि-
 यंत्राचे योगाने पत्रव्यवहार चालू करून कलकत्ता, नदीस व मुंबई ह्या हिंदु-
 स्थानांतल्या तीन मुख्य शहरांचा निकट संबंध करून ठेविला.

ईस्त इंदिया कंपनीचे राज्यरीतीमध्ये फेरफार झाले. सन १८३५ त जी
 कंपनीस नवीन सनद मिळाली ती व पूर्वीची सनद ह्या दोन पाहूं
 कंपनीच्या गेले असतां त्यांमध्ये पुष्कळ भेद दृष्टीस पडेल. नवीन सनदेप्र-
 सनदेतील माणे कांहीं दैरेकतसे कमी झाले; आणि त्यांतून कांहीं राणी स-
 फेरफार. रकाराने नेमावे असे ठरले. सरकाराने सर्व हिंदुस्थानाकरितां
 एक कायदे करणारी मंडळी नेमिली; आणि ठराव झाल्याप्रमाणे
 ज्या उमेदवारांची परीक्षा उतरेल त्या सर्वांस वैद्यकीचे खात्यांत किंवा मुलकी
 खात्यांत जागा द्याव्या असे ठरले.

मुळापासून, म्हणजे हिंदुस्थानांत इंग्लिशांचे कांहीं तरी राज्य असावे ह्याक-
 रितां पहिल्याने क्लेव साहेब व लारेन्स साहेब हे लढाया करीत
 इंग्लिशांचे होते, तेव्हांपासून इ० स० १८५६ पर्यंत, म्हणजे जेव्हां त्यांचेच
 सत्तेची राज्य पेशावरापासून पेगूपर्यंत पसरले, तेव्हांपर्यंत त्यांनीं राज्य-
 वृद्धि. वृद्धि कसकशी केली ह्याचा आम्हीं इतिहास सांगितला. ह्याच
 इतिहासाचे आपण विचार करून अवलोकन केले, तर असे दिस-
 स पडेल कीं, प्रत्येक वर्षी त्यांचे राज्याची वृद्धिच होत गेली, आणि ह्याप्रमाणे
 वाढत वाढत हल्लीं तर त्याचा विस्तार फारच मोठा झाला आहे. ज्याचे हुक-
 माशिवाय काडी देखील हालत नाही असा जो परमेश्वर, त्यानेंच हे एवढे मोठे
 राज्य इंग्लिशांस दिले आहे; तेव्हां हिंदुस्थानचे लोकांचे कल्याण व्हावे ह्याक-
 रितांचे तें दिले आहे ह्यांत संशय नाही, आणि त्यांच्या कल्याणाचे पुष्कळ उ-
 पाय अद्यापि करावयाचे राहिले आहेत, तरी इंग्लिशांनीं आजपर्यंत पुष्कळ केले.

लिहिरी असे म्हणतात कीं, इंग्लिश लोक हिंदुस्थानचे राज्य सोडून
 आपले अज्ञ जातील, तर ते तेथे होते असे स्मरण होण्यास त्यांचे